

Türk Dil Kurumu Yayınları

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI
BELLETEN

69. SAYI (HAZİRAN) 2020

Ankara, 2020

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN

ISSN: 0564-5050 / e-ISSN: 2651-5113

Yıl/Year: 2020, Sayı/Issue: 69 (Haziran)

Sahibi

Owner

Türk Dil Kurumu adına

On behalf of Turkish Language Institution

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Yayın Yönetmeni

Editor in Chief

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor

Uzm. İrem Işıl ALTUN

Yayın Sorumlusu

Publishing Executive

Uzm. Ekrem BEYAZ

İngilizce Danışmanı

English Language Consultant

Uzm. Gülzemin ÖZRENK AYDIN

Tasarım

Designed by Fayik YANGIR

Yönetim Merkezi Managing Office

Türk Dil Kurumu Başkanlığı

Atatürk Bulvarı No.: 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara

Telefon/Phone: +90 (0312) 457 52 12

Belgegeçer/Fax: +90 (0312) 428 52 88

Genel ağ sayfası/Web page: <http://tdk.gov.tr>

E-posta/E-mail: belleten@tdk.gov.tr
tday.belleten@gmail.com

Türk Dil Kurumu Yayınları

Turkish Language Institution Publications

2020 / 1: 1326

Baskı Print Run

Bizim Repro Ofset Matbaacılık Ltd. Şti.

Zübeyde Hanım Mahallesi, Sebze Bahçeleri Caddesi,

No.: 99/22, 06070

Altındağ, Ankara

Basımevi Sorumlu Müdürü

Executive Manager of Publication House

Yılmaz SALMAN

Telefon/Phone: +90 (312) 341 10 20

Baskı Yeri ve Tarihi Place and Date of Issue

Ankara, 2020 Haziran

Bu yayının baskı işlemleri 30/06/2020 tarihinde tamamlanmıştır.

Yayın Türü Publication Type

6 aylık süreli / Biannually

Uluslararası hakemli dergi özelliğine sahip olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN*, yılda iki sayı olarak haziran ve aralık aylarında yayımlanmaktadır. İlk sayı 1953'te yayımlanmıştır.

Belleten MLA, ERIH PLUS, MIAR, Brill Online, SOBIAD ve CiteFactor tarafından dizinlenmektedir.

Yazı Kurulu

Editorial Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Başkan)

Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Kırıkkale Üniversitesi

Prof. Dr. Osman MERT

Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK

Dicle Üniversitesi

Prof. Dr. Bilal YÜCEL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

Bu sayının hakemleri

Referees of this issue

Prof. Dr. Erdoğan BOZ

Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE

Prof. Dr. Hatice ŞİRİN

Prof. Dr. Nevzat Hafis YANIK

Prof. Dr. Osman MERT

Prof. Dr. Suat ÜNLÜ

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU

Prof. Dr. Yakup KARASOY

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Prof. Dr. Zafer ÖNLER

Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Doç. Dr. Binnur ERDAĞI DOĞUER

Doç. Dr. Serkan ÇAKMAK

Doç. Dr. Ümit HUNUTLU

Yayın Danışma Kurulu

Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü)

Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü)

Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)

Prof. Dr. Faruk YILDIRIM (Çukurova Ü)

Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü)

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE (Sivas Cumhuriyet Ü)

Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (İstanbul Kültür Ü)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü)

Yurt Dışı Temsilciler

Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Dmitri D. VASİLYEV (Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Erden KAZHYBEK (Kazakistan)

Prof. Dr. İrfan MORİNA (Kosova)

Prof. Dr. Kemal ABDULLA (Azerbaycan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Luo XIN (Çin Halk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Dr. Nurdin USEEV (Kırgızistan)

İçindekiler

Editörün Sunuşu	5
Ahsen AYAN - Hacı Ömer KARPUZ	7
<i>Eski bir tıp el yazması “Tabibnâme”de bitki adları</i> Plant names in an old medical manuscript “Tabibnâme” (DOI: 10.32925/tday.2020.37)	
Duygu YAVUZ ÖZ	35
<i>Eski Türk manzum metinlerinde işleme sokulan alıntı sözcükler</i> Loanwords put into operations in Old Turkish texts (DOI: 10.32925/tday.2020.38)	
Yaşar ŞİMŞEK	101
<i>Arapça-Türkçe deyim kopyaları üzerine</i> On Arabic-Turkish idiom copies (DOI: 10.32925/tday.2020.39)	
Kader TÜNGÜÇ ÇELİK	115
<i>Envârü’l Hikem ve ki’li birleşik cümleler üzerine</i> On the compound sentences with ki in Envârü’l Hikem (DOI: 10.32925/tday.2020.40)	
Selma GÜLSEVİN	135
<i>Zarf-fül eklerinin cümle sıralama işlevi ve bunun söz dizimindeki yeri üzerine</i> On the sentence coordination/subordination function of adverbial suffixes and its place in syntax (DOI: 10.32925/tday.2020.41)	
Engin YILMAZ	147
<i>Tek dilli özel alan sözlüklerinde yapı ve içerik</i> The structure and context in monolingual specialised dictionaries for learners (DOI: 10.32925/tday.2020.42)	

Değerli Okuyucular,

Sistemi ve içeriğiyle sosyal bilimler alanında yayımlanan ve uluslararası nitelik taşıyan dergilerin standartlarına uygun hâle getirdiğimiz Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten'in 69. sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında dilimizin söz varlığını, söz dizimini, alan sözlüklerini ve dil bilgisi özelliklerini konu alan 6 araştırma ve inceleme makalesi bulunmaktadır:

“Eski bir tıp el yazması Tabibnâme’de bitki adları” (Ahsen Ayan –Hacı Ömer Karpuz), “Eski Türk manzum metinlerinde işleme sokulan alıntı sözcükler” (Duygu Yavuz Öz), “Arapça-Türkçe deyim kopyaları üzerine” (Yaşar Şimşek), “Envârü’l-hikem ve ki’li birleşik cümleler üzerine” (Kader Tüngüç Çelik), “Zarf-fiil eklerinin cümle sıralama işlevi ve bunun söz dizimindeki yeri üzerine” (Selma Gülsevin), “Tek dilli alan sözlüklerinde yapı ve içerik” (Engin Yılmaz) başlıklarını taşıyan makalelerin her biri özgün olup alanlarına katkı sağlayacak niteliktedir.

Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan bilim insanlarına, bilim ve hakem heyetine, yayın kuruluna, dergimizin okurlarına ve Türk Dil Kurumunun yetkililerine teşekkür eder; makalelerin ilgililerine yararlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

ESKİ BİR TIP EL YAZMASI "TABİBNÂME"DE BİTKİ ADLARI

Ahsen AYAN* - Hacı Ömer KARPUZ**

Özet

Tabibnâme, 18. yüzyılda Fakîr Ahmed Şeyhzâde tarafından yazılmış olan alternatif tıp, eczacılık ve bitki bilimi konularını içeren Türkçe el yazması bir metindir. Metin ayrıca dönemin siyasi, dinî ahlaki, tıbbi, felsefi vb. hususlarında da bilgiler taşımaktadır. Tabibnâme, barındırdığı söz varlığı ve dil özellikleri nedeniyle tıp ve eczacılık terminolojisi bakımından olduğu kadar Türk dili ve Türk kültürü tarihi bakımından da oldukça önemlidir. Tabibnâme metninde 101 adet bitki adı kullanılmıştır. Bu makalede, metinde kullanılan bitki adları art zamanlı ses değişiklikleri bakımından ve bugün Türkiye Türkçesinde kullanılıp kullanılmadıklarına göre değerlendirildi. 35 bitki adı bugün Türkiye Türkçesinde çeşitli ses değişikliklerine uğramış biçimleriyle ve 46 bitki adı ise aynı biçimleriyle kullanılmaktadır. Buna karşılık 20 bitki adı bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bitki adlarının 27'si Türkçe, 25'i Arapça, 22'si Farsça, 18'i Yunanca ve 1 tanesi de Endonezya dilindedir. 8 bitki adı birden çok dillidir. 101 bitki adı, Tabibnâme metninde 152 kere kullanılmıştır. Ayrıca 7 bitki adı, alt tür adlarıyla birlikte 14 kere kullanılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Tabibnâme, Fakîr Ahmed Şeyhzâde, alternatif tıp, botanik, eczacılık, bitki adları.

* Öğr. Gör., Altınbaş Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahsenkarakas@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8598-674X.

** Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, homerkar@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-1000-0445.

PLANT NAMES IN AN OLD MEDICAL MANUSCRIPT “TABIBNÂME”

Abstract

Tabibnâme was written by Fakîr Ahmed Şeyhzâde in the 18th century. The manuscript is in Turkish and includes the subjects of alternative medicine, pharmacy and plant science. The text also consists of political, religious, moral, medical and philosophical information. Therefore, Tabibnâme is very important both in terms of the information it contains about Turkish language and Turkish cultural history and medicine and pharmacy terminology due to its vocabulary use and linguistic features. 101 plant names were used in Tabibnâme. In this article, we examined these plant names in terms of diachronic phonetic changes. In addition, we examined whether or not these names are used in Turkish. Today, 35 plant names are used with various phonetic changes and 46 plant names are used in the same forms and 20 plant names are no longer used in Turkish. 27 plant names are Turkish, 25 are Arabic, 22 are Persian, 18 are Greek and 1 is Indonesian. 8 plant names are observed crosslinguistically. 101 plant names were used for 152 times in Tabibnâme. In addition, 7 plant names were used 14 times with the subtype names.

Keywords: Tabibnâme, Fakîr Ahmed Şeyhzâde, Alternative Medicine, Botantics, Pharmaceutics, Plant Names.

Giriş

Tıp biliminin ortaya çıkışı, insanoğlunun varoluşu ile aynı zamana uzanmaktadır. Yapılan kazılar sonucu elde edilen bulgular, günümüzden binlerce yıl evvel, insanların hastalıklara veya ölümlere engel olabilmek amacıyla çeşitli tedavi yöntemleri kullandıkları bilgisini gün yüzüne çıkarmıştır. İlk çağlardan beri insan sağlığının önem teşkil etmesi, tıp bilminde çok sayıda araştırmalar, deneyler, gözlemler yapılmasına yol açmış ve tıp biliminin hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Eski Yunan, Mısır, Çin ve Arap uygarlıkları gibi bilimde önemli gelişmeler kaydeden büyük uygarlıklar, kullandıkları farklı teknik ve tedavi yöntemleriyle tıp bilimine de ciddi katkılar sağlamışlardır. Bu medeniyetlerde ve özellikle Mezopotamya uygarlıklarında, Çin, Hint ve Yunan tıbbında kullanılan tedavi yöntemlerinin içinde bitkilerin ayrıcalıklı bir yeri vardır.

Geleneksel tıp anlayışına göre insan bedeninde oluşan birçok rahatsızlığın sebebi, bünyede doğuştan var olan birtakım öğelerin eksikliği ya da fazlalığı olarak açıklanırdı. Bu eksikliği veya fazlalığı dengeye getirmeye yönelik uygulanan tedavi gereçlerini doğadaki maddeler -bitkiler, hayvanlar, sular, tuzlar, mineraller vb.- oluştururdu. Dönemin hekimleri ise vücutta hangi öğelerin

eksikliğinin ya da fazlalığının hangi rahatsızlığa sebep olduğunu ve doğada bulunan hangi maddenin bu eksikliği ya da fazlalığı dengeye getireceğini bilirdi. Eski Yunan tıbbındaki “dört sıvı” teorisine dayanan bu anlayış 19. yüzyıla kadar geçerliliğini korumuştur.

Bilimsel tıbbın temellerini MÖ 300’lü yıllarda atan Hippokrates’a kadar uzanan bu dört sıvı anlayışıyla yazılmış olan her metin günümüz bilim dünyası için olduğu kadar dil, kültür ve sanat tarihimiz açısından da oldukça önemlidir.

Geleneksel tıp anlayışı temel alınarak pek çok dilde tıp kitabı yazılmıştır. Türkçe yazılan tıp kitapları da azımsanmayacak sayıdadır. Söz konusu tıp kitaplarının bir kısmı, Türk dili uzmanları tarafından ya da tıp ve bilim tarihi uzmanları tarafından incelenmiştir. İncelenmeye de devam edilmektedir. Yazıldıkları dönemin dil, kültür ve bilim dünyasına ışık tutan bu eserlerin çok önemli oldukları düşüncesiyle biz de bu eserlerden birini incelemeye çalıştık.

Hekim Fakir Ahmed Şeyhzâde tarafından Nevşehirli Damat İbrahim Paşa’nın isteği üzerine kaleme alınan “Tabibnâme” adlı bu eser, (Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi / Ayasofya Koleksiyonu / Kayıt No.: 3707 / 70 varak yazma nüsha)¹ geleneksel tıp anlayışına göre oluşturulmuş olup tıp bilimi bakımından önemlidir. Ayrıca dönemin siyasi, dinî, ahlaki, tıbbi, felsefi vb. hususlarında bilgiler taşıyan Tabibnâme, barındırdığı söz varlığı ve dil özellikleri nedeniyle tıbbi terminoloji ve dolayısıyla dil ve kültür tarihimiz bakımından da oldukça önemli bir yadigârdır. Biz bu makalede eserin söz varlığı içinde dikkate değer gördüğümüz bitki adları üzerinde duracağız.

Tarih öncesi çağlardan beri insanların bitkisel ve hayvansal gıdalarla beslendiğini biliyoruz. Binlerce yıl önceden bugüne bitkilerin çeşitli yönlerinden yararlanmakta olan insanoğlu, bitkileri karın doyurmak, içecek üretmek, hastalıkları tedavi etmek, ilaç yapmak, süs eşyası üretmek gibi daha birçok sebeple toplamış, ekmiş, biçmiş ve tüketmiştir. Bazı bitkiler soyunu devam ettirememiş, bazıları da hiç değişmeden ya da küçük değişimlerle günümüze kadar ulaşmıştır. Bitki adları için de benzer durum söz konusudur. Bazı adlar günümüzde artık kullanılmazken birtakım bitki adları ya aynen ya da fonetik değişimlere uğrayarak varlıklarını sürdürmektedir.

Prof. Dr. Zafer Önler’in, *bitkileri adlandırma toplumun dünyayı algılayış biçimi hakkında fikir verdiği gibi toplumlar arası kültürel ilişkilere de bir ölçüde ışık tutar* biçimindeki görüşü de bitki adlarının taşıdığı değeri hatırlatır niteliktedir.

Bu çalışmada Tabibnâme metninden tespit edilen 101 adet bitki adı ele alındı. Öncelikle bitki adının metinde geçen orijinal biçimi, ait olduğu dil,

¹ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karakaş, 2017, s. 1-7.

sözcüklerin türleri ve sözlüksel anlamları verildi, ardından Türkiye Türkçesinde uğradıkları değişimler, metindeki geçiş sayıları ve kullanıldıkları cümleler, varak ve satır numaralarıyla gösterildi. Yazma nüshanın harekeli nesih ile yazılmış olması bize en küçük ses değişimleri hakkında dahi bilgiler verebilmektedir.

İnceleme

I. Ses Değişimine Uğrayan Bitki Adları

01. aķ encīr (أَقْ أَنْجِيرٍ) *Tr.+Far. sf. tm.* Ak incir, beyaz incir (*Ficus carica*). bk. **encīr**.

“Encīr” sözcüğünün başındaki “e” sesi Türkiye Türkçesinde darlaşarak “i”ye, ikinci hecedeki “ī” sesi ise kısalarak “i”ye dönüşmüş ve *incir* biçimini almıştır. Bu sözcük öbeği metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*baṭrasalyōn dōrt dirhem aķ encīr yedi dāne*” [69b-5]

02. ‘alaf (عَلْفٌ) *Ar. ad.* Alaf, yulaf (*Avena*).

“‘Alaf” sözcüğünün başında bulunan “ع” ünsüzü “y” sesine dönüştürülmüş ve “u” eklenerek “yu” hecesi oluşturulmuş ve sözcük Türkiye Türkçesinde *yulaf* biçimini almıştır. Günümüzde Anadolu ağızlarında *alef / alaf* biçimleri kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*‘alafuñ ṭabī‘atı bārid i yābisdür bedene ğdāsı azdur*” [25b-8]

03. alma (أَلْمَا) *Tr. ad.* Elma (*Pirus malus*).

Sözcüğün başındaki “a” sesi incelemek “e”ye dönüşmüş ve sözcük Türkiye Türkçesinde *elma* biçimini almıştır. Bu durum ses uyumu bakımından bir aykırılıktır ancak günümüzde çeşitli Türk lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında “alma” biçimi kullanılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’a göre “alma” sözcüğünü Türkler “almıla” biçiminde de kullanmışlardır. Bunun yanı sıra Oğuzlar *alma* biçimini tercih etmiştir (Eren, 1999, s. 133). Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*almanuñ ṭatlısı ve ḳoḫusı ğüzel olanuñ ṭabī‘atı*” [51a-10]

04. aluĉ (الْوَج) *Tr. ad.* Aluĉ, alıĉ (*Crataegus*).

“Aluĉ” sözcüğü Türkiye Türkçesinde bugün *alıĉ* biçiminde kullanılmaktadır. Kaynaklar, bu tür örneklerin Eski Anadolu Türkçesinden beri görülmekte olduğunu belirtmiştir (Ergin, 2009, s. 81). Aluĉ kelimesinin Farsçada erik anlamına gelen *ālū* kelimesi ile Farsça *-ĉa* küçültme ekinin birleşimi ile oluştuğu ve Türkçeye Farsçadan girmiş olduğu yönünde yaygın bir görüş vardır (Öztürk, 2006, s. 396) ancak bu görüşü savunanlar kelimenin

sonundaki “a” sesinin düşmesi olayı üzerinde durmamıştır. Ayrıca bu bitkinin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te *aluç* (Kaşgarlı, 2007, s. 141) biçimiyle karşımıza çıkması bu görüşü çürütür niteliktedir. Tuncer Gülensoy ise bu kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiğini dile getirmiştir. Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*alucun tabî’atı bârid i yâbisdür ma’deye haylî kuvvet virür*” [51a-5]

“*aluç ağacımuñ köki ve yemişi*” [68b-2]

05. armūd (أرْمُود) Far. ad. Armut, kertme (*Pirus communis*).

“Armūd” sözcüğünde “د”nin kullanılması yazım özelliğidir. Sözcükteki “ü” sesi kısalmış Türkiye Türkçesinde *armut* biçimini almıştır. Eski ve yeni Türk diyalektlerinde *armuda kertme* adı da verilir. Doerfer, bu adın Kıpçak diyalektlerinde kullanıldığını armut biçiminin ise Oğuz diyalektlerinde kaldığını bildirmiştir. Räsänen, bu kelimenin Farsçadan alındığını sıklıkla yazmış Şerbak ise özünde Türkçe olmadığını altını çizmekle yetinmiştir (Eren, 1999, s. 18). Sertkaya, Dîvânü Lugâti’t-Türk’te geçen yabancı kökenli kelimelerin bir listesini kaydetmiştir. Bu listede Divan’da olan “armut” sözcüğü yer almamıştır. Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*nâfi dür ki sâyir ekşiler zarar ider armūd ki*” [50b-11]

“*armūd ki tatlu ola anuñ tabî’atı hârr u raṭbdur*” [51a-1]

06. aṣānāsiyā (أَثَانَسِيَا) Yun. ad. Ekinezya, kirpi otu (*Echinacea*).

“Aṣānāsiyā” sözcüğü “echinacea”nın Türkçe sesletim biçimiyle yazıya geçirilmiştir. Bugün Türkiye Türkçesinde *ekinezya* biçimiyle yazılıp okunmaktadır. Bu sözcük metnimizde 1 yerde karşımıza çıkmıştır:

“*ideler ve dahı şahdāniyye ma’cūni ve aṣānāsiyā ma’cūn*” [69b-8]

07. baṭlicān (بَطْلِحَان) Ar. ad. Patlıcan (*Solanum melongena*).

“Baṭlicān” sözcüğünde Türkçede çok sık karşılaşılan Oğuzcayı diğer Orta Türkçe şivelerinden ayıran en önemli fonetik özelliklerden biri olan kelime başındaki ünsüzlerin titreşimlileşmesi olayı vardır. Bu değişim “b < p” biçiminde görülür. Eski Anadolu Türkçesi çoğunlukla kelime başında “b” sesini tercih etmiş ancak bu dönemin sonlarına doğru “b” sesinin “p”ye dönüşmesi hadisesi kendini göstermeye başlamış ve bu değişim ilerleyerek devam etmiştir. Muharrem Ergin bu mesele üzerinde durulması gerektiğini zira Eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlıcada “b” ve “p” harflerinin yalnızca nokta sayısı bakımından birbirinden ayrıldığını bu sebeple “p”nin “b” biçiminde yazıldığı durumlar olabileceğine dikkat çekmiştir. Sözcük Türkiye Türkçesinde *patlıcan* biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“tavuk ile bişmiş ola. **baḫlicān** uñ ṭabī‘atı bārid i yābisdür” [47a-7]

08. belesān (بلسان) *Ar. ad.* Pelesenk, balsam (*Commiphora opobalsamum*).

“Belesān” sözcüğü metinde Arap dilindeki söylenişiyile kullanılmıştır. Dudak ünsüzü “b” kendinden sonra gelen “n” ünsüzünü kendisi gibi bir dudak ünsüzü olan “m”ye dönüştürmüş, oluşum yeri benzeşmesi gerçekleşmiştir. Orta hecedeki zayıf ses “l”nin yanındaki ince ünlü düşmüş son hecedeki “ā” kendinden önceki ince ünlüyü kalınlaştırmıştır. Türkiye Türkçesinde Fransızcadan aldığımız ad olan *balsam* biçimi yaygındır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“fūdanç ve aḫsentīn ve selīhā ve **belesān** ağacı ve toḫmı” [68b-8]

09. böğirilce (بوغریلج) *Tr. ad.* Börülce (*Vigna sinensis*).

“Böğirilce” sözcüğündeki birçok sesin birden düşmesi “g” ve “y” sesleriyle ilişkilidir. Bu seslerin bir veya komşu iki ünlünün kaybolmasına yol açtığı, bazen de “r” sesinden önceki dar ünlünün de düşmesine sebep oldukları belirtilmiştir (Deny, 2013, s. 125). Ayrıca bu sözcükte ilk hecede bulunan “ö” yuvarlak ünlüsünün sonraki hecede bulunan “i” düz ünlüsünü yuvarlaklaştırma olayı söz konusudur. Bu benzeşme sonrasında kelime, küçük ünlü uyumu kuralına uyum sağlamış ve Türkiye Türkçesinde *börülce* biçimini almıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“**böğirilcenüñ** ṭabī‘atı bārid i yābisdür ve gıdāsı galīzdir” [25b-9]

10. büber (بوبر) *Yun.* [ππέρι] *ad.* Biber (*Piper*).

“Büber” sözcüğü Türkiye Türkçesinde *biber* biçimini almıştır. Her iki biçimiyle de ünlü uyumu kurallarını korumuştur. Genelde dudak ünsüzlerinin ya da diş-dudak ünsüzlerinin yanındaki düz ünlüyü yuvarlaklaştırdığı hadisesi görülürken burada aksi bir değişim söz konusudur. Bu sözcük metinde 4 yerde kullanılmıştır:

“ḫuşūşā ki tāze ola meger **büber** ve zencebille” [25a-3]

“nihāyetdedür. meger kebāb ola vāfir **büber** ve karanfıl” [30a-10]

“vāfir issi edüyyeler ki **büber** ve karanfıl” [39b-6]

“vāfir **büber** ve tuz ile işlāḫ ola mantar ṭabī‘atı” [49a-6]

11. cırcır (جرجر) *Ar. ad.* Yabani pırasa (*Allium Porrum*), su teresi (*Nasturtium officinale*)

“Cırcır” sözcüğü yerel ağızlarda *carcar* ve *cercer* olarak da kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesindeki asıl biçimi *çırçır* olmuştur. Türkçede yansıma seslerin dışında az sayıda “c” ile başlayan sözcük vardır. Arap alfabesiyle yazıl-

miş eski metinlerde “ç” sesi sık tercih edilmediği için Tabibnâme’de de “ç” harfi yerine “ج”nin tercih edildiğini düşünüyoruz. Cırcır bitkisi için iki farklı karşılık kullanılmıştır. Bu bitki, Şahin’in makalesinde *yabani prasa* (Şahin, 2007, s. 577) olarak Önler’in makalesinde ise *su teresi* (Önler, 1990, s. 385) olarak belirtilmiştir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*sebze ve etden lahāna gibi ve cırcır gibi havāsı habīs*” [11b-5]

12. dārçın (دَارچِنْ) *Far. ad.* Tarçın (*Cinnamomum*).

“Dārçın” sözcüğü metinde Farsçadan Türkçeye geçtiği hâliyle gösterilmiştir. Türkiye Türkçesinde “د” yerine “ت”nin kullanılması ses değişikliğinden ziyade bir yazım özelliğidir ve bugün *tarçın* biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*ve dārçını ve zencebīl ile ola ammā yāhnisi beğāyet*” [30a-11]

“*vāfir issi edüyyeler ki büber ve karanfūl ve dārçını*” [39b-6]

13. demür diken (دَمُورِدِكِنْ) *Tr. ad.* Çobançökerten, genellikle bahçelerde yabancı ot olarak bilinmektedir. Özellikle Hindistan ve Afrika’da bol miktarda yetişmektedir (*Tribulus terrestris*).

“Demür diken” adı Türkiye Türkçesinde bugün *demir diken* biçiminde kullanılmaktadır. Demür sözcüğündeki “ü” sesi Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma özelliğinin bir sonucudur. Şahin, bu durumu *Eski Türkçeden beri devam eden ikinci hece yuvarlaklığı* (Şahin, 2015, s. 42) olarak ifade etmiştir. Yuvarlak olan ikinci hece İstanbul Türkçesinde küçük ünlü uyumuna bağlı olarak düzleşmiştir. Derleme Sözlüğü’nde demür biçiminin Anadolu’da hâlâ kullanıldığına işaret edilmiştir. Ad öbeği olarak türetilmiş bir terimdir. Bu bitki adı metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*aluç ağacınıñ köki ve yemişi ve demür diken ve köki*” [68b-6]

14. encir (انجِير) *Far. ad.* İncir (*Ficus carica*).

“Encir” sözcüğündeki değişimler için bk. **ağ encir**. Bu sözcük 1 yerde tür adıyla, 5 yerde genel anlamında kullanılmıştır:

“*ağaçlar bitdügi yirde kız ağacı ve tut ve encir ağacı*” [11b-3]

“*ma deye ve cigere gāyet bī-bedeldür encir gāyet olmış*” [49b-7]

“*bi’l-hāşşa encir isti māl iden kişinüñ gāzabını giderür*” [49b-10]

“*tiz hazm olur ve encir ile karışdırup*” [53a-8]

“*ve dişi kopardağa encir yaprağı ve sirke tartası*” [69b-10]

15. fısduk (فَسْدُوق) Ar. ad. Fıstık (*Pistacia vera*).

“Fısduk” sözcüğündeki “u” sesi Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlaklaşma özelliğinin bir diğer örneğidir. Günümüzde küçük ünlü uyumuna bağlı olarak düzleşmiş “ı” olmuştur. Ayrıca bu sözcük de “ق (ق)” işaretinin “k” olarak karşılık bulunduğu ve “ت”nin “د” ile gösterildiği örneklerden biridir. Türkiye Türkçesinde *fistik* biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ğāyet fāyidelüdü ve fısduk-ı ‘arabī yimesinüñ*” [69a-5]

16. gebere (كَبْرِي) Yun. [κάπαρη] ad. Kapari (*Capparis spinosa*).

“Gebere” sözcüğünü Türkiye Türkçesinde herhangi bir ses değişikliğine uğratmadan kullananlar olduğu gibi *kapari* biçiminde kullananlar da vardır. Boğumlanma noktaları bakımından aynı olan “g / k” ve “b / p” seslerinden titreşimli olanlarının tercih edildiği Oğuzcada bu sözcüğün *kapari* biçimine gelmesi doğaldır. Değişikliğe uğrayan ünsüzlerin ünlülere etki ederek onları kalınlaştırdığı açıktır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ma ‘idede harāb ider gebere tabī‘atı hārr u yābisdür*” [49a-1]

17. havıç (حَوَيْج) Far. ad. Havuç (*Daucus carota*).

“Havıç” sözcüğündeki “v” dudak sesi yanındaki “ı” ünlüsünün yuvarlaklaşmasına ve sözcükteki küçük ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur. Türkiye Türkçesinde *havuç* olarak kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*havıcuñ tabī‘atı hārr u yābisdür*” [47b-5]

18. hınnā (حِنَّا) Ar. ad. Kına (*Lawsonia inermis*).

“Hınnā” sözcüğünün başındaki sürekli gırtlak ünsüzü olan “h” sesi süreklişerek ve damaksıllaşarak “k” biçimini almıştır. Bu değişiklik Batı Türkçesinde sıkça görülen bir durumdur (Ergin, 2009, s. 89) ancak bu değişimlerde keskin bir kural olmadığı ve bu tercihlere aykırı örneklerin de bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca ikiz olan “n” sesi teke inmiş ve sözcüğün sonundaki “ā” ünlüsü kısalarak Türkiye Türkçesinde *kına* biçimini almıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*dikeni ve köki ve hınnā köki ve yabān şoğanı bunlaruñ*” [68b-3]

19. kerevüz (كَرْوُز) Far. ad. Kereviz (*Apium graveolens*).

“Kerevüz” sözcüğü üçüncü hecedeki “ü” yuvarlak ünlüsü sebebiyle küçük ünlü uyumuna uymamaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde küçük ünlü uyumu

kuralına uydurularak *kereviz* biçimini almıştır. Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*dahı kerevüz huşuṣā yabānisi ola*” [68b-7]

“*şuyıla iki kaşık miqdārı dahı kerevüz şuyından*” [69a-1]

20. kesdāne (كسدان) Yun. ad. Kestane (*Castanea sativa*).

“Kesdāne” sözcüğü Türkiye Türkçesinde *kestane* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcüğün ikinci hecesinin başında yer alan “d” sesi kendinden önceki tonsuz “s” sesinin tesiriyle tonsuzlaşarak “t”ye değişmiştir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*kesdānenüñ tabī’atı hārr u yābisdür gıdāsı galīzdür*” [53a-5]

21. kīmnōn (كيمينون) Yun. [κόμινον] ad. Kimyon (*Cuminum cyminum*).

“Kīmnōn” sözcüğü bazı kaynaklarda Arapça bazı kaynaklarda Yunanca bazılarında ise hem Arapça hem Yunanca olarak kaydedilmiştir. Türkiye Türkçesinde *kimyon* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcükte “n < y” değişikliği görülmektedir. Bu değişimde diş eti - ön damak “n”indeki dil etkisinin kalkması ve genizliliğin kaybolmasıyla ön damak “y”sine dönüşme söz konusudur. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*zencebille ve kīmnōn ile yine*” [25a-4]

22. kirās (كراس) Yun. [κεράσι] ad. Kiraz (*Prunus avium*).

“Kirās” sözcüğü Türkiye Türkçesinde *kiraz* biçimindedir. Sözcükte sürekli-titreşimsiz-diş ünsüzü olan “s”nin titreşimlileşerek “z”ye dönüşmesi olayı vardır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*kirāsuñ ki tatlu olanuñ tabī’atı hārr u raṭbdur*” [52b-11]

23. kişnic (كيشنيج) Far. ad. Kişniş otu (*Coriandrum sativum*).

“Kişnic” sözcüğü Türkiye Türkçesinde *kişniş* biçimindedir. Bu sözcükteki “c” sesinin öncelikle titreşimsizleşerek “ç”ye dönüştüğünü, ardından “ç”nin de süreklileşmesiyle yerini “ş”ye bıraktığını düşünüyoruz. Deny’nin bu tür değişikliklerle ilgili görüşü bulunmaktadır: *Birkaç istisna durumlarda ç ve c ünsüzleri çıkartılırken dilin alçalması sonucu, bunlardaki süreksizlik ögesi kaybolur. O zaman bu ünsüzlerden ç, ş’de ve c, j’de karar kılar* (Deny, 2009, s. 45). Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*kişnic tabī’atı gāyet şovukdur*” [46a-2]

24. nā’ nā (نأنا) Ar. ad. Nane (*Mentha piperita*).

“Nā’ nā” sözcüğü Arapçada “نعناع” şeklinde yazılırken metnimizde “نأنا”

biçimindedir. Sözcük Türkiye Türkçesinde *nane* olarak kullanılmaktadır. Bu durum öncelikle “ع”ların Türkçede ünlülerle karşılandığının ve buna bağlı olarak Tabibnâme nüshasının yazıldığı dönemde de yazı dilinde uygulandığının işaretidir. Bu sözcükteki ses değişikliğini bir ünsüz düşmesi olayı yanında ikinci hecedeki “a”nın bugün “e” olarak kullanılmasını da bir aykırılışma olarak düşünebiliriz. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*nā nānuñ tabī atı hārr u yābisdür*” [46a-5]

25. şahdāniyye [Far.+Ar.] (شَحْدَانِيَّة) *ad.* Şahdane, kenevir tohumu (*Cannabis sativa*).

“Şahdāniyye” sözcüğü bugün Türkiye Türkçesinde *şahdane* biçimiyle kullanılmaktadır ve daha çok kenevir tohumu olarak bilinmektedir. Sözcüğün sonundaki “iyye”nin kullanılmamasını Arapçadaki “şahdāniyye” biçiminin değil Farsçadaki “şah+dāne” biçiminin tercih edilmesine bağlayabiliriz. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ve dahı şahdāniyye ma cūmı*” [69b-8]

26. şeftālū (شَفْتَالُو) *Far. ad.* Şeftali (*Persica vulgaris*).

Farsça “şeftālū” sözcüğünün Türkçedeki karşılığı “şeft”: tüy(lü), “ālū”: eriktir. Eski Türkçede bu meyvenin adı *tüylüg erig* biçimindedir. Sözcüğün sonundaki uzun-kalın-yuvarlak “ū” ünlüsü yerine bugün kısa-ince-düz “i” ünlüsü kullanılarak sözcük Türkiye Türkçesinde *şeftali* biçimine dönüşmüştür. Bu durum sözcüğün bir taraftan küçük ünlü uyumuna uymasını sağlarken sondaki ünlünün, ilk hecedeki ince ünlü “-e-” ile “ālū”daki “-l-” sesinin etkisiyle incelmeye ve büyük ünlü uyumuna aykırı olarak “i”ye dönüşmesine neden olmuştur. Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*şeftālūnuñ tabī atı bārid i raḫbdur ma deye gāyetde*” [51b-9]

“*habāsetde şeftālūdan kalmaz. karpuzuñ tabī atı bārid*” [52a-4]

27. şaru zerinc (صَارُو زَرِينْج) *Far. ad.* Ağızlık ağacı (*Polygonum bistorta*)

“Şaru” sözcüğündeki yuvarlak ünlü “u” düzleşerek küçük ünlü uyumuna uydurulmuştur. “Zerinc” sözcüğünün sonundaki “c” sesi titreşimli karşılığı “ç”ye dönüşerek sözcük, Türkiye Türkçesinde *zerinç* biçimini almıştır. Bu sözcük öbeği metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*şaru zerinc dört dirhem balıla*” [70a-2]

28. tarı (طَارِي) *Tr. ad.* Darı, mısır (*Panicum uiliaceum*).

“Tarı” sözcüğünde “t < d” değişimi vardır. Bu titreşimsizleşme olayı Eski Türkçedeki sözcük başındaki “t”lerin Batı Türkçesinde “d”ye dönüşmesidir.

Bu değişimlerin keskin çizgileri olmadığı ve hem zaman hem saha bakımından karışık bir görünüm arz ettiğini belirten Ergin, durumu şu şekilde izah etmiştir: *Eski Türkçedeki bazı 't'ler Eski Anadolu Türkçesinde 'd' olmuşken Osmanlıcadan sonra bugünkü Türkçede tekrar 't'ye dönmüştür* (Ergin, 2009, s. 91).

Türkiye Türkçesinde *darı* biçimiyle görülen sözcüğün tarihsel gelişimini de ele alan Ergin, sözcüğün eski şekli olan “tarığ”ın Eski Türkçede “ekin”, Orta Türkçede “ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum” anlamlarında kullanıldığını, adın “ekin ekmek” anlamındaki “tarı-“eylemine -g ekinin eklenmesiyle oluşturulduğunu, daha sonra bu “g”nin düşmesi ve sözcüğün başındaki “t” sesinin de titreşimli karşılığı “d”ye dönüşmesi sonucu ad olarak kullanılan “darı” biçimini aldığını belirtir (Ergin, 2009, s. 106). “Darı” sözcüğü bugün tam olarak karşılamamasına rağmen Türkçede “mısır” anlamında da kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*tarı hārr u yābisdür bundan hāşıl olan gıdā gāyet azdur*” [25b-10]

29. tatlu mārūl (طاتلو مارون) *Tr.+Yun.* [μαρούλι] *sf. tm.* Mārūl (*Lactuca sativa*).

“Tatlu mārūl” terimiyle işaret edilen bitki bugün Türkiye Türkçesinde yalnızca *marul* sözcüğüyle karşılanmaktadır. Sözcükteki “u” ünlüsü küçük ünlü uyumu hasebiyle düzleşerek “ı” olmuştur. Bu sözcük öbeği metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*tatlu mārūl ıslāh ider*” [42b-6]

“*tatlu mārūluñ tabī'atı bārid ü raḫbdur*” [45b-4]

30. ʔomalān (طوملان) *Tr. ad.* Domalan mantarı, Arap mantarı (*Tumer aestivum*).

“ʔomalān” sözcüğünde de “t < d” değişikliği vardır. Bugün Türkiye Türkçesinde yaygın olarak *domalan mantarı* biçiminde kullanılmasına karşın metinde “ʔomalān” tek başına kullanılmış olup “mantar” sözcüğü kullanılmamıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ʔomalān tabī'atı bārid i raḫbdur gāyet galīz ve habīşdür*” [49a-4]

31. tut (توت) *Tr. ad.* Dut (*Morus*).

“Tut” sözcüğünün başındaki “t” bugün Türkiye Türkçesinde titreşimlileşerek “d”ye dönmüşken bazı Anadolu ağızlarında “tut” biçiminde de kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 3 yerde kullanılmıştır:

“*ağaçlar bitdūgi yirde koş ağacı ve tut ve encir*” [11b-3]

“*tutuñ tabī'atı bārid i yābisdür*” [51a-7]

“*tut kökinüñ kabuğı ve ‘urūḳ-ı şufur’* [70a-1]

32. ‘unnāb (عُنَاب) *Ar. ad.* Hünnap, çiğde (*Sorbus aucuparia*).

“‘Unnāb” sözcüğünün başındaki “ع” Türkçeye uygun olmadığından bir “h” sesi türetilmiş, “u” incelererek “ü”ye çevrilmiş, “ā” ünlüsü kısaltılmış, sondaki “b” ünsüzü de titreşimsiz karşılığı “p” ile değiştirilmiş ve sözcük Türkiye Türkçesinde *hünnap* biçimini almıştır. Türkçede bu bitkinin diğer adı *çiğde*dir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“‘*unnābuñ tabī‘atı ḥārr u raṭbdur*” [53b-8]

33. yabān sedebi (يَبَانِ سَدَبِ) *Ar. ad.* Yabani sedef otu (*Rutaceae*).

“Yabān sedebi” bitkisi Türkiye Türkçesinde *yabani sedef otu* olarak bilinir. “Sedeb” sözcüğündeki çift-dudaklı-süreksiz “b” sesinin yerini dış-dudaklı-süreklî “f” almıştır. Bugün “sedef” biçiminde kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“‘*yabān sedebi ve tiryāḳı fārūḳ dahı gāyet fāyidelüdüür*” [69a-4]

34. zencebīl (زَنْجَبِيلِ) *Ar. ad.* Zencefil (*Zingiber officinale*).

“Zencebīl” sözcüğündeki “b” sesinin yerini de “f” sesi almış, uzun ünlü “ī”nin kısaltılmasıyla da sözcük Türkiye Türkçesinde *zencefil* biçimine dönüşmüştür. Bu sözcük metinde 4 yerde kullanılmıştır:

“‘*huşūṣā ki tāze ola meger büber ve zencebīlle*” [25a-3]

“‘*ve dārçını ve zencebīl ile ola*” [30a-11]

“‘*ve zencebīl ile ziyāde muḳavvī olur*” [33a-4]

“‘*büber ve karanfīl ve dārçını ve zencebīl*” [39b-6]

35. zerdālū (زَرْدَالُو) *Far. ad.* Zerdali, sarıerik, (acı) kayısı (*Armeniaca vulgaris*).

“Zerdālū” sözcüğü, Farsça “sarı” anlamındaki “zerd” ile “erik” anlamındaki “ālū” sözcüklerinin birleşmesi ile oluşmuştur. Türkçe tam karşılığı “sarıerik”tir. Türkiye Türkçesinde bu meyve için bugün Anadolu’nun bazı yörelerinde *kayısı* bazı yörelerinde *zerdali* sözcükleri kullanılmaktadır. Sözcükteki uzun ünlüler kısaltılmıştır. “u” sesinin yerini “şeftali” sözcüğünde olduğu gibi küçük ünlü uyumuna uygun fakat büyük ünlü uyumuna aykırı olarak “i” sesi almıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“‘*zerdālūnuñ tabī‘atı ḥārr u raṭbdur*” [52a-3]

II. Türkiye Türkçesinde Kullanılmayan Bitki Adları

01. afsent̄in (أَفْسَنْتَيْنْ) *Yun.* [αψέντι] *ad.* Pelin otu, veronika (*Artemisia absinthum*).

“Afsent̄in” bitkisi Türkiye Türkçesinde *pelin otu* olarak bilinmekte olup Anadolu’da yirmi kadar türü tespit edilmiştir. Antik Çağ’da ilaç olarak kullanılmış olan “pelin otu”, “absent” adlı alkollü içkinin ana maddesi olarak da kullanılmaktadır.

Önler, Eski Rumca sözcüklerin Türkçeye Arapça yoluyla ve genellikle Arapçalaşmış biçimleriyle geçmiş olduğunu söylemiş bu olaya örnek olarak verdiği türler arasında da “afsent̄in” (*Petroselinum oreoselinum*) adından söz etmiştir (Önler, 1999, s. 16). Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“fūdanç ve **afsent̄in** ve selīhā ve belesān ağacı” [68b-8]

02. baṭrasalyōn (بَطْرَصَلْيُونْ) *Yun.* [πετροσελινικό] *ad.* Petroselinum, maydanoz (*Petroselinum crispum*).

Yunanca olan “baṭrasalyōn (baṭrisalyōn)” sözcüğünün Osmanlı Türkçesinde söylendiği biçimde yazılmış olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *baṭrasalyōn* yerine *maydanoz* kullanılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“on dirhem **baṭrasalyōn** dört dirhem aç encīr” [69b-5]

03. berşiyā (bevşā) vü şān (بَرْشِيَاوُشَانْ) *Far. ad.* Persiyavşan, periyavşan otu, yayla tavşanı, yavşan otu (*Asplenium adiantum*).

“Berşiyā vü şān” bitki adı metinde *bevşā vü şān* (بَوْشَاوُشَانْ) biçiminde de kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde *periyavşan* biçimi kullanılmaktadır. “Berşiya vü şān” ile “persiyavşan” ve “periyavşan” adlarını karşılaştırdığımızda birden çok ses olayı görülmektedir. Önce “berşiya” sözcüğündeki “b”nin “p”ye, “ş”nin “s”ye dönüştüğü ve “vü” bağlacındaki “ü”nün düştüğü ve bitki adının “persiyavşan”a dönüştüğü ve daha sonra da “si” hecesinin de yitimiyle “periyavşan” biçiminin ortaya çıktığı görülmektedir. Daha çok *acı yavşan* olarak bilinir. Bu bitki adı metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“ve daḥi soḳūlifendiyūn ve **berşiyā vü şān**” [68b-10]

“beş dirhem **bevşā vü şān**” [69b-3]

04. cu‘da (جُدْه) *Ar. ad.* Eczacılıkta kullanılan bir çeşit bitki.

“Cu‘da” bitki adına Türkiye Türkçesinde rastlanmamıştır ancak cümledeki bağlamdan eczacılıkta kullanılan şifalı bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Önler “ca‘de” adında bir bitkiyi kaydetmiş ve *venüs saçı*, *karabacak* (*Adiantum*

capillus-veneris) olduğunu belirtmiştir (Önler, 1990, s. 366) Bunun “cu‘da” bitkisiyle ilişkisi olabilir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*panṭāfilūn ve kemāfīṭus ve cu‘da ve halyūn köki*” [69a-3]

05. duḳū (دُقُو) [Endonezya dili] *ad.* Uzak Doğu’da yetişen tatlı bir meyve.

Türkiye’de çok bilinmeyen bu meyve genellikle mart ayında Güneydoğu Asya’da yetişir. Meyvenin eti beş katmandan oluşur. Çok tatlı bir meyvedir. A, B, C vitaminlerini bulunduran meyve bolca antioksidan içerir. Çekirdeklerinin bazıları acıdır. İnme ve kanseri önlemeye yardımcı olur. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*sekiz dirhem ḥasek on dirhem duḳū*” [69b-4]

06. fūdanç (فُودَنْج) *Yun. ad.* Eczacılıkta kullanılan bir çeşit bitki.

Türkiye Türkçesinde “fūdanç” sözcüğü kullanılmamaktadır. Metindeki kullanımından eczacılıkta kullanılan şifalı bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*fūdanç ve afsentīn ve selīḥā ve belesān ağacı*” [68b-8]

07. halyūn (هَلْيُونُ) *Far. ad.* Kuşkonmaz (*Asparagus officinalis*).

Türkiye Türkçesinde “halyūn” sözcüğü kullanılmamaktadır. Yabani bitkilerle ilgili sözlüklerde yer almaktadır. Bu bitki, Türkiye Türkçesinde *kuşkonmaz* adıyla bilinmektedir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*cu‘da ve halyūn köki ve yabān sedebi*” [69a-3]

08. ḥarşef (حَرْشَف) *Ar. ad.* Engīnār (*Cynara scolymus*). Bk. engīnār

“Ḥarşef” bitkisi Türkiye Türkçesinde *enginar* adıyla bilinmektedir. *Engīnār* Türkçeye Yunancadan, *ḥarşef* ise Arapçadan geçmiştir. Metinde *engīnār köki* anlamında 1 yerde kullanılmıştır:

“*daḥı ḥarşef ki engīnār kökidür*” [68b-9]

09. ḥasek (حَسَك) *Tr. ad.* Demir diken, pıtırak (*Tribulus terrestris*). Bk. demir diken

“Ḥasek” bitkisi Türkiye Türkçesinde *demir diken* adıyla bilinmektedir. Tabibnâme’de hem *ḥasek* hem de *demir diken* adları kullanılmıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*sekiz dirhem ḥasek on dirhem duḳū on dirhem*” [69b-4]

10. ‘imliyūn isperince (عَمْلِيُونُ إِسْبِرِنَجَه) *Ar.+Far. ad.* Eczacılıkta kullanılan bir bitki.

“İmliyün isperince” bitki adına Türkiye Türkçesinde rastlanmamıştır. Metindeki kullanımından eczacılıkta kullanılan şifalı bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Bu bitki adı metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*imliyün isperince dirler tabi'atı hārr u raḥbdur*” [47b-7]

11. kemāfīṭus (كَمَافِطُسْ) *Yun. ad.* Gelber, günsel, yer çamı, yer palamudu (*Ajuga chamaepitys*).

Bu bitki, Türkiye Türkçesinde daha çok *gelber* ve *yer çamı* adlarıyla bilinmektedir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*panṭāfilūn ve kemāfīṭus ve cu'da ve halyūn*” [69a-3]

12. kıssā (قِثَّآ) *Ar. ad.* Eşek hıyarı; hıyar, salatalık (*Cucumis sativus*).

“Kıssā” sözcüğü bu anlamıyla Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bitki *eşek hıyarı*, *hıyar* ya da *salatalık* adıyla bilinir. Sözcük, metinde *hıyār* sözcüğüyle birlikte geçmektedir, 1 yerde kullanılmıştır:

“*hıyār ve kıssā tabi'atları bārid i raḥbdur*” [52b-4]

13. kuşṭ (قُسْطُ) *Ar. ad.* Kist otu, Ud-1 Hindi, Kust-1 Bahri, öd ağacı. (*Cos-tus arabicus*).

Kokusu keskin, baharlı, zencefil kokusuna yakın ve reçinemsî bir bitkidir. Hekimlikte ve esans yapımında kullanılmıştır. “Kuşṭ” sözcüğünün kullanımı-na Türkiye Türkçesinde rastlanmamıştır. Türkiye Türkçesinde *öd ağacı* adıyla bilinir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*hem kuşṭ köki ve ulyak köki ve kara nohūd*” [68a-11]

14. masrīditūs (مَسْرِيْدُوْسُ) *Yun. ad.* Eski tıpta ilaç ya da iksir olarak kullanılan bir bitki.

“Masrīditūs” bitki adına Türkiye Türkçesinde rastlanmamıştır. Metindeki bağlamdan eczacılıkta kullanılan şifalı bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ve masrīditūs gāyet fāyidelüdü*” [69b-1]

15. panṭāfilūn (پَنْطَافِلُونُ) *Yun. [πενταφυλλον] ad.* Pentafilon, potentilla, beş parmak otu (*Potentilla reptans*).

“Panṭāfilūn” bitkisi Türkiye Türkçesinde *beş parmak otu* adıyla bilinir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*panṭāfilūn ve kemāfīṭus ve cu'da ve halyūn köki*” [69a-3]

16. selihā (سَلِيحَا) Ar. ad. Tarçın yerine kullanılan bitkinin adı, yalancı tarçın.

“Selihā” bitkisi Türkiye Türkçesinde *yalancı tarçın* adıyla bilinir. Tarçının tarihî kullanımıyla ilgili bir makalede *tarih boyunca tarçının kullanımına örnekler* (Gürson ve Özçelik, 2005, s. 177) başlığı altında *seliha* bitkisine de yer verilmiştir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*fūdanç ve afsentīn ve selihā ve belesān*” [68b-8]

17. soḳūlifendiyūn (سُقُولُ فَنْدِيُونُ) Far. ad. İskülfenderyūn, eskülüfenderyūn, geyikdili otu (*Scolopendrium officinale*).

Türkiye Türkçesinde *geyikdili* adıyla bilinen bu bitki metinde “soḳūlifendiyūn” ve “suḳlūfendiryūn” (سُقُولُ فَنْدِيُونُ) biçimleriyle 2 yerde kullanılmıştır.

“*ve dahı soḳūlifendiyūn ve berşiyā*” [68b-10]

“*yedi dirhem suḳlūfendiryūn sekiz dirhem ḥasek*” [69b-2]

18. ‘ulyaḳ (عَلِيَقُ) Ar. ad. Eczacılıkta kullanılan bir çeşit bitki.

“‘Ulyak” bitki adına Türkiye Türkçesinde rastlanmamıştır. Metindeki bağlamdan eczacılıkta kullanılan şifalı bir bitki olduğu anlaşılmaktadır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*‘ulyaḳ köki ve ḳara nohūd*” [68a-11]

19. ‘urūḳ-ı şufur (عُرُوقُ صُفْرُ) Ar. ad. Yalancı safran kökü, meyan kökü.

Kaynaklarda, sözlüklerde “ırk-ı sūs” adıyla da yer alan bu bitkinin Türkçede *yalancı safran kökü* ve *meyan kökü* adlarıyla bilindiği belirtilmektedir. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*tut kökinüñ ḳabuḡı ve ‘urūḳ-ı şufur*” [70a-1]

20. zerinbāt (زَرْنِبَاتُ) Far. ad. Şifalı bir bitki.

“Zerinbāt” adı Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Buna karşılık Farsça “zerrin” sözcüğüyle ifade edilen bitki Türkçede *fulya* sözcüğüyle, “zerin-kadeh” bitkisi de *nergis* sözcüğüyle adlandırılmıştır. Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*zerinbāt ve ḳaranfil*” [44b-7]

III. Ses Değişimine Uğramayan Bitki Adları

01. acı mārūl (مَارُولُ) Tr.+Yun. [μαρούλι] *sf. tm.* Yabani marul, karahindiba, arslandişi (*Taraxacum officinale*).

Bu bitki Türkçede *acı marul* adı yanında *yabani marul*, *karahindiba* ve

arslandişi adlarıyla da bilinmektedir. Sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“ve acı **mārūluñ** *ṭabī’atı bārid i yābisdür*” [45b-8]

02. ağaç (أَغْج) Tr. ad. Ağaç.

“Ağaç” sözcüğü, metinde toplamda 18 yerde kullanılmıştır: Sözcük 2 yerde genel anlamda kullanılmıştır:

“mizācı o *ğidā mizācına döner ḥattā ağaçlar bile*” [11b-3]

“*ḳurbaga ki ağaçlar üstine ḳalğır ve çayırarda*” [70a-4]

16 yerde de tür adlarıyla kullanılmıştır:

“**ağaç** *ḳavunu/ı*” [44b-7, 50a-10, 50b-7]; “**koz ağacı**” [11b-3]; “**tut ağacı**” [11b-3]; “**encir ağacı**” [11b-4]; “**turunç ağacı**” [34a-2-4]; “**ağaç** *ḳavunu*” [44b-7, 50a-10, 50b-7]; “**aluç ağacı**” [68b-2]; “**fūdanç ağacı**” [68b-8]; “**afsentin ağacı**” [68b-8]; “**selihā ağacı**” [68b-8]; “**belesān ağacı**” [68b-9].

03. ağaç ḳavunu (أَغْج فَوْنِي) Tr. ad. tm. Ağaç kavunu, turunç (*Citrus medica*).

Bu bitki adı metinde 3 yerde kullanılmıştır:

“**ağaç ḳavun[in]uñ** *ḳabuğı*” [44b-7]

“**ağaç ḳavunu** *ḳabuğınuñ ṭabī’atı ḥārr u yābisdür*” [50a-10]

“*cümle ağaç ḳavunu ṭā’ün ve-sāyir ağulardan*” [50b-7]

04. anāsōn (أَنَسُون) Yun. [γλυκάνισο] ad. Anason (*Pimpinella anisum*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*şarımsak ve şoğan veyāḥūd anāsōn*” [42b-3]

05. arpa (أَرْپَا) Tr. ad. Arpa (*Hordeum*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“**arpanuñ** *ṭabī’atı bārid i yābisdür*” [24a-10]

06. ayva (أَيْوَا) Tr. ad. Ayva (*Cydonia oblonga*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“**ayvanuñ** *ṭabī’atı bārid i yābisdür*” [49b-11]

07. badem (بَادَمْ) Far. ad. Badem (*Amygdalus communis*).

Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“**bādem** *ile ḥarīresi sūd ile bişmiş*” [24b-7]

“**bādemüñ** *ṭabī’atı ḥārr u raṭbdur*” [53b-4]

08. bakla (بَقْل) *Ar. ad.* Bakla (*Vicia faba*).

Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*baqlanuñ mizācı mu ‘tedildür*” [24b-11]

“*mışır baqlasınuñ*” [25b-3]

09. buğday (بُغْدَايُ) *Tr. ad.* Buğday (*Triticum aestivum*).

Bu sözcük metinde 3 yerde kullanılmıştır:

“*evveli buğdaydur etmek andan hāşıl*” [23a-9]

“*buğdaydan ola ve tuzlu ola*” [23a-11]

“*buğday halimesi*” [24a-4]

10. burçak (بُرْجَقُ) *Tr. ad.* Burçak (*Vicia ervilia*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*burçakuñ tabī‘atı*” [25b-6]

11. çayır (چَايِرُ) *Tr. ad.* Çayır.

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*çayırlarda olur*” [70a-4]

12. ebegümece (أَبَه كُومَجِي) *Tr. ad.* Ebegümece (*Malva sylvestris*).

Bu bitki adı metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*ebegümece tabī‘atı bārid i raḥbdur*” [48b-2]

13. enginār (اَنْكِينَار) *Yun. [αγκινάρα]* *ad.* Enginar (*Cynara scolymus*). Bk. **harşef**

Enginar bitkisi için bugün Türkçede kullanılmayan Arapça “harşef” sözcüğü de Tabibnâme metninde yer almaktadır. Bu sözcük metinde 3 yerde kullanılmıştır:

“*siñirleruñ enginār zahmetini taḥrīk ider*” [48a-3]

“*enginār tabī‘atı ḥārr u yābişdür*” [48a-5]

“*enginār kökidür*” [68b-10]

14. erik (اَرِكُ) *Tr. ad.* Erik (*Prunus domestica*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*erigüñ ṭatlısı ve koḥusı*” [51b-5]

15. fındık (فندق) Ar. ad. Fındık (*Corylus avellana*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*fındıkuñ tabī`atı hārr u raṭbdur*” [53b-2]

16. gül (كُون) Far. ad. Gül (*Rosa canina*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*enbīkden gül şuyı çıkar*” [42a-10]

17. harbağ (خربق) Ar. ad. Fesleğen ve reyhan gibi bir ot, ak çöpleme (*Helleborus album*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*otladuğı ot harbağdur ol otı itmān ideni teşennüic ider*” [33a-2]

18. haṭmī (حَطْمِي) Ar. ad. Hatmi çiçeği (*Athaea officinalis*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*nohūduñ şuyı ve haṭmī tohımı*” [68b-1]

19. hıyār (خيار) Ar. ad. Salatalık (*Cucumis sativus*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*hıyār ve kıssā tabī`atları bārid i raṭbdur*” [52b-4]

20. hurmā (خرما) Far. ad. Hurma (*Phoenix dactylifera*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*hurmā tabī`atı hārr u raṭbdur ve gıdāsı galizdür*” [49a-11]

21. ispanak [aspanak, isfanak] (اسبناق) Yun. [σπανάκι] ad. Ispanak (*Spinacia oleracea*).

Metinde “aspanak” ve “ısfanak” sözcükleriyle de adlandırılan bu bitki, bugün Türkiye Türkçesinde *ıspanak* biçiminde kullanılmaktadır. Sözcükteki b-p farklılığı bir yazım özelliği olarak düşünüldüğünden değişiklik olarak değerlendirilmemiştir. “aspanak” biçiminde başta (ı < a) ünlü genişlemesi, “ısfanak” biçiminde ise (p < f) diş-dudaklılaşma ve süreklileşme görülmektedir. Bu bitki adı metinde 3 kez kullanılmıştır:

“*aspanak gibi ve pāzı gibi ve lāḥana gibi*” [19b-6]

“*semiz etile ispanak yirine boranı*” [46a-1]

“*ısfanak cemi` sebze ve etde andan*” [48b-4]

22. kabağ (قَبَاق) *Tr. ad.* Kabak (*Cucurbita*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*kabağunñ tabî’atı bārid i raṭbdur şafrāvī mizāclara yarar*” [48b-6]

23. karanfil (قَرْنَفِل) *Ar. ad.* Karanfil (*Eugenia caryophyllata*).

Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“*vāfir büber ve karanfil ve dārçını ve zencebîl ile ola*” [30a-10]

“*ağaç kav[un]ınuñ kabuğı ve zerinbāt ve karanfil*” [44b-7]

24. karpuz (قَرْبُوز) *Tr. ad.* Karpuz (*Citrullus vulgaris*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır²:

“*karpuzunñ tabî’atı bārid i raṭbdur*” [52a-4]

25. kavun (قَاوُون) *Tr. ad.* Kavun (*Citrullus melo*).

Bu sözcük metinde 2 yerde genel anlamında kullanılmıştır³:

“*kavununñ gāyet taqdīm tatlu olanuñ tabî’atı*” [52a-8]

“*şeftālū ve kavun gibi*” [53a-2]

Ayrıca 3 yerde de tür adı olarak kullanılmıştır: *Bk. ağaç kavunu*

26. koz (قُوز) *Tr. ad.* Ceviz (*Juglans regia*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır⁴:

“*çünkü kozdur tabî’atı ḥārr u yābisdür tiz hażm olur*” [53a-7]

² *Karpuz* sözcüğü *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*’nde Farsça olarak verilmiş, Nişanyan ise bu sözcüğün Eski ve Yeni Yunanca *karpós* sözcüğünden alıntı olduğunu kaydetmiştir. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*’nde ise bu sözcüğe yer verilmemiş, dolayısıyla sözcük Türkçe kabul edilmemiştir. *Lehçetü’l-Lugat*’ta Türkçe madde başı olan karpuzun izahı şu şekidedir: “Arabîsi (...) **habhab**dır. (...) Farsîsi (...) **hindivâne**dir.” Parlatır ise Türkçe olarak kaydetmiştir.

³ Eren, Ramsted’in ve Räsänen’in *kavun* adının Moğolca *gaun* biçiminin Çince’den geldiğini “?” ile gösterdiklerini kaydetmiş Gülensoy ise bu düşünceye katılmadığını belirtmiştir. Clauson da *kāğūn* biçiminde iki uzun ünlünün bulunduğunu bu sebeple yabancı dillerden kalma bir alıntı olabileceğini yazmıştır.

⁴ Gülensoy; Farsça *gawz*, *goz* dan geldiğini ve Gombocz Zoltan’ın *koz* kelimesi için Altaycaya ait olduğunu savunduğunu kaydetmiş. Esad Efendi’nin *Lehçetü’l-Lugat*’ında *kozun* izahı şu şekilde yapılmıştır: “Arabîsi (...) **cevz**dir. (...) Farsîsi (...) **gird-i gândir**.” Karaağaç, Eren, Nişanyan, Kanar ve TDK Farsça; Parlatır, Ünlü ve Redhouse Türkçe olarak yazmıştır. Kamus-ı Türki, *koz* maddesini “جوز عربی اولدیغندن اصل ترکجه سی قوزدر” biçiminde açıklamış cevizin Arapça, *kozun* asıl Türkçe olduğunu belirtmiştir.

27. **ķuru űzűm** (فُورُ اُزْمُ) *Tr. ad. tm.* Kuru űzűm.

Bu sűzcűk metinde 2 yerde kullanılmıřtır:

“olan řarāb ile alıřmaya. ve **ķuru űzűm**den” [45a-4]

“ve **ķuru űzűm** ma ‘deye ve cigere ġāyet bī-bedeldűr” [49b-6]

28. **lahana** (لَحْنَه) *Yun. [λάχανο]* ad. Lahana (*Brassica oleracea*).

Bu sűzcűk metinde 1 yerde kullanılmıřtır:

“ve **lahana** ařı sarħűřluġa māni ‘dűr” [44b-3]

29. **mantar** (مَنْتَر) *Yun. [μανιτάρη]* ad. Mantar (*Fungi*).

Bu sűzcűk metinde 3 yerde kullanılmıřtır:

“**mantar** řabī ‘atı bārid i yābisdűr” [49a-6]

“ol cins **mantar** ki alçak yirlerde biter” [49a-7]

“ol ařıl **mantar** (العياديا لله سم) řātildűr” [49a-9]

30. **māř** (مَاش) *Ar. ad.* Mař, bűrűlceye benzeyen bir fasulye tűrű, műrdűmlűk (*Lathyrus sativus*).

Tűrkiye Tűrkçesinde *mař fasulyesi* olarak bilinen bu sűzcűk metinde 1 yerde kullanılmıřtır:

“**māř** ‘acem diyārında ġāřıl olur” [26a-1]

31. **mercimek** (مَرْجَمَك) *Far. ad.* Mercimek (*Lens culinaris*).

Bu sűzcűk metinde 1 yerde kullanılmıřtır:

“**mercimeġűn** řabī ‘atı bārid i yābisdűr” [25a-11]

32. **mışır baķlası** (مِصْرِ بَقْلَس) *Ar. ad. tm.* Acı mısır baķlası, Yahudi baķlası (*Lupinus*).

Bu sűzcűk metinde 1 yerde kullanılmıřtır:

“**mıřır baķlası**nűn řabī ‘atı ġārr u yābisdűr” [25b-4]

33. **noħűd** (نُخُوْد) *Far. ad.* Nohut (*Cicer arietinum*).

Bu sűzcűk metinde 1 yerde kullanılmıřtır⁵:

“**noħűdu**n řabī ‘atı ġārr u yābisdűr” [25a-7]

⁵ *Nohűd* sűzcűġindeki “ت”nin “د” ile gűsterilmesini bir ses deġiřikliġinden ziyade yazım űzelliġi olarak kabul etmiřtik. Ayrıca bu sűzcűkteki “ű” Tűrkiye Tűrkçesinde uzun űnlű bulunmaması műnasebetiyle kısalmıř “u” biçimini almıřtır. “ħ” iřareti de “h” ile karřılık bulmuř nohut biçimini almıřtır.

34. pāzi (پازی) Far. ad. Pazı, yabancı ıspanak (*Beta vulgaris*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*aspanāk gibi ve pāzi gibi ve lāhana gibi*” [19b-6]

35. pırasa (پراس) Yun. [πράσο] ad. Pırasa (*Allium ampeloprasum*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*pırasanuñ tabī‘atı hārr u yābisdür*” [46b-2]

36. pirinç (پرنج) Far. ad. Pirinç (*Oryza sativa*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*pirincüñ mizācı mu tedildür*” [24b-4]

37. şarımsak/şarmısak (صرمساق) Tr. ad. Sarımsak (*Allium sativum*).

Türkiye Türkçesiyle ilgili sözlüklerden bazıları *sarımsak* biçimini bazıları da *sarmısak* biçimini almışlardır. Sözcüğün tarihsel gelişimine baktığımızda kaynaklarda tespit edilen ilk biçimin “sarumsak” olduğu görülmektedir⁶. Bu sözcük metinde 3 yerde kullanılmıştır:

“*olan tere ve terhūn ve şarımsak gibi bunlar*” [19b-4]

“*aķabince şarımsak ve şoğan veyāhūd anāsōn*” [42b-3]

“*şarımsakuñ tabī‘atı hārr u yābisdür*” [46b-7]

38. şoğan (صغان) Tr. ad. Soğan (*Allium cepa*).

Bu sözcük metinde 3 yerde genel anlamında kullanılmıştır:

“*şoğan ile ve zencebīl ile*” [33a-3]

“*şarımsak ve şoğan veyāhūd anāsōn*” [42b-3]

“*şoğanuñ tabī‘atı hārr u raḫbdur*” [46b-11]

Ayrıca 1 yerde tür adıyla kullanılmıştır: Bk. **yabān şoğanı**

39. şalgam (شلغم) Far. ad. Şalgam (*Brassica rapa*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“*şalgamun tabī‘atı hārr u raḫbdur*” [47b-1]

40. tarhūn (ترخون) Ar. ad. Tarhun, bir baharat çeşidi (*Artemisia dracuncululus*).

Ülkemizde “ejder” bitkisi olarak da bilinen bu bitki hem baharat olarak hem de gaz giderici ve iştah açıcı şifalı bir bitki olarak kullanılmaktadır. Sözcük

⁶ Sözcüğün yapısı ve tarihsel gelişimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Gülensoy, 2007, s. 737-738.

cük metinde 1 yerde kullanılmıştır⁷:

“olan tere ve **tarhūn** ve şarımsak gibi bunlar” [19b-4]

41. tere (تَرَه) *Far. ad.* Tere (*Lepidium sativum*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“olan **tere** ve **terhūn** ve şarımsak gibi bunlar” [19b-4]

42. turp (طُورْب) *Tr. ad.* Turp (*Raphanus sativus*).

Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“ikişer dirhem **turp**dan şıkılan şuyıla iki kaşık mîkdârı” [68b-11]

“iki dirhem mîkdârı bir kaşık **turp** suyu ile içile” [69a-9]

43. turunç (تُورُنْج) *Far. ad.* Turunç (*Citrus aurantium amara*).

Bu sözcük metinde 2 yerde kullanılmıştır:

“tatlu **turunç** gibi” [34a-3]

“andan biten ağaç virdügi **turunç** tatlu oldu” [34a-4]

44. üzüm (وُزْم) *Tr. ad.* Üzüm (*Vitis vinifera*).

Bu sözcük metinde 1 yerde genel anlamda kullanılmıştır:

“**üzümüñ** tabî'atı hārr u raḥbdur” [49b-3]

Ayrıca 2 yerde tür adıyla kullanılmıştır: *Bk. kuru üzüm*

45. yabān şoğanı (يَبَانُ صُوعَانِي) *Far.+Tr. ad.* Yaban soğanı, yabani soğan (*Urginea maritima*).

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır:

“hinnā köki ve **yabān şoğanı**” [68b-3]

46. yemiş (يَمِش) *Tr. ad.* Yemiş, incir, meyve.

Bu sözcük metinde 1 yerde kullanılmıştır⁸:

“toḥımı ve aluç ağacınıñ köki ve **yemişi** ve demür” [68b-2]

⁷ Bu kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir bilgi yoktur ancak Eren (1999), sözcüğün, Türkçeden Doğu Avrupa dillerine geçtiğini kaydetmiştir. Tarhun bitkisi bazı yörelerde tarhana yapımında da kullanılan bir bitkidir. Bu izah tarhun adıyla tarhana adının ilişkili olduğu göstermektedir.

⁸ *Yemiş* sözcüğü metnimizde meyve adlarının genel adı olarak kullanılmıştır. Yemiş adı günümüzde daha çok incir ağacının meyvesi olarak adlandırılmakta olup anlam daralması yaşamıştır.

Sonuç

Tabibnâme’de toplam 101 bitki adı tespit edilmiştir. 101 bitki adından 35 tanesinin çeşitli ses değişimlerine uğramış olduğu ve bu biçimleriyle bugün Türkiye Türkçesinde kullanıldığı belirlenmiştir. Bu bitki adları şunlardır: *aķ encir*; *‘alaf, alma, aluĉ, armūd, aṣānāsiyā, baṭlıcān, belesān, bögirilce, büber, circır, dārĉın, demür dikenı, encir, fisduķ, gebere, ĥaviĉ, ĥinnā, kerevüz, kesdāne, kīmnōn, kirās, kiṣnic, nā ‘nā, ṣaĥdāniyye, Őeftālū, Őaru zerinc, şarı, şatlu mārül, řomalān, tut, ‘unnāb, yabān sedebi, zencebīl, zerdālū.*

20 bitki adının bugün Türkiye Türkçesinde kullanılmadığı belirlenmiştir. Bu bitki adları şunlardır: *afsentīn, bařrasalyōn, berŐiyā vü Őān, cu ‘da, duķū, fūdanĉ, halyūn, ĥarŐef, ĥasek, ‘imliyūn isperince, kemāfīřus, kıřřā, kuř, mas-riđitūs, panřāfilūn, selīĥā, soķūlifendiyūn, ‘ulyaķ, ‘urūk-ı Őufur, zerinbāt.*

46 bitki adının bugün Türkiye Türkçesinde aynı biçimleriyle varlıklarını sürdürdükleri belirlenmiştir. Bu bitki adları şunlardır: *acı mārül, aĝaĉ, aĝaĉ kavunu, anāsōn, arpa, ayva, bādem, baķla, mercimek, pırasa, buĝday, burĉaķ, ĉayır, ebegümece, engīnār, erik, fındıķ, mışır baķlası, pirinĉ, gül, ĥarbaķ, ĥařmī, ĥiyār, ĥurmā, ispanaķ, kaķaķ, kaşanfil, noĥūd, Őarımsaķ, kaşpuz, kavun, koř, kuru üzüm, laĥana, mantar, māŐ, pağı, Őoĝan, Őalgam, tarĥūn, tere, řurp, turunĉ, üzüm, yabān Őoĝanı, yemiş.*

Bitki adlarının 27’si Türkçe, 25’i Arapça, 22’si Farsça, 18’i Yunanca, 1’i Endonezya dilinden olup 8 tanesi de çok dilli birleşik adlardan oluşmuştur.

Türkçe bitki adları şunlardır: *aĝaĉ, aĝaĉ kavunu, alma, aluĉ, arpa, ayva, bögirilce, buĝday, burĉaķ, ĉayır, demür dikenı, ebegümece, erik, ĥasek, kaķaķ, kaşpuz, kavun, koş, kuru üzüm, Őarımsaķ, Őoĝan, şarı, řomalān, şurp, tut, üzüm, yemiş.*

Arapça bitki adları şunlardır: *‘alaf, baķla, baṭlıcān, belesān, circır, cu ‘da, fındıķ, fisduķ, ĥarbaķ, ĥarŐef, ĥařmī, ĥiyār, ĥinnā, kaşanfil, kıřřā, kuř, māŐ, mışır baķlası, nā ‘nā, selīĥā, tarĥūn, ‘ulyaķ, ‘unnāb, ‘urūk-ı Őufur, zencebīl.*

Farsça bitki adları şunlardır: *armūd, bādem, berŐiyā vü Őān, dārĉın, encir, gül, halyūn, ĥaviĉ, ĥurmā, kerevüz, kiṣnic, mercimek, noĥūd, pāđı, pirinĉ, soķūlifendiyūn, Őalgam, Őeftālū, tere, turunĉ, zerdālū, zerinbāt.*

Yunanca bitki adları şunlardır: *afsentīn, anāsōn, aṣānāsiyā, bařrasalyōn, büber, engīnār, fūdanĉ, gebere, ispanaķ, kesdāne, kīmnōn, kirās, kemāfīřus, laĥana, mantar, masriđitūs, panřāfilūn, pırasa.*

Endonezya dilindeki bitki adı řudur: *duķū.*

Çok dilli bitki adları şunlardır: *acı mārül, şatlu mārül [Tr. + Yun.], aķ encir, řaru zerinc [Tr. + Far.], yabān Őoĝanı [Far. + Tr.], ṣaĥdāniyye, yabān sedebi [Far. + Ar.], ‘imliyūn isperince, [Ar. + Far.].*

101 bitki adı metinde 152 kez kullanılmıştır. Ayrıca 7 bitki adı, alt tür adlarıyla 14 kere kullanılmıştır.

Metinde en sık geçen bitki adı *ağaç* sözcüğü olup tek başına 15 kere, alt tür adlarında 3 kere kullanılmıştır.

encir sözcüğü tek başına 5 kere, alt tür adında 1 kere kullanılmıştır.

kaşun sözcüğü tek başına 2 kere, alt tür adlarında 3 kere kullanılmıştır.

mārūl sözcüğü yalnızca alt tür adlarında 3 kere kullanılmıştır.

büber ve *zencebīl* sözcükleri tek başlarına dörder kere kullanılmıştır.

şoğan sözcüğü tek başına 3 kere, alt tür adında 1 kere kullanılmıştır.

üzüm sözcüğü tek başına 3 kere alt tür adında 2 kere kullanılmıştır.

bakla sözcüğü tek başına 2 kere, alt tür adında 1 kere kullanılmıştır.

7 bitki adı üçer kere kullanılmış olup şunlardır: *ağaç kaşunu*, *buğday*, *enginar*, *ıspanak* (*aspanak*, *ısfanak*), *mantar*, *şarimsak* ve *tut*.

13 bitki adı ikişer kere kullanılmış olup şunlardır: *aluç*, *armūd*, *bādem*, *berşiyā* (*bevşā*) *vü şān*, *dārçın*, *karanfıl*, *kerevüz*, *ķuru* (*ķurı*) *üzüm*, *soķılıfendi-yün* (*suklūfendiryün*), *şeftālū*, *tatlu mārūl*, *ķurp* ve *turunç*.

73 bitki adı birer kere kullanılmış olup şunlardır: *acı mārūl*, *afsentin*, *ak encir*, *alaf*, *alma*, *anāsōn*, *arpa*, *aşānāsıyā*, *ayva*, *baħlıcān*, *baħrasalyōn*, *belesān*, *bögirilce*, *burçak*, *cırcır*, *cu* 'da, *çayır*, *demür dikenı*, *dukū*, *ebegümece*, *erik*, *fındık*, *fısduk*, *fūdanç*, *gebere*, *göl*, *halyün*, *ħarbak*, *ħarşef*, *ħasek*, *ħatmı*, *ħavıç*, *ħunnā*, *ħıyār*, *ħurmā*, *imliyün isperince*, *ķabak*, *kemāfıfus*, *ķarpuz*, *kesdāne*, *ķışşā*, *ķımnōn*, *ķirās*, *ķışnic*, *ķoz*, *ķuşt*, *laħana*, *masrıditūs*, *māş*, *mercimek*, *mışır baklası*, *nā* 'nā, *noħūd*, *panķāfılün*, *pāzm*, *pırasa*, *pirinç*, *şaru zeric*, *selıhā*, *şahdāniyye*, *şalgam*, *tarħün*, *ķarı*, *tere*, *ķomalān*, *ulyak*, *unnāb*, *urūk-ı şufur*, *yabān sedebi*, *yabān şoğanı*, *yemiş*, *zerdālū* ve *zerinbāt*.

Kaynakça

- Baytop, T. (1997). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Deny, J. (2009). *Türk dil bilgisi*. Çev.: Ali Ulvi Elöve (1941), Uyarlayan: Ahmet Benzer. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Deny, J. (2013). *Türk dili gramerinin temel kuralları*. Çev.: Oytun Şahin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Gürson, O. ve Özçelik, G. (2005). Tarçının tarih boyunca ve günümüzdeki kullanımı. *Ankara Üniversitesi OTAM*, 18, 171-183.
- Kanar, M. (2003). *Örnekli etimolojik Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin alıntılar sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karakaş, A. (2017). *Fakir Ahmed Şeyhzade'nin Tabibnâmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tez No: 452057.
- Karpuz, H. Ö. ve Gaddar, Z. (2012). Süheyl ü Nevbahar'da hayvan adları. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 4, 58-83.
- Kaşgarlı, M. (2007). *Divanü Lugati't-Türk*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Nişanyan, S. (2007). *Sözlerin soyağacı*. İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Önler, Z. (1990). XIV. ve XV. yüzyıl Anadolu Türkçesi botanik terimleri. *Journal of Turkish Studies (Fahir İz Armağanı I)*, 14, 357-392.
- Önler, Z. (1999). *Müntahab-ı Şifa II sözlük*. İstanbul: Simurg.
- Önler, Z. (2004). XIV-XV. yüzyıl tıp metinlerinde Türkçe bitki adları. *Kebikeç*, 18, 273-301.
- Öztürk, A. E. (2006). *Meyve kitabı* (alıç). İstanbul: Kitabevi.
- Parlatır, İ. (2009). *Osmanlıca Türkçe sözlüğü*. Ankara: Yargı Yayınları.
- Redhouse, J. (2013). *Türkçe / Osmanlıca-İngilizce Redhouse sözlüğü*. İstanbul: Sev Yayıncılık.
- Remzi, H. (2018). *Lügat-i Remzi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Şahin, H. (2007). Cāmi'ü'l-Fürs örneğinde XVI. yüzyıl bitki isimleri. *Turkish Studies*, 2(2), Spring, 570-602.
- Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi (1999). *Lehçetü'l-lugat*. Haz.: H. Ahmet Kırkılıç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Extended Summary

Tabibnâme was written by Fakir Ahmed Şeyhzâde on the request of Damat İbrahim Pasha of Nevşehir in the 18th century. The text is in Turkish and it includes alternative medicine, pharmacy and plant science subjects. The text also includes political, religious, moral, medical, and philosophical information. Therefore, Tabibnâme is very important both in terms of the information it contains about Turkish language and Turkish culture history and medicine and pharmacy terminology due to its vocabulary and linguistic features.

In this article, we examined the names of plants in this important medical manuscript, Tabibnâme. We have identified that a total number of 101 plant names were used in the text. These plant names were first analyzed in terms of the forms that they were used in the text, the languages that they belong to, and in terms of the classes of words and their lexical meanings. Then, we reanalyzed these words by tracing the sound changes that have occurred in the course of time. In addition, we evaluated and identified how many times the plant names were used in the text, and the sentences or phrases in which they were used were indicated by leaf and line numbers.

Today, 35 of 101 plant names are used with various phonetic changes in Turkish. These are: *ağ encir* (أَقْ أَنْجِير), *alaf* (عَلَف), *alma* (أَلْمَا), *aluç* (الْوُج), *armüd* (أَرْمُد), *aşnâsiyâ* (أَشْنَأَسِيَا), *bahtcân* (بَطْلِحَان), *belesân* (بَلَسَان), *bögirlice* (بُؤِكِرْلِيْج), *büber* (بُؤِيْر), *circir* (جِرْجِر), *dârçın* (دَارْچِن), *demür diken* (دَمُؤِرْدِكِن), *encir* (أَنْجِير), *fisduk* (فِسْدُق), *gebere* (كَبِر), *haviç* (حَوِيْج), *hinnâ* (حِنْنَا), *kerevüz* (كِرْوُز), *kesdâne* (كِسْدَان), *kimnôn* (كِيْمَنُون), *kirâs* (كِرَأْس), *kişnic* (كِيْشَنِيْج), *nâ'nâ* (نَأْنَا), *şahdâniyye* (شَحْدَأَنِيْيَه), *şeftâlû* (شِفْتَأَلُو), *şaru zerinc* (شَارُو زَرِيْنِج), *tarı* (طَارِي), *tahtlu mârül* (طَأْتَلُو مَارُول), *tomalan* (طُؤْمَأَلَان), *tut* (تُؤْت), *unnâb* (عُنَأَب), *yabân sedebi* (يَبَأْن سَدَب), *zencebîl* (زَنْجَبِيْل), *zerdâlû* (زِرْدَأَلُو). Today, 20 plant names are not used in Turkish. These are: *afsentîn* (أَفْسَنْتِيْن), *bahtsalyôn* (بَطْرَصَلْيُون), *berşiyâ vü şân* (بِرْشِيَاوُŞَان), *cu'da* (جُؤْدَه), *dukû* (دُقُو), *füdanç* (فُؤْدَنْج), *halyün* (هَأَلْيُون), *harşef* (خَرْŞَف), *hasek* (حَسَك), *imliyün isperince* (عَمَلْيُون اِسْپِرِنْجَه), *kemâfîtus* (كَمَأَفِيْطُس), *kışsâ* (قِŞَأ), *kuş* (قِŞَط), *masrîditüs* (مَسْرِيْطُؤْس), *panţâflün* (پَنْطَأْفَلُون), *selihâ* (سَلِيْحَأ), *sokülfendiyün* (سَقُؤْل فَنْدِيُون), *ulyağ* (عَلْيِق), *urük-ı şufur* (عُرُؤْق صُفُر), *zerinbât* (زِرْنِيْبَأْت). Today, 46 plant names are used in the same form in Turkish. These are: *acı mârül* (أَمَارُول), *ağaç* (أَعْج), *ağaç kavunu* (أَعْج قَوْنِي), *anâsôn* (أَنَأْسُون), *arpa* (أَرِيَا), *ayva* (أَيْوَأ), *bâdem* (بَأْدَم), *bakla* (بَقْل), *buğday* (بُؤْغْدَأِي), *burçağ* (بُؤْرْچَأق), *çayır* (چَأِيْر), *ebegümeçi*, *engînâr* (أَنْكِيْنَأر), *erik* (أَرِك), *findık* (فِنْدِق), *gül* (كُؤْل), *harba* (خَرْبِق), *haţmî* (قَرْنِيْل), *hiyâr* (خِيَاْر), *hurma* (خُرْمَأ), *ispanak* (أَسْبِنَأَق), *kağak* (قَبَأَق), *karanfil* (قَرْنِيْل), *karpuz* (قَرْبُؤز), *kavun* (قَأْوُون), *koz* (قُؤز), *şuru üzüm* (قُؤرُو أُوْؤْم), *lağana* (لَأْحَنَه), *mantar* (مَنْتَر), *mâş* (مَأْŞ), *mercimek* (مِرْجَمَك), *mışır baklası* (مِصْر بَقْلَس), *nohüd* (نُؤْد), *pazı* (پَأزِي), *pirasa* (پِرَأْس), *pirinç* (پِرِنْج), *şarımşak* (صَرْمِŞَأَق), *şoğan* (صُؤْغَان), *şalgam* (Şَلْغَم), *tarhün* (تَرْخُون), *tere* (تَرَه), *turp* (طُؤْرَب), *turunç* (تُؤْرُنْج), *üzüm* (أُوْؤْم), *yabân şoğanı* (يَبَأْن Şُؤْغَانِي), *yemiş* (يَمِŞ).

27 of the plant names are Turkish. These are: *ağaç*, *ağaç kavunu*, *alma*, *aluç*, *arpa*, *ayva*, *bögirlice*, *buğday*, *burçağ*, *çayır*, *demür diken*, *ebegümeçi*, *erik*, *hasek*, *kağak*, *karpuz*, *kavun*, *koz*, *kuru üzüm*, *şarımşak*, *şoğan*, *tarı*, *tomalan*, *turp*, *tut*, *üzüm*, *yemiş*. 25 of the plant names are Arabic. These are: *alaf*, *bakla*, *bahtcân*, *belesân*, *circir*,

cu 'da, findık, fisduḡ, ḡarbaḡ, ḡarşef, ḡatmî, ḡıyâr, ḡınnâ, ḡaranfîl, kıssâ, kuşt, mâş, mışır baḡlası, nâ 'nâ, selîhâ, tarḡûn, 'ulyaḡ, 'unnâb, 'urûḡ-ı şufur, zencebîl. 22 of the plant names are Persian. These are: *armûd, bâdem, berşiyâ vü şân, dârçın, encîr, ḡül, halyûn, ḡaviç, ḡurmâ, kerevüz, kişnic, mercimek, noḡûd, pâzi, pîriñç, soḡûlifendiyûn, şalgam, şeftâlû, tere, turunç, zerdâlû, zerinbât.* 18 of the plant names are Greek. These are: *afsentîn, anâsôn, aşânâsiyâ, baḡrasalyôn, büber, engînar, fûdanç, gebere, ispanaḡ, kesdâne, kîmnôn, kirâs, kemâfîtus, laḡana, mantar, masrîditûs, panḡâfilûn, pırasa.* One of the plant names is Indonesian. It is: *duḡû* shower. 8 of the plant names are observed crosslinguistically. These are: *acı mârûl, tatlu mârûl [Tr. + Greek], aḡ encîr, şaru zerinc [Tr. + Persian], yabân şoḡanı [Persian + Tr.], şaḡdâniyye, yabân sedebi [Persian + Ar.], 'imliyûn isperince, [Ar. + Persian].*

101 plant names were used for 152 times in Tabibnâme. In addition, 7 plant names were used 14 times with the subtype names. Their frequency of use is as follows: The word *aḡaç* was used for 15(+3) times, the word *encîr* was used for 5(+1) times, the word *ḡavun* was used for 2(+3) times, the word *mârûl* was used for (+3) times, the words *büber* and *zencebîl* were used for 4 times, the word *şoḡanı* was used for 3(+1) times, the word *üzüm* was used for 3(+2) times, the words *aḡaç ḡavunu, buḡday, engînar, ispanaḡ (aspanaḡ, isfanak), mantar, şarımşaḡ* and *tut* were used for 3 times, the words *aluç, armûd, bâdem, baḡla, berşiyâ vü şân, ḡaranfîl, ḡuru üzüm, soḡûlifendiyûn, şeftâlû, tatlu mârûl, turp* and *turunç* were used for 2 times, and the words *acı mârûl, afsentîn, aḡ encîr, 'alaḡ, alma, anâsôn, arpa, aşânâsiyâ, ayva, baḡlıcân, baḡrasalyôn, belesân, böḡirilce, burçaḡ, cırcır, cu 'da, çayır, dârçın, demür dikenî, duḡû, ebegümeçi, erik, findık, fisduḡ, fûdanç, gebere, ḡül, halyûn, ḡarbaḡ, ḡarşef, ḡasek, ḡatmî, ḡaviç, ḡınnâ, ḡıyâr, ḡurmâ, 'imliyûn isperince, ḡabaḡ, kemâfîtus, ḡarpuz, kerevüz, kesdâne, kıssâ, kîmnôn, kirâs, kişnic, ḡoz, kuşt, laḡana, masrîditûs, mâş, mercimek, mışır baḡlası, nâ 'nâ, noḡûd, panḡâfilûn, pâzi, pırasa, pîriñç, şaru zerinc, selîhâ, şaḡdâniyye, şalgam, tarḡûn, tarı, tere, tomalan, 'ulyaḡ, 'unnâb, 'urûḡ-ı şufur, yabân sedebi, yabân şoḡanı, yemiş, zerdâlû* and *zerinbât* were used only for 1 time.

ESKİ TÜRK MANZUM METİNLERİNDE İŞLETİME SOKULAN ALINTI SÖZCÜKLER

Duygu YAVUZ ÖZ*

Özet

Yeryüzündeki tüm canlı diller, diğer dillerle etkileşim hâlinindedir. Bu etkileşim diller arasında sözcük alışverişine yol açar. Bu alışveriş sosyal, siyasal, dinî, ekonomik vb. sebeplere dayanabilir ve söz varlığına birtakım yabancı unsurların girmesine neden olur. Türk dili de tarih boyunca tıpkı diğer diller gibi yabancı dillerden sözcük almış ancak bunları her zaman kendine özgü bir biçime sokabilmiş, bir başka ifadeyle Türkçeleştirmiştir. Bu Türkçeleştirme fonetik, morfolojik, semantik açıdan olabilir. Bu yazıda Eski Uygur Türkçesindeki manzum metinlerde yer alan alıntı sözcüklerin morfolojik açıdan Türkçeleştirilmesi ele alınmıştır. Dildeki alıntı sözcüklere, ulaşılabilen en eski yazılı kaynaklarımız olan Orhun Yazıtları'ndan itibaren rastlanıyor olsa da Eski Uygur Türkçesi döneminde Manihaizm, Budizm gibi yeni tanınan inanç sistemlerine ait birçok yabancı kökenli sözcüğün dile girmesi, bunlara karşılık bulunması ya da bunların Türkçeleştirilmesi bu dönemi özel kılmaktadır. Çalışmanın “Giriş” bölümünde, konuya ilişkin temel yargılar üzerinde durulup benzer çalışmalara yer verilmiş; “Eski Türk Manzum Metinlerinde Yapım Eki Almış Alıntı Sözcükler” bölümünde, ele alınan metinlerde yer alıp yapım ekleriyle işleme sokulan sözcükler üzerindeki etimolojik açıklamalar/görüşler derlenmiş, “Sonuç” bölümünde ise toplanan veriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kavramlar: alıntı, ödüncleme, yapım eki, Türkçeleştirme, Eski Uygur Türkçesi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü, duyguyvoz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5420-6261.

LOANWORDS PUT INTO OPERATIONS IN OLD TURKISH TEXTS

Abstract

All living languages on earth interact with other languages. This interaction leads to the exchange of words between languages. This exchange can be based on social, political, religious and economic reasons. In addition, this exchange causes some foreign elements to enter the vocabulary. Turkic Language has taken words from foreign languages like other languages throughout history; however, it has always been able to put them into a form of its own, in other words Turkificate it. This Turkification can be phonetical, morphological or semantic. In this article, we discussed the morphological Turkification of borrowing words in verse texts in Old Uighur Turkish. Although the borrowing words in the language can be found since the Orkhun Inscriptions, which are the oldest written sources we can reach, the entry of many foreign-origin words belonging to newly recognized belief systems such as Manichaeism and Buddhism during the Old Uighur Turkish period makes this period special. In the introduction section of the study, basic judgments related to the subject are emphasized and similar studies are given. In the review section, the etymological explanations/opinions on the words put into operation with the suffixes included in the texts discussed are compiled. In the conclusion section, the data collected were evaluated.

Keywords: borrowing, quote, suffix, Turkification, Old Uighur Turkish.

Giriş

Diller, sosyal yapının ihtiyaçlarına bağlı olarak değişir ve gelişir. Dilin tarihin akışı içerisinde uğradığı değişme ve gelişmeler iç yapı ve dış yapı olarak ikiye ayrılır. İç yapıdaki değişmeler her dilin kuruluş devrindeki özelliklerinden ve zaman içerisindeki tabii gelişiminden kaynaklanan değişmeler iken dış yapıdaki değişmeler genellikle yabancı etkilerden kaynaklanan değişmelerdir. Bir milletin siyasi varlığındaki çöküntüler, göçler, yeni bölgelere yerleşme, yeni kavimlerle kaynaşma, din değiştirme, yeni medeniyet dairelerine giriş, komşularla yapılan kültürel temas ve alışveriş o dile yabancı dillerden bazı sözcük ve şekillerin girmesine neden olur. Yabancı bir dilin yerli dil üzerindeki etkisi sınırlı ve geliştirici olmaktan çıkarsa ve yerli dile yalnız sözcükleri ile değil kurallarıyla da nüfuz ederek o dilin iç yapısını zorlamaya başlarsa o dili kendi benliğinden kopma tehlikesiyle karşı karşıya bırakır (Korkmaz, 2005, s. 819).

En eski metinlerden günümüze değin Türk diline Çin, Tibet, Sanskrit, Tohar, Yunan, İtalyan, Fransız, Arap, Fars ve İran dilleri vb. dillerden birçok sözcük girmiş; klasik edebiyat döneminde yazı dilimize sokulan Arapça-Farsça sözcükler dışında, bu alıntılar Türk dilinin söz varlığını zenginleştirmiştir (Tekin, 1983, s. 526). Doğan Aksan, Köktürkçeden günümüze dilimizdeki yabancı sözcük oranlarını ortaya koyduğu yazısında; Türk yazı dilinin ilk döneminde söz varlığındaki ödünçlemelerin oldukça düşük olduğunu, yabancı kültürlerin baskısına karşın Uygur döneminde, İslami dönemin ve Eski Anadolu Türkçesinin başlangıç ürünlerinde de bu oranın yüksek olmadığını belirtmiş, Eski Anadolu Türkçesinin sonlarından Dil Devrimi'ne kadar ödünçlemelerde sürekli artış yaşanıp bu oranın kimi yazarlarda %70'e vardığını, Dil Devrimi'nden sonra ise bu oranda ciddi bir azalma kaydedilip yazı dili söz varlığında %50 oranında bir değişiklik yaşandığını ifade etmiştir (Aksan, 1977, s. 347).

Dildeki alıntıların mahiyetleri, kaynakları ve oranları dönemden döneme değişiklik göstermekle birlikte, bu çalışmada asıl üzerinde durduğumuz evre Eski Türkçedir. Türk dilinin ilk somut vesikalarını ihtiva eden bu dönem, alıntı sözcüklerin de tespit edildiği ilk metinleri kapsar. Türkçedeki en eski alıntılar Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca, Soğdca, Orta İnanca vb. dillerden geçmiş sözcüklerdir. Talat Tekin, eski Türklerin ilişki kurdukları ilk yabancı halklardan biri Çinliler olduğu için en eski alıntıların Çince olması gerektiğini ifade etmiş, bunların askerlik, din, eğitim, teknik, müzik vb. alanlarına ait sözcükler olduğunu söylemiştir (Tekin, 1983, s. 527). Ticaretten savaşa, aynı devletin vatandaşlığından dindaşlığa kadar her türlü komşuluk ilişkilerini yaşamış olan bu iki ulus, günümüz dünyasının en eski komşuları sayılmaktadır (Karaağaç, 2009, s. 155). F. Sema Barutcu Özönder, Eski Türkçe döneminde Soğdcanın (ve Soğd alfabesinin) diğer kaynak dillere kıyasla daha geniş bir yer kapladığını şu verilerle ortaya koymuştur: Köktürk Kağanlığı'nın ilk döneminde günlük hayatta Türkçe ve Türk runikleri, yönetim işlerinde, diplomatik faaliyetlerde, kağanlık ailesinin kimlik alameti olarak Türkçe; yazıda yaygın olarak Türk runikleri, bunun yanında Soğd alfabesi; ticari faaliyetler ile hukuki muameleler için tüccarlarının yazısı ve dili dolayısı ile Soğd alfabesi, belki hukuki belgelerde Soğdca; dinî hayatta, özellikle manastır cemaatlerinin yeni din taşıyıcılarına göre değişen Soğd, Brahmi gibi alfabeler ve Soğdca, Toharca, Orta Farsça gibi diller kullanılmıştır. Hem Köktürk hem de Ötüken Uygur devletlerinde özellikle kağanlık sülaleleri tarafından Soğd alfabesi ve dili belli amaçlar için tercih edilmiştir (Barutcu Özönder, 2002, s. 482-484).

Eski Türkçenin Köktürkçe dönemine baktığımızda, alıntı olarak karşımıza çıkan sözcüklerin daha ziyade askerî unvanlar olduğu görülür ki bu durum Orhun Yazıtları'nın muhtevasıyla ilgilidir. Eski Uygur Türkçesi dönemindeki

alıntılar ise sosyal hayattaki değişiklikler ile din ve medeniyet dairesi değişikliğine dayanır. Türklerin bu dönemde Kök Tengri dininin yanı sıra Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve dönem sonuna doğru İslamiyet ile temasa geçişi, Türk dilinin söz varlığında birtakım değişikliklere yol açmıştır. Farklı inanç sistemlerine geçiş ile birlikte söz konusu inançları anlayabilmek için kaynak metinlerin dilleri olan Soğdca, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe, Çince gibi dillerden çeviri yapma gereği ortaya çıkmıştır. Budist metinlerde daha ziyade Sanskritçe, Manihaist metinlerde Soğdca, Hristiyan metinlerinde Süryanice, Müslüman metinlerde ise Arapça ve Farsça sözcüklerle karşılaşmıştır. Kaynak metinlerden Uygur Türkleri tarafından yapılan tercümelemler çerçevesinde yeni karşılaşılan kavram alanlarını ifade etmek üzere dilde var olan kök ve eklerden yeni sözcükler meydana getirilmiş, böylece dilimizdeki ilk sözcük türetme faaliyetleri başlamıştır. Ancak her yeni sözcüğe bir karşılık bulunmayıp/bulunamayıp kaynak dillerden sözcük alma yoluna da gidilmiştir.

Türk dilinin hangi döneminde olursa olsun bu alıntılar sırasında hiçbir sözcük dilde olduğu gibi bırakılmamış; Türk dilinin fonetik, morfolojik ya da semantik yapısına uygun hâle getirilmiş; bir başka deyişle Türkçeleştirilmiştir. Fonetik olarak o dili konuşanların hançeresine, sesletim kurallarına göre biçimlendirilirken morfolojik olarak ekleşme düzenine uyarlanmış, semantik olarak da hedef dilin algılama düzenine göre anlamlandırılmıştır. Eski Uygur Türkçesi dönemindeki Türkçeleştirme faaliyetlerine bakıldığında Budizm ve Manihaizm'e ait yabancı terimlerin olduğu gibi bırakılması, bu inanç sistemlerinin halk tarafından anlaşılmasını ve yayılmasını engelleyeceği için rahiplerin bu terimleri Türkçeleştirmek için büyük çaba gösterdiği bilinmektedir. Bu bağlamda kimi zaman *teyri* "Tanrı" gibi dilde var olan sözcüklerden yararlanılmış, kimi zaman *bilge bilig* "anlayış bilgisi, fetanet=Sanskritçe prajñā" gibi Türkçe terimler üretilmiştir. Kimi terimler ise kaynak dildeki biçimiyle alınıp Türkçesi ile yan yana bir ikileme öbeği şeklinde kullanılmıştır: *Dyan saķınç* "istiğrak, derin düşünce" (Tezcan, 1994, s. 315-316).

Alıntı sözcükler üzerinde yapılan çalışmalarda bu sözcüklerin etimolojik, fonetik, morfolojik, semantik açıdan incelendiği görülmektedir. Sözcükleri her yönden ele alan çalışmalar olduğu gibi, belirli açılardan ele alan; belirli sözcük, eser ya da dönemle sınırlandıran çalışmalar da mevcuttur. Bugüne dek alıntı sözcükler üzerinde yapılmış çalışmalara şu neşirler örnek verilebilir: Nicholas Poppe "Turkic loan words in middle Mongolian" (1955, s. 36-42); Ahmet Temir "Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler" (1955); Osman Nedim Tuna "Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler" (1972); Tuncer Gülensoy "Eski ve Orta Türkçede Moğolca kelimeler ve Moğolca-Türkçe müşterek kelimeler üzerine notlar" (1974); Mehmet Ölmez "Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler (1, 2, 3)" (1995, 1997, 1999), "Uygurca Xuanzang-biyografisi-

sindeki Çince alıntılar (Chinesische Lehnwörter In uigurischer Xuanzang-Biographie)” (1995), “Dil verileri ışığında soyurgal ve kökeni” (2010), “Eski Uygurca Xuanzang biyografisinin II. bölümündeki Çince alıntılar” (2012); Alimcan İnayet “Türkçede Çince kaynaklı gösterilen bazı kelimeler üzerine” (1999), “Uygur tarihi koşaklarındaki Çince unsurlar üzerine” (2016); Tanju Seyhan “Orta Türkçede Arapça ve Farsçadan alıntılarda Türkçeleştirme” (2004); Osman Fikri Sertkaya “Göktürk yazıtlarında Hintçe unsurlar” (2004), “Dîvânü Lügati’t-Türk’te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lügati’t-Türk’ünde yabancı dillerden kelimeler” (2009); Engin Çetin “Eski Türkçedeki insan yapımı nesne adlarında ödünçlemler üzerine” (2004); Oğuzhan Durmuş “Alıntı kelimeler bakımından Türkçe Sözlük” (2004); Aya İshihara “Yazı dilindeki alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçleri” (2005); Feryal Korkmaz “Alıntı kelimelerin Türkçeleşme sürecinde bazı Arapça kelimelerin görev değişikliğine uğraması üzerine” (2007); Süer Eker “Divanü Lugâti’t-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I” (2009); Hüseyin Yıldız “Sanskritçe ratna, Anadolu’da eratna mı oldu? –Eratna kelimesinin etimolojisi üzerine notlar-” (2012); Veysel İbrahim Karaca “Türkiye Türkçesindeki alıntı sözcüklerde görülen ses olayları üzerine bir inceleme” (2012); Mevlüt Erdem, “Soğdca, Türkçedeki Soğdca kelimeler ve bunların Türkçeye uyumları” (2014); Halit Dursunoğlu “Türkiye Türkçesi’ndeki Arapça sözcükler ve bu sözcüklerdeki ses olayları” (2014); Günay Karaağaç “Türkçenin alıntılar sözlüğü” (2015); Pelin Seçkin-A. Mevhibe Coşar “Türkçede alıntılardan kelime türetmede kullanılan ekler” (2017); Arda Karadavut –Oksana Sorokina “Eski Uygurca metinlerde geçen şımnu sözcüğü üzerine” (2017); Vahit Türk “İlk Kur’an tercümesinde alıntı sözlerin işleme sokulması” (2018); Hüsnü Çağdaş Arslan “Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerdeki Sanskritçe kökenli bazı özel adlar üzerine” (2018).

Bu çalışmada Reşit Rahmeti Arat’ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinden yola çıkarak eski Uygur Türkçesi manzum metinlerinde yapım ekleriyle işleme sokulan alıntı sözcükleri tespit edip bu sözcüklerin hangi eklerle işletildiğini ortaya koymak, mensup oldukları kavram alanlarını ve kaynak dillerini belirlemek amaçlanmıştır. İnceleme metni olarak *Eski Türk Şiiri* adlı çalışmanın esas alınmasının sebebi, Eski Türkçe dönemine ait manzum eserlerin çoğunu ihtiva etmesidir. İncelediğimiz eserde *firiştilarkâ* “peygamberlere” (ETŞ 2), *yeklerke* “şeytanlara” (ETŞ 5), *ajunuğ* “alemleri” (ETŞ 7), *taluytın* “denizden” (ETŞ 7), *aviş* “avıcı” (ETŞ 7), *dyan* “dhyāna” (ETŞ 8), *sumur* “sumeru” (ETŞ 9), *pravış* “pravēsa” (ETŞ 9), *huular* “ejderler” (ETŞ 10), *lakşan* “lakşana” (ETŞ 10), *bodıçıt* “bodhicitta” (ETŞ 13D), *kiliş* “klesa” (ETŞ 16), *aķıkāt* “hakikat” (ETŞ 33)” gibi fonetik olarak ya da çekim ekleriyle morfolojik olarak işletilen sözcükler de vardır ancak bunlar makalenin kapsamına girme-

mektedir. Çalışmamızda sözcük temelli bir alfabetik sıralama yapılmıştır. Ek temelli bir sıralama tercih etmeyişimizin sebebi, kimi sözcüklerin birden fazla yapım ekiyle işleme sokulması nedeniyle tekrara düşmemektir.

Eski Türk Manzum Metinlerinde Yapım Eki Almış Alıntı Sözcükler

*Amvardışn*lġ < Part. *amvardışn* + T.+lġ

Sözcük ETŞ’de +lġ eki ile işleme sokulmuştur: *Az nızvanıka ağukup ar-tayı yoġadatururta amvardışnġ ot öze aña yürünteg kılın[ız].* “Hırs iptilaları ile zehirlenerek bozulup kendisini kaybetmek üzere iken siz onlara *amvardışn otundan* bir ilaç yaptınız” (ETŞ 7). Sözcük *amvardışn* “amvarşan” (ETŞ 7) ve *amvardışn kıl*- “cemaat meydana getirmek” (ETŞ 7) şeklinde de görülmüştür.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Partça kökenli ve “istiğ-rak, yoğunlaşma, meditasyon, arınma” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Amvardışn* < Part. *amvardışn* (‘mwrdyšn) “toplanma” (Gaba-in, 2007, s. 260). *Amwrđ(i)šn*’MWRDŠN (m) < Part. ‘mwrđyšn “Sammlung”¹, “sammlung, meditation”² (UW, 1979, s. 128). *Amvardışn* < Part. “Yoğunlaşma, düşüncenin arınması (dünya isteklerinden, hırslarından)” (DS, 1969, s. 42). Prof. Andreas’a göre sözcük “buluşma” anlamındadır ancak “yerine getirilme, ifa, isaf” vb. şekillerde de anlaşılabilir. W. Henning’e göre Partça kökenli *amvrđšn* sözcüğü “hasseleri hayat kaynaklı hırslardan tecrit etmek, kapatmak” manasındadır (Arat, 2007, s. 316).

Sözcük başka bir eserde tespit edilememiştir.

Antırnısız < Skr. *antara* + T.+sız

Sözcük ETŞ’de +sız eki ile işleme sokulmuştur: *Anam tokluġ kutluġ aġa birle ançulayu kırçıġan aġa yime abıta burķan uluş-ınta antırnı-sız toġup belgürüp artuķrak terk ödün adırtlıġ burķan kıtın bulz-un-lar.* “Annem Toklug Kutlug Aġa ile aynı şekilde Kurçıġan Aġa da Abita burkan diyarında *ara vermeden* doğup, belirip, çok kısa bir zaman içinde fevkalade burkan saadeti-ni bulsunlar” (ETŞ 23).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “ara, sınır, engel” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat, *antırnı* (*antiray*?) sözcüğünün Türkçedeki şeklinin tereddütlü olmasıyla beraber, Sanskritçe *antarā* sözcüğüne karşılık gelebileceğini ifade etmiştir (Arat, 2007, s. 365). *Antiray*, *antırnı* < Skr. *antarāya* “Hinder-

¹ = toplama.

² = toplama, meditasyon.

nis, Behinderung”³, hindernis (für die Erkenntnis⁴), Skr. normalerweise⁵ *āvaraṇa*; *antiraysız*, *antırnisız* “ohne Behinderung”⁶ (UW, 1981, s. 159). *Antarā* “between”⁷; *antarāt* “1. In the meantime. 2. Between. 3. After”⁸ (Edgerton vd., 1977, s. 38). *Antarā-bhāva* “Intermediate state of existence between death and reincarnation”⁹ (Soothill-Hodous, 2010, s. 238); *antarā-kalpa* “intermediate kalpa”¹⁰ (Soothill-Hodous, 2010, s. 211); *avāntara* “intermediate, within limits, included”¹¹ (Soothill-Hodous, 2010, s. 676). *Antarā* “amidst, between; therein; further; on the way; near; almost; in the interval; now and then”¹² (Macdonell, 1893, s. 17). *Andīraj* < Skr. *antaraya-* ? “Sınır” (DS, 1969, s. 44). *Antarā* “In the middle, inside, within, among, between; on the way, by the way; near, nearly, almost; in the meantime, now and then; for some time; between, during, without”¹³ (Monier-Williams, 1986, s. 44).

Sözcük dönem metinlerinden AY’de *antıray* biçiminde kaydedilmiştir. Başka bir eserde tespit edilememiştir.

Avantlıĝ < Soĝd. *anβant* +T.+lıĝ

Sözcük ETŞ’de +lıĝ eki ile işleme sokulmuştur: *Sorđapan arhant-ta ula-tı-lar-nıñ sunasıru tatĝanĝu küsengü-lüg-i sudanı başdınlıĝ edĝü eren-ler-nıñ sor-a işdeyü tileĝü-lüg-i soĝuşmuş tuşuşmuş avant-lıĝ-lar-nıñ suvsuş-ın kandurup öĝirtgüülüĝi soĝançıĝ edĝü çın köni nomluĝ suv teñri-siñe yükünürmen.* “Başta sordaban olmak üzere, bütün arhant’ların sunasıru tatmayı arzuladıkları, Sudhana (?) basdınlıĝ iyi insanların sorup isteyerek aradıkları, birbirine girmiş, karşılaşmış *sebeplilerin* susamalarını kandırıp sevindiricisi, tatlı, güzel, doğru ve dürüst töreli su tanrısı önünde hurmetle eğilirim” (ETŞ 10).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Soĝdca kökenli ve “neden, sebep” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat sözcüğün Türkçe metinlerde *avant*, *anvant*, *avint* biçimlerinde yazıldığı-

³ = engel, zorluk.

⁴ = idrak etme için engel.

⁵ = normal olarak.

⁶ = engelsiz.

⁷ = arasında.

⁸ = 1. Bu arada. 2. Arasında. 3. Sonra.

⁹ = ölüm ve reenkarnasyon arasındaki ara varoluş durumu.

¹⁰ = ara kalpa.

¹¹ = aradaki, sınırlı, dâhil.

¹² = ortasında, arasında; içinde; daha ileri; yolda; yakın(ında); neredeyse; aralıkta; şimdi ve sonra.

¹³ = ortada, içinde, ortasında, arasında; bu arada, yeri gelmişken; yakın, neredeyse; bu arada, şimdi ve sonra; belli bir süre için; arasında, sırasında, olmadan.

nı, kökeninin Soğdca *anþbant* “ursache”¹⁴ (Arat, 2007, s. 372) olduğunu ifade etmiştir. *Avant* < Skr. *anbant* “sebeup, illet, esas, temel” (EUTS, 1993, s. 17). *Avant* < Soğd. *’nþ’nt* “neden” (Tezcan, 1974, s. 83). *Avant tıltay* < Soğd. *’nþ’nt* Ursache + T. *tıltay* Ursache¹⁵ (Zieme, 1996, s. 214). *Avant, anvant, ayant* ”V’NT (I) < Soğd. *’nþ’nt* Ursache, Tatenursache¹⁶; in Verbindung mit *tıltag*: “Kausalität (als Prinzip der bedingten Existenz)”¹⁷ (UW, 1988, s. 277). *Avant* < Soğd. *’nþ’nt*: *Avant tıltag* “nedenler” (DS, 1969, s. 69). Clauson *avant* sözcüğünü *anvant* maddesine yönlendirmiş, sözcüğü şöyle açıklamıştır: “The Sogdian word *’nþnt* (*anvant*) ‘cause’ occurs several times in Uyğur Budhist apparently always in Hendiadyoin with *tıltag*; it has been transcribed variously as *avant, avint, ayant, and avyat*, but these are all errors”¹⁸ (EDPT, 1972, s. 12, 171). Söz konusu sözcük Budist inanç sisteminde özel bir anlama sahiptir. Buddha, evrenin değişmez yasasının nedensellik (karma) yasası olduğunu ve her şeyin nedenselliğın bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünür. Ona göre yokluktan oluşan evrende yokluk nedensellik döngüsüne takılıp varlığa dönüşür (Tokyürek, 2011, s. 308).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Avantlıg* AY, Mayt., *avantsız*. Eski Türkçe döneminde ikileme içinde kullanılmıştır: *Avant tıltag* “Neden, sebep” (Şen, 2002, s. 43; Ölmez, 2017, s. 254); *avantlıg tıltaglıg* “sebepli, bahaneli” (Ölmez, 2017, s. 254); *avantsız tıltagsız* “nedensiz, sebepsiz” (Şen, 2002, s. 43). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Ayıbsız < Ar. ‘*ayb* + T.+sız; *ayıbsızlık* < Ar. ‘*ayb* + T.+sız+lık

Sözcük ETŞ’de +lık ve +sız ekleri ile işleme sokulmuştur: *Ne hoş bu ayıbsızlık ayıbsız bolmuş kerek ayıbsız bolmuşta kin ne kılsa ... kerek* “Ne hoş bu *ayıpsızlık*, *ayıpsız* olmak gerek; *ayıpsız* olduktan sonra, ne yapsa ... gerek.” (ETŞ 30). *Ayıbsız tişike er boyunun sumış kerek*. “*Ayıpsız* kadına erkek boynunu eğmek gerek” (ETŞ 30).

Sözcük Arapça kökenli olup “utanılacak şey, kusur” anlamlarına sahiptir: ‘*Ayb* “Utanç verici, uygunsuz, kusur, leke, utanç, şerefsizlik, rezillik; utanılacak her şey, ahlaksız veya tehlikeli olan her şey, suç, hata, şerefsizlik, utanç” (Zenker, 1994, s. 642).

¹⁴ = sebep.

¹⁵ = sebep, neden.

¹⁶ = neden.

¹⁷ = *tıltag* ile birlikte: Nedensellik (Şartlı varolma ilkesi).

¹⁸ = Soğdca *anvant* “neden” sözcüğü, Uyğur Budist metinlerinde birkaç kez görülür. Görünüşe göre her zaman “*tıltag*” sözcüğü ile ikileme içinde bulunur. Metinlerde “*avant, avint, avant ve avyat*” olarak çeşitli biçimleri vardır fakat bunların hepsi hatalıdır.

Sözcüğün yaygın kullanımı Eski Türkçe döneminden sonrasına aittir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde kaydedilmiştir: ‘*Ayb* AH, BD, BV, FK, Gİ, GN, GT, HBD, HKT, HŞ, İM, İN, KB, KE, KF, KFT, LD, LM, ME, MG, MK, MM, MÜN, NF, NH, RH, RKT, ŞHD, TİEM 73, TMA, TEH, YED; ‘*ayb* (*eyle-*, *it-*, *kıl-*) YTS; ‘*ayıb* ŞHD; ‘*aybsuz* AH, RH, RKT; ‘*aybla-* İM, ME, NF; ‘*ayblig* HKT, KE; ‘*ayblı* İM, ŞT; ‘*ayblu* İM. Çağdaş lehçelerde yaşamaktadır: T. *ayıp*; Az. *ayıb*; Bşk. *ğäyip*; Kzk. *ayıp*; Kırg. *ayıp*; Özb. *āyb*; Tat. *ğäyip*; Trkm. *ayıp*; YUyg. *äyip* (KTLS, 1991, s. 36-37).

Baçağ < Soğd. *pāç*+ T.+a-ğ

Sözcük ETŞ’de +a- ve -ğ ekleri ile işleme sokulmuştur: *Yime kuy şıpkanlıg ud yıl altınç ay bir yanı ağır uluğ busat baçağ kün öz-e men üç erdinilerke pek katıg süzük kirtgünç köñüllüg upasanç sılıg tigin*. “Yine kuei shih-kan’a dâhil sığır yılı, altıncı ayın ilk günü olan mübarek büyük **oruç** gününde, ben üç cevhere çok kuvvetli ve temiz gönül ile inanan, salihat-ı nisvandandır Sılgı Tigin” (ETŞ 26). Eserde *baç-* “dikkat etmek” (ETŞ 12) sözcüğü de tespit edilmiştir.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Soğdca kökenli ve “oruç” anlamına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir. İncelediğimiz kaynaklar arasında yalnız Clauson farklı bir görüşe sahiptir: Reşit Rahmeti Arat, *baçağ*’ın kökü olan *baç*’ın Soğdca *pāç* (< *pa-* “sakinmek, dikkatli olmak”) sözünden geldiğini söylemiştir (Arat, 2007, s. 419). *Baçağ* “oruç”; Moğ. *maçağ* = *baçak*, *matsak* < Man. *bāšāh*; *baça-* “oruç tutmak” (Krş. Soğd. *pāç*) (EUTS, 1993, s. 20). *Bača-* “oruç tutmak”; *bačay* “oruç”; *bačay bača-* “oruç tutmak”; *bačaq* “Hristiyan orucu” (DS, 1969, s. 76); *bačiy* “anlaşma, hitap”; *bačiy qil-* “yemin etmek” (DS, 1969, s. 77). *Bača-* “fasten”¹⁹; *bačay* “fasten”²⁰ (Arat ve Eberhard, 1972, s. 390). *Bača-*, Soğd. *pāç’a dayanır, o da *pa-* “korunmak” anlamındadır (Gabain, 2007, s. 266). *Baçağ* “oruç” < *baç + a- < Orta İnanca *vaç* “dua” (Tekin, 1976, s. 322). *Baçak* “Hristiyan orucu” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 177). Clauson *baça-* eylemi hakkında şunları kaydetmiştir:

“*Baça-* “to fast” for religious reasons. No doubt a pure Turkish word, contrary to the views expressed regarding *baça:k*. *Baça:k* from *baça:-* “a (religious) fast”. A Turkish loan word in Mongolian as *baçak* and also *maçak* which shows that it must also have been used in Uyğur Buddhist Salemann, who was unaware of the etymology and true meaning of this word, suggested that it was a loan word from Sogdian *p’šyk’* hymn’, a word which does exist as a loan word in Turkish, see

¹⁹ = oruç tutmak.

²⁰ = oruç.

paşık, and Benveniste accepted this is an error. It was displaced in the mediavel period by *oruç*...²¹ (EDPT, 1972, s. 293)

Müller *baçağ* sözcüğü hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

“*Baçağ*ist wohl beser zunächst an das Mongolische *baçaq* = “Fasten” zu erinnern, als mit Salemann an manichäisch *bâšâh* zu Denken. Das theologische vokabular der Mongolen hat, wie sich herausstellt, uns sehr viele alttürkische Wörter, ja sogar soghdisch buddhistische Wörter erhalten²² (Müller, 1908, s. 47).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Baça*- HU, Ops.; *baçağ* Mayt., Ops., Ui I.; *baçak* DLT, HU, YAM. Eski Türkçe döneminde ikileme içinde de kullanılmıştır: *Baçağ sanvar* “oruç; yemin” (Ölmez, 2017, s. 255); *posad baçağ* “oruç” (Ölmez, 2017, s. 284). Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu, Kıpçak, Çağatay ve Türkiye Türkçesi metinlerinde kaydedilen *bâc~baç* “vergi, gümrük vergisi, harç” GN, GT, Ka. II, LD, ŞSL; *bacı~baççı* “baç alan kimse”; *baççılık* “baç alma işi veya görevi” TS, YTS sözcükleri, *pâç* köküyle ilişkili olabilir.

Bahullık < Ar. *bahıl* + T.+lık

Sözcük ETŞ’de +lık eki ile işletime sokulmuştur: *Cuanmartlınkı hu kılğan iki ajunni buldaçı bahullıknı hu kılğan ... zin öldeçi*. “Cömerdliği kendisine âdet edinen her iki dünya nimetini bulur, *hasisliği* âdet edinen kimse ise, ... ölür” (ETŞ 30).

Sözcük Arapça kökenli olup “açgözlü, hasis” anlamlarına sahiptir: *Buhul* (*baçal, buhl, bahıl*) “açgözlü, cimri” (Zenker, 1994, s. 179).

Sözcüğün yaygın kullanımı Orta Türkçe dönemine aittir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde geçmektedir: *Bağıl CC; bahıl HŞ, ME; bahıl AH, GT, İM, İN, KB, KFT; bahıl HKT, KE, NF; bakıl CC; bahıl ÇFK, FK, GT, LD, MK, Sİ; bahullık AH, ME; bahullık Gİ, GT, İM, KF; bahillik ÇFK, GT, HKT, NF, RKT; Sİ*. Çağdaş lehçelerin bazılarında yaşamaktadır: Bşk. *böhil*; YUyg. *behil* (KTLS, 1991, s. 104-105).

Bakdılığ < Skr. *bhakti* + T.+lığ

²¹ = *Baça*- “dinî nedenlerle oruç tutmak”. *Baçak*, hakkında ifade edilen görüşlerin aksine kuşkusuz saf Türkçe bir kelimedir. Moğolcada *baçak* ve ayrıca *maçak* olarak bulunan ve Uygur Budist metinlerinde kullanılmış Türkçeden ödünç olan sözcüğün etimolojisinden ve gerçek anlamından haberdar olmayan Salemann, bunun kökeninin Türkçede *paşık* olarak bulunan Soğdca *p’şyk* “ilahi” sözcüğü olduğunu öne sürmüş, Benveniste bunun hata olduğunu kabul etmiştir; sözcük Orta Çağ döneminde *oruç* ile yer değiştirmiştir.

²² = *Baçağ*, Salemann Manichäisch’teki *bâšâh*’ı düşünmektense Moğolca *baçaq* = oruç’u hatırlamak daha doğrudur. Moğolların teolojik sözcüklerinden, bize birçok Eski Türkçe hatta Soğdca Budist sözcükler geçmiştir.

Sözcük ETŞ’de +lğ eki ile işleme sokulmuştur: *Sekiz yüüz-into yüz-er ööngi seviglig erdini munçuğ-lar setireksiz tıya-lğ bakdı-lğ seçe tanglancıg idigler*. “Her sekiz yüzünün de yüzer türlü güzel, kıymetli taş ve boncuklar, seyrek olmayan tıya ve **bakdı’dan** ibaret seçkin, nadir süsler” (ETŞ 20).

Reşit Rahmeti Arat *bakdı* ve *tıya* sözcüklerinin Türkçe olmadığını, özellikle *bakdılıg* sözünün sonundaki –ğ ile sözcüğün kökünde bulunan –k-’nin bunu açıkça gösterdiğini, Hintçe olduğunu ancak asıllarına ulaşamadığını ifade etmiştir. Arat bu sözcüğün de yer aldığı “*setireksiz tıya-lğ bakdı-lğ*” kısmının metnin gelişine göre “aralıksız, sık sıralar hâlinde dizilmiş” olarak aktarılabileceğini söylemiştir (Arat, 2007, s. 415). Bizce sözcük Sanskritçe *bhakti* sözcüğü ile ilgili olmalıdır:

“... That word is *bhakti*, usually translated as devotion, and often narrowly understood as “worship”. However, a simple etymological analysis and a glance at its historical literary usage reveals that this term is a synonym of prema (love), and its root *bhaj* represents involvement, engagement, participation, pursuit, preference, service, adoration, devotion, and love...”²³ (Singh, 2006, s. 1).

Bhakti, Hinduizm’de kişiyi kurtuluşa götüren üç yoldan biridir: Karma-marga (amel yolu), jnana-marga (bilgi yolu) ve bhakti- marga (aşk yolu). Bu sevgi ve bağlılık Tanrı’yadır. Bhakti-marga bir kurtuluş yolu olarak 12. yüzyılda yaşamış olan Vedanta yorumcusu Ramanuja tarafından ortaya atılmıştır. Ruhların dünyaya olan bağının kaynağı iman eksikliğidir, bundan kurtulmanın yolu da bilgi değil, Tanrı’ya duyulan samimi ve tam aşktır, işte bu *bhakti* olarak adlandırılmıştır (Karaali, 2008, s. 30, 39).

Sözcük başka bir eserde tespit edilememiştir.

Bakşılığ < Çin. *po-shih* + T.+lğ

Sözcük ETŞ’de +lğ eki ile işleme sokulmuştur: *Bar iligig [kö]k kalık yüzinte bakşılığ [burkan ten]gri toğtuñuz*. “Bar iligig gökyüzünde **öğretici** burkan olarak doğdunuz” (ETŞ 7).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve “öğretmen, dinî öğretmen, usta, hekim” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Baqşî* < Kum. *bag-şi* “öğretmen, usta” (DS, 1969, s. 82). *Bahşı*, *bhāhşi* (br.), *pāhşi* (br.), *pahşi* (br.) < Çin. *po-shī* < *pāk-sī* “hoca, muallim,

²³ = *Bhakti* sözcüğü genellikle adanmışlık olarak tercüme edilmiş ve sınırlı bir şekilde “ibadet” olarak anlaşılmıştır. Bununla birlikte, basit bir etimolojik analizle ve tarihsel edebî kullanımına bakıldığında bu terimin prema (aşk) sözcüğü ile eş anlamlı olduğu ortaya çıkar. Sözcüğün kökü olan *bhaj* bağlılık, sözleşme, katılım, takip, tercih, kulluk, hayranlık, düşkünlük ve aşkı temsil eder.

üstat” (Gabain, 2007, s. 266). *Baxşı* < *chin. bó shi* “Meister”²⁴ (Zieme, 1996, s. 203). *Bağşı* 1. Muallim, öğretmen < *bağşı* Skr. *bhikṣu*; Moğ. *bağşı*. 2. Üstat (Çin. *po-si* < **pak=si*). 3. Hekim, doktor, tabip. (EUTS, 1993, s. 21). *Bağşı* < Çin. *pâk-schi* “hoca” (Tezcan, 1974, s. 84). Moğ. *bağşı* “muallim, hoca” < Uyg. *bağşı-i* < Çin. *po-şı* < *pâk-sin; Japon, *si* (Temir, 1955, s. 13). *Baxşı* ~ Çin. *boshi* “Guru, Lehrer, Meister”²⁵ (Zieme ve Kara, 1978, s. 205). *Baxşı* (*bağşı*?) “maitre docteur en religion” (Emprunt au chinois po-che *pâk-dz’i)²⁶ (Hamilton, 1986, s. 214). *Bağşı* < Çin. *pâk shi* “hoca, üstat” (Özönder, 1998, s. 130). Clauson sözcüğü *bağşı* olarak verip şu şekilde açıklamıştır:

“Loan word from Chinese *po-shih* (Buddhist) ‘religious teacher’; an early loan word in this sense in Mongolian, occurring in the two A.D. 1352 hP’ags-pa inscriptions where it is spelt *bağşı*, not *baxşı* (the alphabet distinguishes clearly between these two sounds) and still surviving in this form but with rather altered meanings. As *bağşı*: is the most probable pronunciation of the Chinese phrase at the date when it was borrowed, the word was probably so pronounced in Uyğur, where it is common, but as –ğs– is not a possible combination in pure Turkish words it no doubt fairly soon became *baxşı*...”²⁷ (EDPT, 1972, s. 321)

Tekin, inanç sistemi dolayısıyla Çince dilimize giren “Budist rahip, hoca” manalarındaki Eski Çince *pâk-si*, Modern Çince *bo-şi* olarak gördüğümüz bu sözcüğün, Eski Uygur Türkçesi döneminde sıklıkla karşımıza çıktığını belirtmiştir (Tekin, 1983, s. 528). Tokyürek, sözcüğün “lider, amir, öğretmen, model, upādhyāyanın tercümesi, özellikle Budist rahip, kıymetli, saygıdeğer, yaşlı ve usta rahip” anlamlarına geldiğini ifade etmiştir (Tokyürek, 2011, s. 234).

Sözcük, dönem metinlerinden AY’de *bağşılı* ve *bağsız* şeklinde kaydedilmiştir. Eski Türkçe döneminde ikileme içinde kullanılmıştır: *Bağşı açarı* “hoca, üstat” (Şen, 2002, s. 52); *bağşı ulug* “üstat, ulu”; *bağsız nomçısız* “hocasız, üstatsız” (Şen, 2002, s. 53); *otaçı bağşı* “hekim, doktor” (Şen, 2002, s. 207; Ölmez, 2017, s. 280); *sözçi bağşı* “üstat” (Şen, 2002, s. 256). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi metinlerinde tespit edilmiştir: *Bağşı* AL, GN, K, ŞSL, ŞT, MÜN; *bağşı* “yazıcı” CC. Çağdaş lehçelerin bazılarında yaşamaya

²⁴ = usta.

²⁵ = öğretmen, usta.

²⁶ = “din doktoru” (Çince *po-che* *pâk-dz’i’ den alıntıdır).

²⁷ = Çince *po-shih* “dinî öğretmen”den ödünçleme; Moğolca 1352 tarihli yazıtlarda *bağşı* yerine *bağşı* şeklinde görülmesi –ki bu biçim farklı anlamlarla hâlâ devam etmekte- bu şeklin Moğolcada da erken dönem ödünçleme bir sözcük olduğuna işaret eder. *Bağşı* biçimi Çince ifadenin ödünç alındığı dönemdeki en muhtemel telaffuzu idi ve sözcük Uygur metinlerinde de böyle yer aldı ancak Türkçe sözcüklerde –ğs– şeklinde bir ses birliği mümkün olmadığından sözcük kısa süre sonra *bağşı* oldu.

devam etmektedir: Trkm. *bağsı*; Kırg. *bakşı*; Kzk. *baksı*; YUyg. *bağşı*; Öz. *bağşı*; SUyg. *pakşı*; Tuv. *başkı* (Ayazlı, 2016, s. 67).

Biti- < Çin. *piet* + T. +i-; **bitig** < Çin. *piet* + T. +i-g; **bitit-** < Çin. *piet* + T. +i-t-.

Sözcük ETŞ'de +i-, -g, -t- ekleri ile işleme sokulmuştur: *Uluğ kölüngü nom-ta yoriğalı taplığ yogaçarı-larğa alku öd-lerte öyü ödikleyü tuğğalı tegimlig [otuz biş] burkan-larğa yükünç yükünmek atlığ sıdap nom bitig bir tegz-inç*. “Büyük taşıt akidesinde yaşamaya istekli olan yogâcâra’lar için her zaman düşünüp severek tutulmaya değer otuz beş burkanlara önünde tazimle eğilmek adlı şıdap kanun **kitabı**, bir tomar” (ETŞ 10). *Küsgü yıl-ın tokuz-unç ay-ning on yangı-ta körkle tanggsuk taydukidin-i kav lınhu-a-ta köp yangşamağ-lıg boduğ-ın kök kalık-ıg küçeyü bediz-egeli umunmuş-ın körgü için bitidim*. “Sıçan yılında, dokuzuncu ayın onuncu gününde, güzel, nadir taydukidini kav çiçeğinde, çok gevezelik etme boyası ile gökyüzünü zorla süslemeyi umduğunu göstermek için **yazdım**” (ETŞ 12). *Bu nom erdinig bititmiş buyan edgü kılınç küç-into ve tüş-into*. “Bu töre cevherini **yazdırmış** olmanın iyiliği sayesinde” (ETŞ 22).

Biti- ve türevlerinin etimolojisi konusunda farklı görüşler vardır: *Biti-* < Kit. *bi*, *pir* < *pjet* ‘yazı yazmak için fırça’ ‘hakk etmek, yazmak’ (DS, 1969, s. 103). *Biti-* ‘yazmak, kopya etmek’ < Çin. *pi* < *piet*. Buna karşılık olarak < Tohar. *pīde* = Moğ. *biçi*; *bitig* ‘1. Yazı, kitap, belge, vesika, vasiyetname. 2. Hurufat, harfler, alfabe’; *bitit-* ‘Yazdırmak, yazdırtmak’ (EUTS, 1993, s. 30). *Biti-* (Krş. *biir*, *bir* ‘fırça’) ‘yazmak’; *bitig*, *ptig* ‘yazı, harf, mektup, vasiyetname, kitap’; *bitit-* ‘yazdırmak, istinsah ettirmek’ (Gabain, 2007, s. 269). *Biti-* ‘yazmak’; *bitig* ‘kitap; mektup; yazılı kâğıt’; *bitig* ‘yazı, yazmak’; *bitig* ‘Oğuzcada muska’; *bitit-* ‘yazdırtmak, yazdırmak’; *biti* ‘gökten inen kitaplardan (bir) kitap’ (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 441, 590, 591). Donner, *biti-* fiilini Samoyedce *pādā* ‘schreiben, verziere, sticken’²⁸ sözcüğü ile birleştirir. Blochet *bitig* sözünü Sanskritçe *piṭaka* ‘boîte à livres’²⁹; Schmidt, Yunanca *pitakion* ve Toharca *pīdaka* ‘a document’³⁰ (*pīde* ‘he has written’³¹ sözünden) sözcüklerine bağlarlar. Bunların yanı sıra sözcüğün kökeni hususunda Soğdca *pōk* ‘befehl, regel’³²i işaret edenler de vardır. Ama bugün genel olarak kabul edilen tez, *biti-* fiilinin Çince *bit*³³ten geldiğidir (Doerfer,

²⁸ = yazmak, süslemek, nakşetmek.

²⁹ = kitap kutusu.

³⁰ = belge.

³¹ = yazdı.

³² = emir, kural.

³³ = fırça, fırça ile yazmak.

1965, s. 263). Aalto, *biti-* “yazmak” fiilinin Hotence *pīr-* ile partisip şekli *pīda*, *pīdaka* “doküman, belge” < İrani *pāti-kar* “kopyalamak”tan getirilebileceğini ifade etmiştir (Aalto, 2013, s. 197). Şinasi Tekin, Eski Çincece *bir/biir* ve *pyit*, Modern Çincece *pi* şeklinde gördüğümüz sözcüğün, Türkçedeki *biti-* eyleminin kaynağı olduğunu belirtmiş; sözcüğün *biçi-* ve *biçig* şekillerinde Türkçeden Moğolcaya geçtiğini söylemiştir (Tekin, 1983, s. 529). Tekin, MS 400’lü yıllarda Çin’e hâkim olan Tabgaç Türklerinin dilinde anlamı “yazıcı, kâtip, divan kâtibi” olarak verilen *pi-te-cin* şeklinde bir sözcük bulunduğunu, bunun **bitigcin* ile aynı sözcük olması gerektiği bilgisini verir. **Bitigcin* sözcüğünün basamaklarında aynı fiil kökünden üst üste türetilmiş *bitig* ve *bitigçi* yapılarının bulunmasını *biti-* fiilinin MS 400’lerin çok öncesinde var olmasına bağlamıştır (Tekin, 2015, s. 30-32). *Moğolların Gizli Tarihi*’nde: *biçi-* (id.), *biçik* “mektup”, *biçicü* “yazıcı” (Gülensoy, 1974, s. 239). Erdal *biti-* eyleminin kökeni hakkında şunları söylemiştir:

“Transitive *biti-* ‘to write’ will not be dealt with, as a (originally possibly Chinese) lexeme ‘*bit*’ is not attested in Turkic. For all we know, the verb as such could have been borrowed from some other language (e.g. Proto-Mongolian., which also had it)”³⁴ (Erdal, 1991, s. 484).

Clauson *biti-* fiilini **bit* köküne bağlamıştır:

“To write; to write. This word is considered to be a denominal verb in –i:- from **bit*, an unrecorded loan word from Chinese *pi* ‘writing brush’; it became an early loan word in Mongolian as *biçi-* and this Mongolian word has been reborrowed in some NE languages but Hak. *pas-* looks more like a loan word from Russian *pisat*’; otherwise survives only in South eastern Türki *pit-/piti-/püt-/pütü-*.”³⁵ (EDPT, 1972, s. 299)

Bang’ın *biti-* eylemi hakkındaki görüşleri şöyledir: *Biti-* “yazmak”, Kökt. Uyg. *bitig* “*yazan, yazma, yazı vb.”, Doğu Türkçesi *bitik*, *pitik*, tar. *pütük*; Çağatay *biti*> **biti*; bu son şekil, Çağataycaya yabancıdır. Alt. Tel. Sag. *piçi-*, *piçik* Moğolcadan alınmıştır (Bang, 1980, s. 105). Semih Tezcan da *biti-* eylemini Çince *piet* “yazı fırçası” sözcüğüne bağlamıştır (Tezcan, 1994, s. 283). Günay Karaağaç, *biti-* fiilinin Çince *piet*’le ilgili olmadığını bunun Türkçe kökenli bir sözcük olduğunu savunmuştur:

³⁴ = Muhtemelen aslen Çince olan ‘*bit*’ sözcük birimi, Türk dilinde tanımlanmadığı için geçişli *biti-* ‘yazmak’ fiili ele alınmamıştır. Tüm bildiğimiz, bu gibi bir fiil başka bir dilden ödünç alınmış olabilir (örneğin, Proto-Moğolca).

³⁵ = “Yazmak”. Bu sözcük **bit* kökünden +i- ile yapılmış bir türetim olarak düşünülebilir, kaydedilmemiş ve “yazı fırçası” anlamına gelen Çince *pi* köküne dayanan sözcük, Moğolcada erken dönemde *biçi-* olarak bulunmuş ve sözcük bu şekliyle kuzeydoğu grubu lehçelerinde geri ödünçlenmiştir ama Hakasça *pas-* daha çok Rusça *pisat*’tan alıntı sözcük gibi görünmektedir, bunun dışında sadece güneydoğu grubu lehçelerinde *pit-/piti-/püt-/pütü-* şeklinde yaşamaktadır.

“...veya Türkçe konuşan insanların, yazı yazma bilgisini ‘yontmak, kazmak, kazımak’ bilgisine dayanarak adlandırdıklarını göz ardı edersek, yani Türkçe konuşanların eski bilgi-yeni bilgi ilişkisini görmezlikten gelirse, *yaz-* ~ *yar-* ~ *çiz-* ~ *kaz-* ~ *yır-* ~ *yır(t)-* ~ *yara-* vb. ilişkisini ihmal edersek, *bıç-/biç--biti-* ilişkisini görmezsek, ‘*biti-* fiili Çince *piet*’ten gelir’ diye yüzyıldır süren ve bestesiyle güftesi birbirini tutmayan şarkıları söyler dururuz.” (Karaağaç, 2009, s. 159).

Bitigüçi ile *bitkeçi* sözcüklerinin farklı köklerden türetildiği de öne sürülmüştür:

“Die Form *bitigüçi* ist vom torkologischen Standpunkt aus ganz klar: *biti-gü-çi. Das zugrunde liegende Verbum *biti-* < *bit-i beruht auf dem chines. Wort für Pinsel 筆 *pi*, alte Aussprache *piēt*. Das häufige *bitkäci* kann dagegen nicht ohne weiteres von *biti-* abgeleitet werden... H. H. Schaefer hatte die Güte, die Stelle im syr. Original nachzuschlagen, wo *petqa*, *petqā* stecht. Dies ist offenbar die Quelle eines bisher nichtbelegten türk. *bitkä, das aber in mandschur. *bithe* weiterlebt. Die verschiedenen Wörter für ‘Buch’ sind wohl mit den verschiedenen Buchformen ins Land gekommen. *Bitig*, das aus dem Chinesischen abgeleitet wird, bezeichnete anfangs wahrscheinlich nur die Buchrolle Chinas, das *kuin-bitig*. Eine Bezeichnung des Buches in indischer *pothī*-Form kennen wir noch nicht, nur die seines Buchblattes: *p(a)tr* < skr. *patra* ‘Blatt’. Unser *bitkä, syrischen Ursprungs, mag mit dem in westländischer Weise gebundenen Buch bei den Uiguren eingeführt worden sein und anfangs nur diese Form bezeichnet haben.”³⁶ (Arat ve Eberhard, 1972, s. 162)

Biti- eylemi ve türevleri diğer dönem eserlerinde de sıklıkla kullanılmıştır: *Biti-* AY, HAM, IrkB, KİP, Orh., PP; *bitig* AY, HAM, Hüen., IrkB., Mayt., Ops., Orh., Tot., YAM; *bitigüçi* HAM, Ops.; *bitkeçi* AY, HAM, Ops., YAM; *bitgeçi* HAM; *bitit-* AY, Hüen., Orh., Mayt. Eski Türkçe döneminde çeşitli sözcüklerle ikileme içinde de kullanılmıştır: *Biti- bitit-* “yazmak ve yazdırmak” (Ölmez, 2017, s. 257); *biti- okı-* “yazıp okumak” (Şen, 2002, s. 68); *bitig ujik* “yazı, yazılı kaynak” (Ölmez, 2017, s. 257); *bitig üjik* “yazı, harf” (Şen, 2002, s. 68); *ujik bitig* “yazı, kitap” (Şen, 2002, s. 326); *bitit- kotur-* “yazdırıp tertip

³⁶ = *Bitigüçi* sözcüğünün Türkoloji bakımından şekli çok açıktır: *biti-gü-çi. Temel fiil *biti-* < *bit-i Çince *pi* “firça”, eski telaffuzuyla *piēt*’e dayanır. Sıkça görülen *bitkäci* ise *biti-*’ten kolaylıkla türetilmez. H. H. Schaefer, Eski Farsça *petqa*, *petqā* sözcüğüne bakma şansı buldu. Görünüşe göre bu kaynak şimdiye kadar kaydolmamış, ispatlanmamış Türk. *bitkä sözcüğü idi, Mançurcada *bithe* olarak yaşamaya devam ediyor. ‘Kitap’ için kullanılan farklı sözcükler, farklı kitap formları ile ülkeye gelmiş olmalı. Çince kökenli olan *bitig*, Çinlilerin kitap formuna atıfta bulunuyor, *kuin-bitig*. Hintçe *pothī* formunu henüz bilmiyoruz, sadece onunun kitap sayfasının adını *p(a)tr* < skr. *patra* ‘sayfa’ biliyoruz. Bizim Fars kökenli *bitkä ise Batılıların ciltli kitapları gibi, Uygurlarda yayılmış ve başlangıçta sadece bu form belirlenmiş olabilir.

etmek” (Şen, 2002, s. 68); *bitit- koturt-* “yazdırıp düzenlemek” (Şen, 2002, s. 68). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde de mevcuttur: *Beti-* LD; *betig* İM; *bit-* AL, ŞSL, FK; *biti-* AH, AL, BV, CC, ÇFK, DLT, FK, GN, GT, KB, Kİ, LD, LM, MK, MÜN, NH, RKT, ŞHD, Şİ, ŞSL, ŞT, TİEM 73, TMA, TEH, YED, YTS; *bitiri* AL; *bitü-* ŞHD; *biti* AL, Kİ, YTS; *bitig* AO III, BV, DM, GN, GT, HKT, KB, KE, KK, ME, MM, NF, NH, LD, MÜN, RKT, SD, TA, TİEM; *bitigçi* AO II, HKT, KB, KE, NF, TA, TİEM; *bitigleş-* HKT, KE, ME; *bitiglig* GT, KE, MM, NF, TİEM; *bitigsiz* KB, KE; *bitigü* DLT, KB; *bitik* CC, DLT, DM, HŞ, Kİ, RH, TA, TZ, YTS; *bitikci* ŞSL, YTS; *bitikçi* CC, HŞ, İML, MN, MÜN, TA; *bitikle-* İML; *bitiklig* DLT; *bitiklik* AL, DLT; *bitil-* AH, AL, AO II, BV, DLT, HKT, HŞ, KB, KE, MM, NF, NH, ÇFK, RKT, TMA, TEH, TİEM, MÜN, YED, ŞT, Sİ, MK; *bitile-* YTS; *bitin-* DLT, HKT, KB, RKT; *bitinil-* KI; *bitiş-* DLT; *bitit-* AL, DLT, İML, KB, ME; *bitiv* CC; *bitü-* ŞHD; *bitüv* CC; *bitgüçi* AL; *bitkeçi* KI; *bitiküçi* AL; *bitküçi* AL; *bitükçi* ŞSL; *bitül-* KE. *Biti-* ve *bitig* sözcükleri çağdaş lehçelerin bazılarında yaşamaya devam etmektedir: *Biti-*: YUyg. *püt-*; Rus. *pisat'*, *napisat'* (KTLS, 1991, s. 980-981); SUyg. *pıt-*; Tuv. *biji-*; Hak. *pas-*; Alt. *biçi-*; Yak. *suruy* (Ayazlı, 2016, s. 84). *Bitig*: Bşk. *bötiy*; Tat. *böti*; YUyg. *pütük*; Rus. *pis'mo* (KTLS, 1991, s. 572-573; Tekin, 1983, s. 529). Olcas Süleyman *pis mo* “mektup” sözcüğünü Slavyan dillerindeki Türk sözler arasında saymıştır (1992, s. 180).

Bodilğ < Skr. *bodhi* + T. +lığ

Sözcük ETŞ'de +lığ eki ile işleme sokulmuştur: *Tuyunmak-ıķ tanuķ-lağü öd-keğegi toğ-ta yig-i üç erđinig umuğ tuğup tuğçı işđim bodilğ yig yoriğ öz-e tolp yirđinçüğ tuyunmak-ta ornağayın*. “Nüfuz etmeyi tanıqlama zamanına kadar her şeyin üstünü olan üç cevheri ümit edinip daima **bodhi'nin** üstün hareketi ile bütün dünyayı nüfuz etme içinde yerleştireyim” (ETŞ 14B).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “aydınlanma, arınma, uyanma, aydınlanma ağacı” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Bodi* < Skr. *bodhi* “hidayete erme, mükemmel bilgiye ulaşma” (DS, 1969, s. 107). *Bodi* < Skr. *bodhi* “tenvir, ilham, nur, erme” (Gabain, 2007, s. 269). *Bodi* < Skr. *bodhi* “erme, aydınlanma, irfan” (EUTS, 1993, s. 30). *Bodhi* 1. Enlightenment, the quality attained by a Buddha. 2. The tree of enlightenment, under which the Boddhisattva became enlightened. 3. Name of a wandering mendicant, previous birth of the Boddhisattva. 4. Name said to be given to the elephant jewel of a cakravartin³⁷ (Edgerton vd., 1977, s.

³⁷ = 1. Aydınlanma, Buddha'nın edindiği özellik. 2. Bodisatva'nın altında aydınlandığı aydınlanma ağacı. 3. Gezinen dilenci, Bodisatva'nın önceki doğumu. 4. Cakravartin'in fil mücevherlerine verilen isim.

402). *Bodi* < Skr. *bodhi* “erleuchtung”³⁸ (Zieme ve Kara, 1978, s. 212; Zieme, 1996, s. 216). 覺 *Bodhi*, from *bodha*, “knowing, understanding”, means enlightenment, illumination; 覺 is to awake, apprehend, perceive, realize; awake, aware; (also, to sleep). It is illumination, enlightenment, or awakening in regard to the real in contrast to the seeming; also, enlightenment in regard to moral evil³⁹ (Soothil-Hodous, 2010, s. 1279). *Bodhi*, Hindistan Buddhaga-ya’da bulunan, Śakyamuni Buddha’nın altında aydınlandığı bir ağaç türüdür. Bu nedenle bu ağaca *bodhi* aydınlanma ağacı ya da *bodhidruma* da denmiştir (Tokyürek, 2011, s. 200).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de tespit edilmiştir: *Bodhi* Mayt., Tot.; *bodılı* AY; *bodulğ* Tot. Eski Türkçe döneminde *tuyunmak* sözcüğü ile ikileme içinde kullanılmıştır: *Bodi tuyunmak* “erme, vâkıf olma” (Şen, 2002, s. 68). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Bodisatavlığ < Skr. *bodhisattva* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işleme sokulmuştur: *Ary-a vayruçana eksü-bi amida-ayusı ayağuluğ badıraşırı su-çantırabudi ançulayu oğ sury-a-garbi vaşır yalınlığ ad-lar öz-e öñi öñi yirdinçü-ler-te alp samantabadıra vaçır-a tuvaça ava-lukiða-işvara nırvana kidu ardin ganda-ğastı başlap bodisatav-lığ arığ tirin kuvrağ öz-e ağırladıdır*. “Ārya vairocana akşobhya Amitāyus, aziz Bhadraśrī su candrabodhi, bir de Sūrya garbha vajra alevli adları ile başka başka dünyalarda kuvvetli Samantabhadra Vajradhvaja Avolokiteśvara Nirvānaketu Ardin Gandhahastī başta olmak üzere, bütün ***bodhisattva***’ların temiz topluluğu, cemaati ile ona hürmet edilir” (ETŞ 9).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “Buddha adayı, Buddha olacak kişi” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat sözcüğü “tenvir edilmek, burkan olmak üzere seçilmiş, ermiş insan; Mahāyāna’da *bodhisattva* = Hinayāna’da *śrāvaka* ve *pratyeka-buddha*” (Arat, 2007, s. 338) şeklinde tanımlamıştır. *Bodist* ~ *bodistw* “*bodhisattva*” (EUTS, 1993, s. 30). *Bodistv* < Skr. *bodhisattva* “*bodisatva*” (DS, 1969, s. 107). *Bodisawat*, *bodisatav*, *bodhisatv* (br), *bodasataw* < Soğd. *boḍisawd* (?) (*pwḍšft*), *bodisataw* (*pwḍšft*) < Skr. *bodhisattva* “buda olacak kimse” (Gabain, 2007, s. 269). *Bodisatav* < Skr. *bodhisattva* “*bodhisattva*” (Tezcan, 1974, s. 86). *Bodhisattva* “person destined for enlightenment, Buddha-to-be”⁴⁰ (Edgerton vd., 1977, s. 403). *Bodistv(lar)* < Skr. *bodhisat(t)*

³⁸ = aydınlanma.

³⁹ = 覺 *bodhi*, *bodha*’dan, “bilmek, anlamak”, aydınlanma, aydınlatma anlamına gelir; 覺 uyanmak, kavramak, algılamak, farketmek; uyanık, farkında; (ayrıca uyumak için). Görünüşe göre; gerçek ile ilgili olarak aydınlatma, aydınlanma veya uyanmadır. Ayrıca ahlaki kötülük ile ilgili aydınlanmadır.

⁴⁰ = aydınlanmaya, Buddha olmaya tahsis edilmiş kişi.

va “Bodhisattva” (Zieme, 1996, s. 198). *Bodisaḥat* “terme correspondant au Skr. Boddhisattva, saint proche de l’état de buddha”⁴¹ (Hamilton, 1986, s. 229) *Bodisaḥat* “Özü eksiksiz bilgiye dayalı” anlamındaki Sanskritçe Bodhisattva’nın karşılığı; Buddha düzeyine erişmesine yalnızca bir basamak kalan Buddhacı aziz (Hamilton, 2011, s. 172). *Bodhisattva* “Pek yüksek erenler” gibi bir manadadır (Müller ve Gabain, 1945, s. 52). Buddha olmaya en yakın aday olan Bodisatva, tekrar doğmayı tamamlamış canlılar olarak diğer canlıları ızdıraptan kurtaran ve “dharma”nın yayılması için çabalayan varlıklardır. Bodisatvaların en belirgin özelliklerinden biri “saṃsāra”da kurtulma umudunu yitiren canlılara Buddha öğretilerini öğretmek ve onları kurtarmaktır (Kemal Yunusoğlu, 2016, s. 215).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de tespit edilmiştir: *Bodisatav* AY; *bodisavat* PP; *bodisatav* Hüen., İns.; *bodisatva* *Ui IV B, C, D, Hüen.*; *bodisavat* HAM, İns., Ops.; *bodistv* KİP, Ops., Tot., *Ui IV A*; *bodisvt* Mayt. Eski Türkçe döneminde *mahasatav* sözcüğü ile birlikte ikileme içinde kullanılmıştır: *Bodisatav mahasatav* “aziz, büyük ermiş” (Şen, 2002, s. 69). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Burkanlık < Çin. *bur* + T. *kan* + T. +lık

Sözcük ETŞ’de +lık eki ile işleme sokulmuştur: *Biz sizni teg burkanlık kün teŋrig körgeli bukağut[akular] emgeklig bu sansart[a] kaltımız* “Biz sizin gibi **burkan** güneş tanrını görmek için, biz zincirdekiler eziyet içinde bu saṃsāra’da kaldık” (ETŞ 7).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün *bur* (*fo~fu*) biriminin Çince, *kan~han* biriminin Türkçe kökenli ve “Buddha, Mani, put” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Burhan* “put, oyuncak bebek”; *furxan* “put” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 149, 189). *Burkan* 1. < Skr. *Buddha* “Burhan”. 2. Yaradan, hâlik, şaman, ilah, tanrı < Çin. *bur* + *kan* = *purkan* (EUTS, 1993, s. 36). *Burxan* < om kum. *fo*, *bvyr* ‘budda’ 1. Nirvana’ya ulaşmış kişi olarak Buda. 2. Elçi, haberci, peygamber. 3. Burkan, put (DS, 1969, s. 127). Moğ. *burkan*, *burha*, *burhan* (*Buryat*) < Uyg. *burhan* “Buda” (Temir, 1955, s. 13). *Burxan* < Çin. *b’iu’t* + *xan* “Buddha” (Tezcan, 1975, s. 131). *Burxan*, *burqan* (?) “Boudha, prophète”⁴² (Hamilton, 1986, s. 230). *Burhan* < Çin. *fo*, **biuet* “Buddha” + *xan* “imparator (?)” (Hamilton, 2011, s. 175). *Burhan*, *burham* (br.) < Çin. *fo* < *b’iuat* ve *han* “Buda” (Gabain, 2007, s. 270). *Burxan* < Chinese 佛 + Alttürkisch *xan* “Herrschartitel = *Buddha* (Zieme, 1996, s. 197). Çincenin bazı şivelerinde t, r’ye tekabül eder. İşte bu şiveler yolu ile Uygurcaya önce *bur* şeklinde geçen Burkan (Buddha) kavramı

⁴¹ = Skr. *bodhisattva*’ya karşılık gelir, Buddha durumuna yakın aziz.

⁴² = Buddha, peygamber.

nı Uygurlar sonradan, bir öncekini izah eden *қан* (han) “hükümdar” sözünü ekleyerek yapmışlardır (Tekin, 1960, s. 27). *Burқан, burhan, purқан* “Tanrı, yaradan, Buddha; peygamber; şaman; put”, *bur* ve *қан*. Burada *bur* = Çin. *but* = Buddha. Bang, *burқан* sözcüğü ile *tengri қан* ve *tengriken* sözcüklerinin birbirine paralel olduğunu söylemiştir (Bang, 1980, s. 18). Clauson *burқан* sözcüğünü şu şekilde açıklamıştır:

“Compound of Chinese *fu* and presumably *xan*. The Chinese character was the one chosen to transcribe Buddha, and was pronounced approximately *bur* in North west China in VII-VIII. This word, corresponding properly to some phrase like *Buddharājā*, was the one chosen to represent Buddha in the earliest Turkish translations of Buddhist scriptures, which must have anteceded the appearance of Manichacism among the Turks, and was taken over by the Manichaeen missionaries to translate words like ‘prophet’ applied e.g. to Mani himself. In the Moslem period, like 2 but, q.v. it came to mean ‘idol’... ”⁴³ (EDPT, 1972, s. 360)

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Burhan* HAM, HU, Hüen., İns., PP, Ui IV A, B, C, D, YAM; *burhanlıg* İns., Ui IV A, B, D; *burқан* AY, HAM, KİP, Mayt., Üİ; *burkanlıg* AY; *purhan* PP. Karahanlı Türkçesi metinlerinde de bulunur: *Burhan* “burkan, put” DLT, KB, TİEM 73, RKT. Çağdaş lehçelerin bazılarında yaşamaktadır: SUyg. *purkan*; Tuv. *burgan* (Ayazlı, 2016, s. 93).

Buyanlıg < Skr. *puṇya*+ T.+lıg; ***buyansız*** < Skr. *puṇya* + T.+sız

Sözcük ETŞ’de +lıg ve +sız ekleri ile işleme sokulmuştur: ***Buyanlıg*** *kişi burkanlar birle tüz ol, buyansız kişi buğ bakır birle tüz ol. “İyilik yapan insan burkanlarla birdir, iyilik yapmayan insan boş bakır ile birdir”* (ETŞ 34). Aynı anlamda kullanılan *buyan* ve *buyanlıg* sözcükleri “iyi (ETŞ 13A), iyi amel (ETŞ 7), iyilik (ETŞ 7, 13A, 13G, 15, 16, 17, 22, 23, 24, 25, 26, 35), iyilik yapan (ETŞ 34), sevap (ETŞ 9), fazilet (ETŞ 9, 10, 13C), fazilet sahibi (ETŞ 26)” anlamlarıyla tespit edilmiştir. Ayrıca “hayırlı işler ile meşgul olmak” anlamında *buyan kııl-* (ETŞ 35) ifadesine rastlanmıştır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “iyi amel, sevap, değer, değerli iş” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat, sözcüğün kökeni hususunda Sanskritçe *puṇya* “se-

⁴³ = Çince *fu* ve muhtemelen *xan*’ın bileşiği. Çince biçim Buddha’yı yazmak için seçilen karakterlerden biridir ve VII-VIII. yüzyılda Kuzeydoğu Çin’de yaklaşık olarak *bur* şeklinde telaffuz edilmiştir. Bu sözcük, *Buddharājā* gibi bir ifadeye karşılık gelmektedir, erken dönem Türkçe Budist kutsal metinlerinde yapılan çevirilerde Buddha’yı temsil etmek için seçilen ifadelerden biridir. Ayrıca Türkler arasında Maniciliğin ortaya çıkmasıyla, Mani’yi tanımlamak için kullanılan “peygamber” gibi sözcükleri çevirmek için Mani misyonerleri tarafından benimsenen bir sözcüktür.

vap, sevaplı iş, iyilik”i işaret edip Türkçede *edgü kılınç* ile ifade edildiğini belirtmiştir (Arat, 2007, s. 400). *Buyan* < Skr. *punya* “sevap, iyi amel, kut”; Moğ. “saadet, mut, sevap”; *buyanlığ* “mesut, mutlu, sevaplı”; *buyansız* “sevapsız” (EUTS, 1993, s. 37). *Bujan* < Skr. *punya* “bereketli eylem, sevap işi, iyilik” (DS, 1969, s. 120). Uyg. *buyan* < Skr. *punya* = “sevap, iyi amel, kut” = Moğ. *buyan* (Gülensoy, 1974, s. 240). **ཕུལ** *Buyan* “forme correspondant au skr. *punya* “mériite religieux, acte de mérite, bonne action”⁴⁴ (Hamilton, 1986, s. 231). *Buyan* < Soğd. *pw(r)ny'n(y)h* < Skr. *punya* “Verdienst”⁴⁵ (Zieme, 1996, s. 217). *Púnya* “auspicious, propitious, fair, pleasant, good, right, virtuous, meritorious, pure, holy, sacred”⁴⁶ (Monier-Williams, 1986, s. 632). *Punya* “blessed virtues, all good deeds; the blessing arising from good deeds”⁴⁷ (Soothil-Hodous, 2010, s. 1105). Clauson’un sözcük üzerindeki açıklaması şöyledir:

“A metathesis (cf. *koñ* > *koyun*) of Sanskrit *punya* “merit”; meritorious deeds; the happy condition which results fr. meritorious deeds”; a Buddhist technical term, which became a loan word in Mongolian (the occurrence in Xwarazmian (Turkish) language is probably borrowing from Mongolian) and became *muya:n* in Xakani language...⁴⁸ (EDPT, 1972, s. 386)

Şinasi Tekin, Eski Türkçe dönemi metinlerinde *buyan evirmek* şeklinde karşımıza çıkan kalıpla ilgili olarak Budist inanç sisteminde kazanılan dinî sevabın başkalarına devredilmesi şeklinde bir geleneğin olduğunu, bunun eserlerin son bölümlerinde “Bu dinî kitabın yazdırılmasından hasil olacak sevabın... şu kadarı burkanların, şu kadarı ...” sözleriyle belirtildiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu bölümlerin İslami kültürde yer alan mevlitlerin sonundaki dua kısımları ile benzerliğine dikkat çekmiştir (Tekin, 2015, s. 96-97).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Buyan* HAM, HU, İns., KİP, Mayt., Ops., Tot., Ui IV A; *buyançı* HU, Mayt.; *buyanla-* KİP; *buyanlığ* AY, İns., Mayt., Ops., Tot.; *buyansız* AY, Mayt. Eski Türkçe döneminde birçok ikilemede tespit edilmiştir: *Buyan alkış* “şan, onur” (Şen, 2002, s. 80); *buyan bögteg* “iyi amel” (Şen, 2002, s. 80); *buyan bügte* “kazanç” (Ölmez, 2017, s. 259); *buyan edgü* “değerli, ehliyetli, liyakatli” (Çağatay, 2008, s. 252); *buyan edgü kılınç* “sevap, iyi amel” (Ölmez, 2017, s. 259), “sevap”

⁴⁴ = Skr. *punya*’ya karşılık gelir, “dinî değer, liyakat, iyi niyet.”

⁴⁵ = kazanç.

⁴⁶ = hayırlı, elverişli, adil, hoş, iyi, doğru, erdemli, değerli, saf, kutsal.

⁴⁷ = kutsal değerler, tüm iyi işler, iyi işler ortaya çıkaran nimetler.

⁴⁸ = Sanskritçe “*punya*”nın metatezi (bk. *koñ* > *koyun*); “değer, değerli işler, değerli işler sonucu ortaya çıkan mutlu durum”; Moğolcada da ödünçlenen Budizm’e ait teknik bir terim.

(Şen, 2002, s. 80); *buyançı bögteçi* “sevap işleyen” (Şen, 2002, s. 80); *buyansız edgü kılınçsız* “sevapsız” (Şen, 2002, s. 80); *edgü kılınç buyan* “sevap, iyi amel” (Şen, 2002, s. 94); *edgü kılınç buyan bökteg* “iyi amel, sevap” (Şen, 2002, s. 93); *kut buyan* “saadet, bahtiyarlık” (Şen, 2002, s. 171), “baht, talih” (Çağatay, 2008, s. 256), “saadet, mutluluk” (Ölmez, 2017, s. 276); *kutlug buyanlığ* “sevaplı, şanslı” (Ölmez, 2017, s. 276); *kutsuz buyansız* “sevapsız, şanssız” (Ölmez, 2017, s. 276); *kutsuz buyansız kovı* “talihsiz, bahtsız” (Şen, 2002, s. 180). Kuzeydoğu grubu çağdaş lehçelerde yaşamaktadır: Tuv. *buyan*; Alt. *biyan(i)*; Yak. *biyan* (Ayazlı, 2016, s. 94).

Cuanmartlık < Far. *cevān+merd* + T.+lık

Sözcük ETŞ’de +lık eki ile işleme sokulmuştur: *Cuanmartlıkı hu kılğan iki ajunni buldaçı bahullıknı hu kılğan ... zin öldeçi*. “Cömerdliği kendisine adet edinen her iki dünya nimetini bulur, *hasisliği* adet edinen kimse ise, ... ölür” (ETŞ 30).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Farsça kökenli iki sözcükten meydana geldiği ve “cömert, cesur erkek” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Jawān-mard* “a young man; a generous youth; brave, generous, manly; a master butcher”⁴⁹; *jawān* “young; a young man, youth, lad; a catamite; rice”⁵⁰ (Steingass, 1977, s. 376); *mard* “a man, hero; brave, bold; a male; capable o rable of (like the Ar. ehl)”⁵¹ (Steingass, 1977, s. 1211).

Sözcük ve türevlerinin yaygın kullanımı Orta Türkçe dönemine aittir. Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay dönemi metinlerinde geçer: *Cevān-merd* KE, LM; *cevmerd* YTS; *civān-merd* LD, MK; *cömerd* CC, Kİ, KK, TA, TZ; *civānmerd* HŞ; *civān-merd* GT; *cevān-merdliĝ* KE; *cevān-merdlik* KE; *cevmerdirak* YTS; *cevmerdlik* YTS; *cömerdlik* GT, İM; *civānmerdlik* HŞ. Çağdaş lehçelerin çoğunda yaşamaktadır: T. *cömert*; Az. *comārd*; Bşk. *yomart*; Kzk. *jomart*; Kırg. *cömart*; Tat. *yumart*; Trkm. *cömārt* (KTLS, 1991, s. 106-107).

Çarısız < Skr. *caritā* + T. +sız

Sözcük ETŞ’de +sız eki ile işleme sokulmuştur: *Çarısız sav-lıĝ-lar çapıp kelser çark oĝ yüüz-iñe sudĝu ol*. “*Carita*’sız sözler koşup gelirse, çark diye yüzüme tükürmek gerek” (ETŞ 11). Reşit Rahmeti Arat sözcüğü anlamlandırmamıştır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “eylem, davranış, hayat” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir:

⁴⁹ = genç bir adam; cömert bir genç; cesur, cömert, erkekçe; usta kasap.

⁵⁰ = genç; genç bir adam, gençlik; delikanlılık; oğlan, pirinç.

⁵¹ = adam, kahraman; cesur, gözüpek; erkek, yetenekli veya yapabilen (Ar. ehl gibi).

Carita “motion (of asterisms), Sūryas; acting, doing, practice, behaviour, acts, deeds, adventures”⁵² (Monier-Williams, 1986, s. 389). *Buddhacarita* “a life of Śākyamuni”⁵³ (Soothill-Hodous, 2010, s. 514).

Sözcük ETŞ dışında herhangi bir eserde tespit edilememiştir.

Çınkar < Çin. *chên*+T.+ıķ-a-r-; **çınlayu** < Çin. *chên*+ T.+la-yu; **çınlayulu** < Çin. *chên*+ T.+la-yu+lı.

Sözcük ETŞ’de +ıķ-; +la-; -a-, -r-; +lı ekleri ile işleme sokulmuştur. *Çınlayu* ve *çınlayulu* sözcüklerinde, +la- yapım eki ile –yu zarf-fiil eki kalıplaşmış, zarf-fiil eki fonksiyonunu yitirince üzerine +lı isimden isim yapım eki gelebilmiştir: *Köñül-tin taş negü nom bar çınkaru bakın*. “Gönül dışında ne gibi töre var, **dikkatle** bak” (ETŞ 12). *Çiçe eggsüksüz küsüş kınturur çintamanı teg berkin bulğuluğ çimsiz silvi-siz münsüz kadağ-sız çınlayu udumbar alp tapışguluğ çığsız ülgüsüz edgü nom-lar-lığ çıbık-ı budık-ı yapa yağılmış çinsu nom töz-inte uz ornaşığ-lığ çın sala söğüt-ke yükünürmen*. “Eksiksiz bütün arzuları tatmin eden, cintāmani gibi güçlülkle bulunan, çimsiz, silvisiz, kusursuz, eksiksiz, **hakiki** udumbara gibi güç elde edilen, ölçülmez, tartılmaz iyi törelerin dalı budağı etrafı kapatıp yayılmış, “olduğu gibi” töre kökünde iyice yerleşmiş, hakiki sāla ağacı önünde hürmetle eğilirim” (ETŞ 10). *Yılayu-lı çınlayu-lı iki türlüğ yırtınçü-ke umuğ bolur uz oğur-luğ yindem arığ bodıçıt tip uluğ küü-lüğ yig üsdünki ol köñül-üg ilđinürmen*. “**Gerçek** ve aldatıcı iki türlü dünyaya ümit olacak iyi uğurlu, her vakit temiz bodhicitta diye büyük şöhretli, en üstün olan gönülü beraberimde taşıyım” (ETŞ 14A). Necmettin Hacıeminoğlu, *çınkar*- sözcüğündeki gibi –ğar-/ger-/kar-/ker- şeklinde karışımıza çıkan ekin +k- ve –ar-/er- ya da –g/-ğ ve +ar-/+er- eklerinin birleşmesinden meydana gelebileceğini ifade etmiş; etken-geçişli eylemlerin birinci, oluş bildiren geçişsiz eylemlerin ikinci ihtimale göre izah edilebileceği üzerinde durmuştur (1984, s. 151). *Çınğar*- “araştırmak” sözcüğü geçişli olduğu için morfolojik analizi ilk ihtimal doğrultusunda yapılmıştır. ETŞ 10’da tespit ettiğimiz *çinsu* sözcüğünde Türkçe yapım eki bulunmaz. *Çinsu* ve *çınju* biçimleri de bulunan sözcük Çin. *chên-ju*’ya dayanır (Arat, 2007, s. 383). *Çın* sözcüğü ETŞ’de “gerçek, gerçekten” (ETŞ 10), “dürüst” (ETŞ 10, 15), “doğru” (ETŞ 10, 13E), “hakiki” (ETŞ 10, 13A, 13C) anlamlarında kullanılmıştır. Reşit Rahmeti Arat, ETŞ’de bulunmayan ancak bu kökten türeyen sözcüklere şu örnekleri vermiştir: *çınğar*- “araştırmak”; *çınık*- “doğru olmak, gerçekleşmek”; *çınla*- “tahkik etmek, gerçekliğini araştırmak”; *çınlat*- “gerçekleştirmek, tasdik ettirmek” (Arat, 2007, s. 352).

⁵² = hareket (yıldızlara ait), Sūrya’lar; faaliyet, iş, uygulama, davranış, eylemler, maceralar.

⁵³ = Śākyamuni’nin bir hayatı.

Çın ve türevlerinin etimolojisi konusunda Çince ve Sümerce olmak üzere iki farklı görüş vardır: *Çın* “doğruluk”, *çın sözler* “doğru sözler”, *çın aydıñ* “dediğın doğrudur”, *çın bütün kişi* “öğüt veren güvenilir adam”, *çın söz* “doğru söz”, *çın kişi* “güvenilir ve sadık adam” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 147, 171, 404). *Çın* ~ *çin* “gerçek, gerçeklik, doğru” (EUTS, 1993, s. 41). *Çin* < kum. *çin* 1. Gerçek, hakikat 2. Gerçek, doğru (sıfat). 3. Doğrucu, dürüst, namuslu kişi. 4. Gerçek, hakiki, olması gereken. 5. Gerçek, doğru (zarf) (DS, 1969, s. 148). *Çın*, *çim* < Çin. *chên* “dürüst, doğru” (Gabain, 2007, s. 272). *Çın* < Çin. *chên* “gerçek, doğru” (Barutcu Özönder, 1998, s. 142). Clauson da sözcüğün Çince kökenli olduğunu savunmuştur: “True, genuine; truth’, and the like; a loan word from Chinese *chên*, same meaning. Survives in all modern languages as *çın/çin* etc.”⁵⁴ (EDPT, 1972, s. 424). Alimcan İneyet, sözcüğün Sümer kaynaklı olduğunu öne sürmüştür. Onun bu görüşe dayanak olarak sunduğı iki husus vardır: Bu sözcüğün Çin kültüründen etkilenmemiş birçok Türk boyunun lehçelerinde eskiden beri kullanılagelmesi ve Osman Nedim Tuna tarafından sözcüğün Sümercedeki varlığının [Tü. *çın* = Sü. *zi(d)*] tespit edilmesi. İneyet’e göre sözcük Türkçe aracılığıyla Çinceye geçen Sümerce kaynaklı bir addır (İneyet, 1999, s. 193). Bu görüş Olcas Süleymanov tarafından da zikredilmiştir: Türkçe *şyn*, *çın* “gerçek, hakikat” = Sümerce *kin* “gerçek, hakikat” (Süleyman, 2001, s. 220).

Sözcük ve türevleri diğeri dönem eserlerinde de mevcuttur: *Çın* Tot., Üİ, YAM; *çınla-* AY; *çınlayu* Tot., Üİ; *çınsız* AY, Üİ. Eski Türkçe döneminde birçok ikilemede yer almıştır: *Çın bışığ* “açık yürekli, dürüst” (Şen, 2002, s. 86); *çın kirtü* “doğru, gerçek” (Şen, 2002, s. 86), “doğru, hakiki, itimadlı, sadakat, samimiyet” (Çağatay, 2008, s. 252); *çın kirtü köni* “doğru düzgün”; *çın kirtü tüz* “doğru, dürüst” (Şen, 2002, s. 86); *çın köni* “doğru dürüst”; *çınkar- adırtla-* “araştırıp ayırt etmek” (Şen, 2002, s. 87); *çınkar- bugün- bil-* “düşünüp anlamak” (Şen, 2002, s. 87); *çınkar- tüpker-* “itina göstermek” (Şen, 2002, s. 87); *çınsız yarpısız* “aldatıcı, hayalî” (Şen, 2002, s. 87); *çınıu- saklan-* “titiz davranıp dikkat göstermek” (Şen, 2002, s. 87); *çınıu- bil-* “araştırıp bilmek” (Şen, 2002, s. 87); *çınıu- tözger-* “araştırmak” (Şen, 2002, s. 87); *kirtü çın* “gerçek, doğru” (Şen, 2002, s. 159); *köni kirtü çın* “doğru, gerçek” (Ölmez, 2017, s. 274); *köni kirtü çın* “doğru düzgün gerçek” (Şen, 2002, s. 170); *köntür- ontar- çingart-* “düzeltip doğrulaştırmak” (Şen, 2002, s. 171); *tözker – çınkar-* “aslını esasını araştırmak” (Şen, 2002, s. 297). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay dönemi metinlerinde geçer: *Çın* AH, AL, BV, BD, CC, DLT, FK, GN, GT, HBD, HŞ, İML, KE, KB, MK, MM, LD, LM, NH, RKT, ŞHD, ŞT, TA, TİEM, TMA, TEH, YED; *çına-* AL, GN; *çınamla-* AL; *çındar-* ME; *çındarış-*

⁵⁴ = Sözcük “doğru, gerçek, hakikat” benzeri anlamlar taşır ve Çince *chên* sözcüğünden ödünçlemedir, aynı anlamda *çın/çin* vb. şeklinde tüm lehçelerde yaşar.

ME; *çındaru* ME; *çındgar-* TİEM; *çındır-* Kİ; *çınık-* CC, DLT; *çınğar-* DLT, RKT; *çınkar-* BM, Kİ; *çınla* DLT; *çınla-* DLT; *çınlat-* DLT; *çınlık* MK, RKT, TİEM; *çınlığın* TİEM; *çınra-* Kİ. Çağdaş lehçelerin çoğunda yaşamaktadır: Bşk. *ısın*; Kzk. *şın*; Kırg. *çın*; Özb. *çın*; Tat. *çın*; Trkm. *çın*; YUyg. *çın* (KTLS, 1991, s. 266-267); SUyg. *cın*; Tuv. *şın*; Hak. *sın*; *şın*; Alt. *çın* (Ayazlı, 2016, s. 100); Kar.-Malk. *çing* (Tavkul, 2001, s. 129).

Erdinilig < Skr. *ratna* + T. +lig

Sözcük ETŞ’de +lig eki ile işleme sokulmuştur: *et’üz-ler-işe yaraşı er-dinilig idig tümekin eņeyü yoz yoçan yaruður esringü yaruğ-lar önmiş-in*. “Vücutlarına yakışır şekilde **mücevherden** her türlü süsler ile eņeyü yüzlerce yojana yeri aydınlatan rengarenk ışıklar çıktığını”. (ETŞ 20A).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “mücevher, değerli taş” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Erdini* “eşsiz inci”. Buradan, eşsiz inciye benzer bir bedene sahip kadına *ertini özök* denir. Dal, te’ye dönmüştür. Aslı muzterikon (hatırlayan) olan kelimeye muddekirun dendiği gibi (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 73). *Ärdäni* ~ *ärdini* < Skr. *ratna* “Cevher, kıymeti olan her madde ve şey” Moğ. *ärdani*”; *ärdinlig* “Değerli, kıymetli, cevahirle süslü, cevherli, murassa” (EUTS, 1993, s. 49). *Erdäni* < Skr. *ratna* “mücevher, hazine” (DS, 1969, s. 176). *Ärdäni, ärdini, r(ä)tni, radna, ärdni* (br.) < Skr. *ratna* “mücevher”; *ärdänilig, r(ä)dni-lig* “mücevherle süslü” (Gabain, 2007, s. 264). *Ärdini* / RDYNY < Skr. *ratna* Kleinod, schmuckstück, juwel, edelstein; metaphore für abstrakta, lehrtexte, lebewesen: “Kleinod, juwel”.⁵⁵ (UW, 1998, s. 418-426). *Ärdini* ~ Soğd. ~ Skr. *ratna* “Juwel”⁵⁶ (Zieme ve Kara, 1978, s. 203). *Ärdini* < Skr. *ratna* “Juwel”⁵⁷ (Zieme, 1996, s. 211). Uyg. *ärdin i* < Skr. *ratna* “cevher, kıymetli olan her madde ve şey” = Moğ. *erdeni* (Gülensoy, 1974, s. 245). Moğolcada da görülen *erdini* sözcüğünün kaynağı Türkçedir. Poppe, Orta Moğolcadaki Türkçe alıntıları incelediği yazısında bu kaynağı şu şekilde göstermiştir: *Ärdini-értini* “jewel” Moğ. *erdeni*, Kh. *erdeni*, Ord. *erdeni*, Bur. *erdeñi*, Kalm. *erdeñ* < Uyg. *erdeni-erdini-ertini* < Skr. *ratna* (Poppe, 1955, s. 39). *Ratna-ratana* 1. Three (Buddha, dharma, saṃgha, as in Pali). 2. Seven precious substances, or their respective colors. 3. The seven jewels of a cakravartin (Edgerton vd., 1977, s. 450)⁵⁸. Türkçede ön seste /r/ bulunmadığı bilinmektedir. Hüseyin Yıldız, Türkçede /r/ ile başlayan alıntı sözcükleri incelemiş ve bu sestten sonra kalın

⁵⁵ = Değerli taş, kıymetli taş, mücevher; öğretici metinler, canlılar için metafor: “Değerli taş, mücevher.”

⁵⁶ = mücevher.

⁵⁷ = mücevher.

⁵⁸ = 1. Üç (Pali’deki gibi Buddha, dharma, saṃgha) 2. Yedi değerli madde veya bunların renkleri. 3. Cakravartin’in yedi mücevheri.

sıradan bir ünlü gelmişse bu sestem önce de kalın sıradan bir ünlü; bu sestem sonra ince sıradan bir ünlü gelmişse bu sestem önce de ince sıradan bir ünlü geldiğini tespit etmiştir: Ramazan > iramazam; rişte > erişte vb. Aynı durum Uygur metinlerindeki Sanskrit kökenli alıntılarda da görülmüştür: Rāhū > arahu; rsi > irsi; rohini > urugini vb. Bu türetme sırasında yalnız kalınlık-incelik uyumu değil darlık-genişlik, düzlük-yuvarlık uyumu da korunmuştur. Bu tespitlerden yola çıkarak *erdini* sözcüğünün Skr. *ratna* sözcüğünün ince ünlülü biçiminden alıntılandığını, UW ve EUTS'deki *rtni*, *rtny*, *edni*, *rōni* biçimlerinin bu fikri desteklediğini ifade etmiştir (Yıldız, 2012, s. 41-44). İncelediğimiz *Eski Türk Şiiri* adlı metinde de sözcüğün ince sıradaki *redni* (ETS 3) ve *retni* (ETS 7) biçimleri mevcuttur.

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Erdini* Hüen., PP, Ui IV A; *erdni* KİP, Mayt.; *erdenilig* HAM; *erdinilig* AY, HAM, Hüen., KİP, PP, Tot., Ui IV A; *erdnilig* Mayt. Eski Türkçe döneminde çeşitli ikilemelerde bulunmuştur: *Erdini monçuk* “mücevher, mücevher ve inci” (Ölmez, 2017, s. 262); *erdini yinçü* “mücevher, inci” (Şen, 2002, s. 101; Ölmez, 2017, s. 262); *vaydurı erdini* “mücevher” (Şen, 2002, s. 336). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi döneminde de tespit edilmiştir: *Erdini* DLT, KB; *erdün* İML. Harezmi Türkçesi döneminden sonra tespit edilememiştir.

Ƙalplıĝ < Skr. *kalpa* + T. +lıĝ

Sözcük ETS'de +lıĝ eki ile işleme sokulmuştur: *Burkan-lıĝ taluy-ka teĝinü ...ki Ƙalpl-lıĝ taluy-uĝ yoĝuru keĝeyin*. “Burkan denizine nail olup *sayısız devirler* denizini yoĝurup keĝeyim” (ETS 16).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “uzun zaman, devir, kozmik dönem” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Ƙalp* “zaman” < Skr. *kalpa* “devir, çağ” (EUTS, 1993, s. 108). *Kalp*, *kłp* < Skr. *kalpa* “devir” (Gabain, 2007, s. 277). *Kalp* < *Toh*. A *kalp < Skr. *kalpa* “zeitalter”⁵⁹ (Tezcan, 1974, s. 89). *Kālp-a* “feasible, possible; able to, fit for; nearly equal to, like; after an a. almost; m. precept, rule, usage, manner; body of rules on ritual; cosmic period (= a day of Brahma =1000 Yugas)”⁶⁰ (Macdonell, 1893, s. 64). *Kalpa* “As in Skr. (and Pali *kappa*), world-age; various kinds, largely but not entirely paralel to Pali usage”⁶¹ (Edgerton vd., 1977, s. 172). **कल्प** *Kalpa* “a fabulous period of time”⁶² (Mo-

⁵⁹ = çağ.

⁶⁰ = uygulanabilir, mümkün; uygun, neredeyse eşit, benzer; sonra; prensip, kural, kullanım, tarz; ritüel ile ilgili kurallar topluluğu; kozmik dönem (=Brahma günü=100 Yuga).

⁶¹ = Sanskritçedeki (ve Pali'deki *kappa*) gibi dünya yaşı; Pali'deki kullanıma büyük ölçüde benzer ama tam anlamıyla paralel değildir.

⁶² = inanılmaz bir zaman dilimi.

nier-Williams, 1986, s. 262). *Kalpa*; “Aeon, age. The period of time between the creation and recreation of a world or universe; also the kalpas of formation, existence, destruction, and non-existence, which four as a complete period are called mahākālpa.... A small kalpa is represented as 16,800,000 years, a kalpa as 336,000,000 years, and a mahākālpa as 1,334,000,000 years. There are many ways of illustrating the length of akalpa, e.g. pass a soft cloth over a solid rock”⁶³ (Soothil-Hodous, 2010, s. 526). Şinasi Tekin, Maytrisimit’te yer alan *mhakalp* < Skr. *mahakalpa* sözcüğünün ifade ettiği anlamın yalnız *kalpa* sözü ile de ifade edilebileceğini belirttiği sonra, sözcüğün asıl anlamını “mümkün, benzer; düzen, adet, dinî eser” ve “hesaplanamayacak kadar uzun zaman, kainatın uzun devirleri” olarak belirtir. Bir mahakalpa içerisinde dört ‘sayılamayan’ (=asamkhyeya) devre tasavvur edilmektedir: 1. Dünyanın yıkılışı (=samvarta). 2. Kesin yok olma veya boşluk (=samvartasiddha). 3. Dünyanın yeniden kuruluşu (=vivarta). 4. Yeniden kurulan dünyanın devamı (=vivarta siddha) (Tekin, 1976, s. 279). Hinduizm’de kalpa Brahma için bir gün olup “1.000 yuga”dan meydana gelir. 1 yuga 4.320.000 yıla tekabül etmektedir. Budizm’de ise bu kavram dünyanın/evrenin oluşumu, yeniden yaratılması arasında geçen zamanın uzunluğunu, dünyanın oluşum sürecini, varlığı ve yokluğu karşılar. Genelde uzun bir zaman dilimi için kullanılır (Ayazlı, 2011, s. 637).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Ḳalp* İns.; *mahakalpa* Mayt. Eski Türkçe döneminde çeşitli sözcüklerle ikileme içinde de kullanılmıştır: *Asankē kalp* “zaman, devir, çağ” (Ölmez, 2017, s. 253); *kalp öd* “zaman, dönem” (Şen, 2002, s. 136), “kalpa (dünya) devir” (Çağatay, 2008, s. 254); *kalp üd* “zaman, devir, dönem” (Ölmez, 2017, s. 269); *öd kalp* “dönem, devir, zaman” (Şen, 2002, s. 212). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Kilileş- < Çin. *jing li* + T.+le-ş-

Sözcük ETŞ’de +le- ve -ş- ekleri ile işleme sokulmuştur: *Kirtgünmedin tıldağ töş-ke kiç ödün yığılmış kkir kakaç teg üç ağu-tın kiñ alkiğ törü-miş kintsü mün-lüg yaşuḱ-larıḱ kiñürü açınıp kin songkı-sın kılmaḱu-ka kilileşelim*. “Sebepl köküne inanmadan, uzun zamandan beri toplanmış, kir ve pislik gibi üç zehirden geniş bir şekilde vücut bulmuş, kintsü kusurlu günahlarımız açıkça itiraf edip, bundan sonra da bunları bir daha yapmamak için *kilileşelim*” (ETŞ 13A). Sözcük Reşit Rahmeti Arat tarafından aktarılmamıştır. Yalnız

⁶³ = Aeon, yaş. Bir dünya veya evrenin yaratılması ve yeniden yaratılması arasındaki süre; ayrıca dördü tam bir dönem olarak adlandırılan formasyonun, varoluşun, yıkımın ve var olmamanın kalpaları... Küçük bir kalpa 16.800.000 yıl, bir kalpa 336.000.000 yıl ve bir mahākālpa 1.334.000.000 yıl olarak temsil edilir.

hâldeki *kili kıl-* (ETŞ 11) biçimi ise “hudut yapmak” olarak anlamlandırılmıştır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve “saygı, ibadet; hudut, sınır” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat sözcüğün kökeni ve anlamının tam olarak anlaşılmadığını, ETŞ 11’deki *kaşu ajunta kılılır erki- [kaşımız] sunşına kili* cümlesinde sözcüğe “çizgi, hudut” anlamının, ETŞ 13A’daki... *yazuklarığ kingürü açınıp – kin songkısın kılmağuka kilileşelim* cümlesinde ise “söz vermek, ahdetmek” gibi bir anlamın uygun düştüğünü, sözcüğün her iki kullanımı da kapsayan bir anlamı olması gerektiğini söylemiştir (Arat, 2007, s. 395). *Kilileş-* aus *kili* (< Chinese *jing li* “verehren, ehr fürchtig verehren”⁶⁴ (Zieme, 1991, s. 137). *Kili* “hudut, sınır” (Şanlı, 1992, s. 342). Bizce *kili* sözcüğünün temel anlamı “sınır” olup sınır → saygı → tapma şeklinde bir anlam değişikliğine maruz kalmıştır.

Doğu Türkçesi metinlerinde geçen *keyl* “tahıl ölçüsü, ölçek” CD, TEH; *kil* (1) “kile, ölçek”; kile “hububat ölçüsü”; *kili* “bir tür büyük hayvan, ölçek” ŞSL sözcükleri dikkatimizi çekmiştir. Nitekim ölçme işlemi için kullanılan ölçekte de bir sınırlandırma söz konusudur. Sözcükler arasındaki ilişki değerlendirmeye açıktır. Sözcük Berliner Turfantexte XIII’te *kililäşmāk kıl[ayın]* şeklinde mevcuttur (Erdal, 1991, s. 577).

Linhuahıg < Çin. *lien-hua* + T. +lıg

Sözcük ETŞ’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Az-uça kim-ler küseser abita [burkan...] körgeli aşnu-ça linhu-a-lıg orunuğ adırt[lıg... sakı]ngu ol.* “Eğer bazı kimseler Abita burkanı görmek isterlerse, önce **lotüs çiçeğinin bulunduğuyerde** açıkça ... düşünmelidirler” (ETŞ 20F).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve “lotus, nilüfer çiçeği” anlamına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Linhua* < Çin. *lien-hua* (Arat, 2007, s. 376). *Linha* “Lotus çiçeği”, *linhua~linhu-a* < Çin. *lien-hua* ‘lotüs çiçeği’ (EUTS, 1993, s. 85). *Linxua* < kum. *lien-χwa* “lotus çiçeği, nilüfer” (DS, 1969, s. 333). *Linhua* < Çin. *lienhua* “nilüfer çiçeği” (Gabain, 2007, s. 286). *Lenxua* “fleur de lotus”⁶⁵ (Hamilton, 1986, s. 242). *Linxua* < Chinese *lián huā* lotos⁶⁶ (Zieme, 1996, s. 209).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Lenhua* HAM; *linhua* Hüen., Mayt., PP, Tot., Ui IV B; *linhuahıg* AY, Tot. Eski Türkçe döneminde ikileme içinde de yer almıştır: *Lênhua çeçek* “çiçek” (Ölmez, 2017, s.

⁶⁴ = *Kilileş- kili*’den < Çin. *jing li* “tapmak, saygı göstermek”.

⁶⁵ = lotus çiçeği.

⁶⁶ = nilüfer.

277); *padma lnhua* “nilüfer çiçeği” (Şen, 2002, s. 231). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Manılığ < Skr. *mani* + T. +lığ; **manısız** < Skr. *mani* + T. +sız

Sözcük ETŞ’de +lığ ve +sız ekleri ile işleme sokulmuştur: *M-a uşik-ni mani-lığ tir-ler*. “Ma harfi için **mani gibi** derler” (ETŞ 11). *Maḥamat pıgambar ar-a kirmiş mani-sız oğrı yanta manu levkün-ni mantılmış tir-lermanısdan-ta mu ol naman kıanda* “Mahāmadi peygamber araya girmiş **mani’sız** gizli yanda; manu levkun’u mantılmış derler mānistān’da mı, o namlı nerede?” (ETŞ 11).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “mücevher; Mani” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Mani* “māni” (Manas, māni dinini kuran) (EUTS, 1993, s. 86). *Mani* “M.Ö. 3. yy.’da ortaya çıkan dinsel felsefe Maniheizm öğretisinin kurucusu Mani” (DS, 1969, s. 336). *Mani* “Maniheizm dinini kuran Manas” (Gabain, 2007, s. 286). *Maṇi* “a precious pearl, or gem; a talisman; a symbol of Śāriputra”⁶⁷ (Soothil-Hodous, 2010, s. 1273). *Mani* < Skr. *mani* “free from stains, pearls, one of the Sapta Ratna, a (fabulous) round pearl (symbol of Buddha) (Eitel, 72); a precious pearl, or gem; a talisman; a symbol of Śāriputra (Soothil-Hodous, 477b)”⁶⁸ (Arat, 2007, s. 388). *Manılığ* “manili, incili”, *manısız* “manisiz, incisiz” (Şanlı, 1992, s. 372).

Sözcük diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Mani* HAM, IrkB., Tot. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Mantıl- < Skr. *mantal* + T.+a-l-

Sözcük ETŞ’de +a- ve -l- ekleri ile işleme sokulmuştur. *Mantal* biçiminden türemiş olmalıdır. Nitekim dönem metinlerinde sözcüğün ad kategorisindeki biçimlerinden biri budur. Yapım ekleri ile *mantalal-* biçimine gelen sözcüğün *mantıl-* biçimine geçiş seyri şöyle olabilir: *Mantalal-* > *mantalıl-* > *mantılıl-* > *mantıl-* ? Sözcüğün birlikte kullanıldığı *kutul-* eylemi ile paralel yapıda olduğu görülmektedir. *Maḥamat pıgambar ar-a kirmişmanı-sız oğrı yanta manu levkün-ni mantılmış tir-lermanısdan-ta mu ol naman kıanda* “Mahāmadi peygamber araya girmiş **mani’sız** gizli yanda; manu levkun’u **mantılmış** derler mānistān’da mı, o namlı nerede?” (ETŞ 11). *Mantıl-* eylemi Reşit Rahmeti Arat tarafından aktarılmamıştır ancak ETŞ 13C’de bulunan ya-lın biçimi olan *mantal* “nadir işaret” olarak anlamlandırılmıştır.

⁶⁷ = Mani, değerli bir inci veya mücevher; tılsım, Śāriputra’nın sembolü.

⁶⁸ = lekelerden arınmış inciler, bir çeşit Sapta Ratna, Buddha’nın sembolü olan şahane yuvarlak incisi (Eitel, 72); değerli bir inci ya da mücevher; bir tılsım, Sariputra’nın sembolü (Soothill-Hodous, 477 b).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “daire, tekerlek, büyü, sunak, işaret” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Mañtal* ~ *mantali* < Skr. *mandala* “tılsım, sihir” (EUTS, 1993, s. 86). *Mandal* < Skr. *mañdala* “büyülü daire”; *mandal qil-* “büyülü daire, figür, dikdörtgen çizmek” (DS, 1969, s. 336). *Mandal* < Toh. A *mañdal* < Skr. *mañdala* “sihir” (Tezcan, 1974, s. 92). *Mandal* “râder”⁶⁹ (Zieme, 1991, s. 215). *Mantal* “nadir, işaret”; *mantul-* “sihirlenmek, tıslımlanmak” (Şanlı, 1992, s. 372). *Mandalaka-mandala* “a circle, piece of grand specially prepared in honor of a Buddha or Saint (for him to sit on), or for the performance of a sacredrite”⁷⁰ (Edgerton vd., 1977, s. 416). **मण्डल** *Māṇḍala* “circular, round, a disk, a circle, globe, orb, ring, circumference, ball, wheel”⁷¹ (Monier-Wiliams, 1986, s. 775). *Mañdala* “a circle, globe, wheel ring; a magic circle; a plotor place of enlightenment; a round or square altar on which buddhas and bodhisattvas are placed; a group of such, especially the garbhadhātu and vajradhātu groups of the Shingon sect...”⁷² (Soothil-Hodous, 2010, s. 875). Zieme bu kökten türeyen *mantul-* fiilinin anlamını “mutlu olmak” şeklinde verip *kutul-* ile birlikte ikileme olarak kullanılabileceğini ifade etmiştir (Zieme, 1991, s. 276). Nitekim sözcük Altun Yaruk’ta da *kutul-* ile birlikte yer alır: (5) ... *kutin buyanın kolulap koduru ülgülegülüksüz* (6) *koşar koşar buyanlığı yiti erdinilig kut* (7) *tagda ... kutlug kıvılg v(a)çırasan v(a)jırlıg* (8) *örgünnüing kutulu (?) mantulu (?) turur kop kamag-(9)-ning atı mangalı bolmış.*” (Kaya, 1994, s. 350). Hacer Tokyürek *mandala* kavramını biri giriş/geçişle, diğeri insan fizyolojisiyle ilgili olmak üzere iki makalede incelemiştir. Giriş geçişi işlediği “Budist Uygur Metinlerinde Mandal Kılmak Töreni Üzerine” adlı yazısında Uygur metinlerinden hareketle *mandala* inşasındaki sembolleri ve *mandala* içindeki uygulamaları ele almış, *mandalaya* ait görseller sunmuştur (Tokyürek, 2018, s. 163-178). Zimmer giriş/geçisi ifade eden *mandala* diyagramını düz çizgilerden oluşmuş kare dış çerçeve; ortak merkezli daireler ve stilize nilüfer yapraklarından oluşan bir düzenleme; iç içe geçmiş dokuz üçgenin ortak merkezli kompozisyonu şeklinde tasvir etmiştir. Bu karenin dört yöne açılan dört kapısı vardır. Merkezde tanrının tahtı bulunur, burası aynı zamanda müminin kalbini temsil eder. Budist inanışta bu merkezde ilk, ezeli ve ebedi Ādi-Buddha (Vairocana) oturur. Bu Buddha’nın etrafında dört ana ve dört ara olmak üzere sekiz yön bulunur, bu yönlere sekiz Buddha oturtulur

⁶⁹ = tekerlek.

⁷⁰ = daire, Buddha ya da azizin onuruna ya da kutsal bir ayin için özel olarak hazırlanmış toprak parçası.

⁷¹ = daire, yuvarlak, disk, küre, halka, çevre, top, tekerlek.

⁷² = *Mañdala*, daire, küre, tekerlek halkası; sihirli daire; aydınlanma yeri; üzerine Buddha ve bodhisattvaların yerleştirildiği yuvarlak veya kare bir sunak; bir grup, özellikle de Shingon tarikatının garbhadhātu ve vajradhātu grupları...

ve bu Buddhalar değiştirilmez. Bu da mutlaklığı temsil eder. Böylece nilüfer çiçeği resmedilmiş olur. Bu resmin dışında kapı muhafızları, törensel şemsiyeler ve başka simgeler vardır. Son olarak da yaratılmış evrenin nilüferinin en dış kenarı, altmış dört taç yaprağından oluşur. Kişi bu mañdalayı yapar ve çeşitli uygulamalarda bulunur. Böylece geçmişinden arınır ve yepyeni bir kişi olarak tekrar yeniden doğar (aktaran Tokyürek, 2018).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Mandal* Ops., Tot.; *mantal* Tot., Ui II; *mandallıg* AY; *mantıl-* AY. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Mayaqa- < Skr. *māyika* + T. +a-

Sözcük ETS’de +a- eki ile işletime sokulmuştur: *Begimsinmeyük beg bolsar beltir sayu berge salur atakımsınmayuğ atıg bulsar art sayu mayağayur*. “Bey olmayacak kimse bey olursa, her yol kavşağına sopa koyar; şöhrete layık olmayan kimse şöhret bulursa, her dağın sırtına *işaret diker*” (ETS 34).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “gübre, dışkı; sınır, işaret” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Mayak* “Özellikle devenin pisliği. Bundan ödünçlenerek kōy mayakı denir; ‘koyun pisliği’ demektir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 417). *Mayak* < Skr. *māyika* “pislik, necaset, gübre”; *mayaqa-* “hudut işaretlerini yerine çakmak” (EUTS, 1993, s. 86). *Majaq* “gübre, dışkı”; *majaqa-* “sınır belirleyici işaret oluşturmak, iz bırakmak” (DS, 1969, s. 335). *Mayaka-* “grenzzeichen aufstellen (?)”⁷³ (Arat ve Eberhard, 1972, s. 398). *Mayak* “gübre” (Gabain, 2007, s. 286). *Mayak* “dung”⁷⁴ (Erdal, 2004, s. 74). *Mayaka-* “dreck machen”⁷⁵ (Zieme, 1991, s. 344). Erdal *mayak* ve *mayaka-* sözcükleri hakkında şu açıklamaları yapmıştır: “ñ > yn is otherwise characteristic of Oguz, e.g. in *boynuz*, horn, and *doynak* ‘horse’s hoof’ < *toñok. We can add the DLT’s evidence on Oguz *baynak* ‘dung’, which corresponds to *mayak* in Uygur and Qarakhanid”⁷⁶ (Erdal, 2004, s. 72). *Mayaqa-* “to set up a road sign”⁷⁷ (Erdal, 1991, s. 418). Clauson *mayaqa-* eylemi hakkında şunları kaydetmiştir: *Mayaka-* (*bañaka-*) “Hapax legomenon; Denominal verb from *mayak* (*banak); “to defecate”. *banak “dung”, perhaps especially “animal dung”. For the phonetic evolution cf. *bēni: Survives only (?) in South eastern Türki *mayak* “she-

⁷³ = sınır işaretlerini ayarlamak?

⁷⁴ = gübre.

⁷⁵ = kirletmek.

⁷⁶ = ñ > yn ses değişikliği Oğuz’un başka bir özelliğidir. Örnek olarak *boynuz* “boynuz” ve *doynak* “atın toynağı” < *toñok verilebilir. Uygur ve Karahanlı Türkçesinde “mayak”a karşılık gelen Oğuzca *baynak* “gübre” de DLT’deki kanıt olarak gösterilebilir.

⁷⁷ = yol işareti koymak.

ep's and camels" droppings"⁷⁸ (EDPT, 1972, s. 350, 772). *Mayak* AY'de dört satırda geçmektedir. Bu satırların her birinde "ud" ve "mandal" sözcükleriyle bir arada kullanılmıştır: 440ç/22: "antada kin bir (22) arıg evde ud mayakı üze yir-(23)-in suvap kiçig mandal kılun..."; 477/1: "(1) satgaksız arıg orunta ud mayakın (2) suvap sekiz çikin turkı mandal kılun (3) mandal içinte tütsüg hua çeçekler (4) saçıp ..."; 519/6: "... yirin ud mayakı üze (7) suvatıp..."; 525/2: "ud (2) mayakın suvap mandal kılıp çından (3) tütsüg köyürüp ..." (Kaya, 1994, s. 250). AY'deki *arıg orunta ud mayakın suvap* "İssız yerde sığır gübresi ile sıvayıp" ifadesi mandala içindeki sığır gübresi, pisliği ile sıvama uygulamasına işaret eder. Doğurganlığı, bereketi ve ölümle bağlantı kurmayı ifade eden sığır gübresiyle, yeni bir yaşam şekline yeniden giriş/geçiş yapmak istenmiştir. Bu yüzden de ilk olarak sığır gübresi ifadesi kullanılmıştır. Arkaik bir dinî inanç sonucu sığır ya da boğanın, karanlığı ortadan kaldıran güneş ile özdeşleştirildiği söylenebilir (Tokyürek, 2018, s. 167).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Mayak* AY, YAM; *mayaka-* AY, Ops. Kıpçak Türkçesinde de kaydedilmiştir: *Mayak* "hayvan pisliği" TA. *Mayak* "yol işareti" olarak Tatar, Başkurt ve Çuvaş Türkçesinde (Erdal, 1991, s. 418); *mayak* "koyun ve deve dışkıları" olarak güneydoğu grubu Türk lehçelerinde (EDPT, 1972, s. 350, 772) yaşamaktadır.

Nalathıg < Skr. *nālanda* + T. +lıg

Sözcük ETŞ'de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Natar-a kılıp töpün tüşürür nalathıg uğmasar uv-ni*. "Naiara yapıp aşağıya indirir, *nalat* uykusunu yenmezse" (ETŞ 11). Reşit Rahmeti Arat sözcüğü anlamlandırmamış, sözcüğün kökeni hakkında *nalant* veya *nalat* < Skr. *nālanda* (*nālandā*, *nālada*) sözcüklerine işaret etmiştir (Arat, 2007, s. 389).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar sözcüğün Sanskritçe kökenli ve özel bir ad olduğunu göstermektedir: *Nālanda* "name of a village near Rājagrha, birthplace and family home of Śāriputra; also called *nālada*"; *nālada* "2. = *nālanda* "birthplace of Śāriputra (Tişya)"⁷⁹ (Edgerton vd., 1977, s. 294). *Nālanda* "name of a village near Rāja-griha containing a celebrated Buddhist monastery"⁸⁰ (Monier-Williams, 1986, s. 537). *Nālandā* "a famous monastery

⁷⁸ = *Mayaka-* (*bañaka-*) Bir kez tespit edilmiştir; *mayak* (**banak*)'tan türemiş fiil; "dışkılamak". **bañak* "gübre", belki de özellikle "hayvan gübresi". Fonetik evrimi için **béni*:ye bakınız. Yalnız (?) güneydoğu grubu lehçelerinde *mayak* "koyun ve deve dışkıları" olarak yaşar.

⁷⁹ = Rājagrha yakınlarındaki bir köyün adı, Śāriputra'nın doğum yeri ve aile evi; *nālada* olarak da adlandırılır. 2. Śāriputra'nın doğum yeri (Tişya).

⁸⁰ = Rāja-griha yakınlarında, ünlü Budist manastırı da içeren köyün adı.

7 miles north of Rājagṛha, built by the king Śakrāditya”⁸¹ (Soothill-Hodous, 2010, s. 567).

Sözcük ETŞ dışında herhangi bir eserde tespit edilememiştir.

Nirvanlıĝ < Skr. *nirvāṇa* + T. +lıĝ

Sözcük ETŞ’de +lıĝ eki ile işleme sokulmuştur: *Niyama yamani bilgüliĝ nomluĝ nirvana alku tidiĝ-lar-nıy nısa birakına birtem kiĝmeki niyay-a yö-rüĝ yol-inça barıp nity-a töz ürlük nıradm-a mensiz nıruda öçmiş tegsilmezsiz nirvan-lıĝ orun-ta edĝüti ornaşmış nirmala kirsiz-ke yükünürmen*. “Niyama yamana, bilinmesi gereken törelerin, nirvāna, bütün maniaların nısa birakına tamamiyle gitmesi, nyāya tefsir yolunca gidip nityā kök, geçmez, nıradma, bensiz, nirodha sönmüş, deĝişmeyen, **nirvāna yerinde** iyice yerleşmiş, nirmala lekesiz önünde hürmetle eğilirim” (ETŞ 10). Sözcük ETŞ 7’de *nirban* biçiminde de kaydedilmiştir.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “sonsuz kurtuluş, mutlak sönüş, arzulardan arınma, Nirvana” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat, Sanskritçe *nirvāna* sözcüğünün Toharca *nervām* yolu ile Türkçede *nirvan* olduğunu ifade etmiştir (Arat, 2007, s. 356). Semih Tezcan da sözcüğün seyri hususunda aynı izahı yapmıştır: *Nirvan*: ←Toh. A *nervām* ← Skr. *nirvāṇa* “ebedî huzur” (Tezcan, 1975, s. 159). Mevlüt Erdem ise sözcüğün Soğdca yoluyla Türkçeye kopyalandığını ifade etmiştir (Erdem, 2014, s. 71). *Nirban~nirvana* < Skr. *nervān* “nirvana, değersiz bir sükûnet” (EUTS, 1993, s. 92). *Nirvan* < Skr. *nirvāṇa* “nirvana, mutlak huzura erişme durumu” (DS, 1969, s. 359). *Nirvan* “Buddhizm mezhebine göre; cennet” (Müller ve Gabain, 1945, s. 62). *Nirwan, nirban* < Skr. *nirvāṇa* (Gabain, 2007, s. 287). *Nirvan* < Skr. *nirvāṇa* = Chinese *nirvāṇa* (Zieme, 1996, s. 220). *Nirvan* < Skr. *nirvāṇa* “mutlak sönüş, tükeniş” (Barutcu Özönder, 1998, s. 163). *Nirβan* “Nirvāna”⁸² (Hamilton, 1986, s. 245). *Nirvaṇa* “free from desire”⁸³ (Edgerton vd., 1977, s. 304). “Yeniden doğum yolundan uzaklaşmış, ıstıraplı karmadan ve Beş Skandha’dan kurtulmuş” olarak açıklanan terim, *nir* “uzaklaşma, özgürleşme, kurtulma” ve *vāna* “yeniden doğum yolu, kötü koku, sık orman” anlamlarındaki sözcüklerden oluşmuştur (Tokyürek, 2011, s. 466). Budizm’de “saṃsāra”nın karşıt durumu “nirvāṇa”dır. *Nirvan* “arzudan azade, sonsuz kurtuluş, mutlaklık” = Skr. *nirvāṇa* = Çin. *ni-ban*. Nirvana, bütün ızdırapların yok olması durumudur (Kemal Yunusoğlu, 2016, s. 105, 225). Buddha’nın kurtuluş öğretisinin özü şu dört kutsal gerçekten meydana gelir: 1. İnsanın varlığı kötülük, tatminsizlik,

⁸¹ = Rājagṛha’nın 7 mil kuzeyinde Kral Śakrāditya tarafından inşa edilen ünlü bir manastır.

⁸² = nirvana.

⁸³ = arzusuz.

hastalık, yaşlılık, ölüm vb. ızdıraplarla yoğrulmuştur. 2. ızdırabın sebebi arzu ve ihtirastır. 3. ızdıraba son vermek için arzularından, fani işlerden sıyrılmak gerekir. Bu sürekli tekrarlanan devrelerden kurtulmanın yolu Nirvana'dır (Tümer, 1992, s. 353).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Nirvan* Mayt.; *nirvan* HAM, Hüen., Ops., Tot., Ui IV A, Üİ; *nirvanlık* AY, Mayt. Eski Türkçe döneminde *ölüm nirvan* “ölüm, sonsuz huzur” (Şen, 2002, s. 219) ikilemesinde yer almıştır. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Nızvanılığ < Soğd. *nızbanu* + T. +lığ

Sözcük ETŞ'de +lığ eki ile işleme sokulmuştur: *Öñ-te ulatı ögmek-lig şımnu ördüğ bağ başlap nızvani-lig şımnu örletmek iş-lig tenri-lig şımnu ölüm-lüg şımnu üşlünçü tüp-lüg ülgüsüz öküş yad yağı-ların örlet(t)ürmedin utmuş yavaldurmuş öz-i sünüş-te yigedmiş atlıg öşeliksiz er-ke yükünürmen.* “Renk ve başka övme şeytanları, başta örtü ve bağ olmak üzere *iptilâ* şeytanları, taciz eden kötü ruh şeytanları, kökü kesen ölüm şeytanları, sayısız çok yabancı ve düşmanlarını taciz etmelerine imkân vermeden yenmiş, sindirmiş, savaşta üstün gelmiş diye bilinen en üstün er önünde hürmetle eğilirim” (ETŞ 10).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Soğdca kökenli ve “ihtiras, ahlaksızlık, bulaşıcı şeyler” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Nızbanu* ~ *nızvani* “ihtiras, aşırı düşüklük, iptila, meftunluk, iştihak” (EUTS, 1993, s. 92). *Nızvani* < Soğd. *nyzβ'ny* “hırs, ihtiras, kuvvetli duygu” (DS, 1969, s. 359). *Nızwani*, *nızβan* < Soğd. *nizβān* (*nyzβn*) = Skr. *kleśa* “iştihak, ihtiras, lekelenme (ahlak)” (Gabain, 2007, s. 288). *Nızvani* < Soğd. *nyzβ'ny* “Leidenschaft”⁸⁴ = Skr. *kleśa* (Zieme, 1996, s. 221). *Nızvani* < Soğd. *nyzβ'n'n(k)* “bulaşma, ihtiras”; *nızvanilik* “bulaşıcı, *kleśa*'lı” (Barutcu Özönder, 1998, s. 163). *Nızvani*, *nişvani* ~ Soğd. *nyzβ'ny* “Leidenschaft”⁸⁵ (Zieme ve Kara, 1978, s. 230). *Nızβani* “Emprunt au sogdien *nyzβ'ny* passion”⁸⁶ (Hamilton, 1986, s. 245). Budist öğretilerde bütün bulaşıcı şeyleri, arzu ve istekleri [Türkçe *nızvani* (< Soğd.), Skr. *kleśa*], altı duyu alanından (Skr. *viśayas*) kaynaklanan memnuniyetleri giderip uzaklaştırmak, söndürmek ‘hikmet’ (Skr. *prajñā* “wisdom”, Türkçe *bilgā bilig*) ile olur (Barutcu Özönder, 2003, s. 19).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Nızvani* KİP, Mayt., Ui II, Ops. *nızvani* Tot.; *nızvani* HAM, Üİ; *nızvanılağ* Mayt., *nızvanılığ* AY, Mayt.; *nızvanısız* AY, Ops.; *nızvanilik* Tot., Üİ; *nızvanısız* HAM, Üİ. Eski Türkçe dönemi metinlerinde çeşitli ikilemelerde yer almıştır: *Az nızvani* “(aşı-

⁸⁴ = ihtiras.

⁸⁵ = tutku.

⁸⁶ = Soğdca *nyzβ'ny* “tutku” sözcüğünden alıntı.

rı) hırs, istek, heves, arzu, tutku” (Karaman, 2019, s. 18); *az nızvanılığ* “(aşırı) hırs (ve) açgözlülük, tutkulu olma” (Karaman, 2019, s. 19); *kadgu nızvani* “acı ve tutku” (Ölmez, 2017, s. 269); *kadgusuz nızvanısız* “acısız ve tutkusuz” (Ölmez, 2017, s. 269); *nızvani emgek* “ızdırıp, sıkıntı, acı” (Ölmez, 2017, s. 278); *taplag nızvani* “tutku, ihtiras” (Şen, 2002, s. 266); *tugmak ölmek sansar (nızvanılar tegzinç)* “doğum ölüm döngüsü, Samsâra” (Ölmez, 2017, s. 294). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Nomla- < Yun. *nomos* → Soğd. *nwm* + T. +la-; **nomlat-** < Yun. *nomos* → Soğd. *nwm* + T. +la-t-; **nomlatıl-** < Yun. *nomos* → Soğd. *nwm* + T. +la-t-(ı)l-; **nomluğ** < Yun. *nomos* → Soğd. *nwm* + T. +luğ

Sözcük ETŞ’de +lğ, +lA-, -l-, -t- ekleri ile işletime sokulmuştur: *Ayığ şımnı ters nomluğ*. “Kötü şeytan ters **töre**” (ETŞ 16). *[A]bita teñri burkan-ığ... artuğrak meñilig uluş-uğ.. [a]dırtlığ körkitü yarlıkap.. aça adır-a nomlamış*. “Abita tanrı burkanı, huzuru daha çok olan diyarı iyice göstermek lutfunda bulunup, açıp ayırarak **izah etmiş**” (ETŞ 19A). *Yiti ağılığ nomlarığ nomlatungız*. “Yedi hazîne kanununu **vaz’ettirdiniz**” (ETŞ 7). *Una bu soğ-a biz-ni osuğluğ oğadıp kalmış tınlığ-larığ oğrap upalı sudur-ta ötündürülmüş uğan arşı öz-e uz nomlağılmış otuz beş burkan-larka yükünmiş üçün utğurak teğingü kılınç-ım önüp umuğ-suz-larka umuğ boldacı uluğ tuyunmuş bolmağ-ım bolz-un*. “İşte bu tam bizim gibi şaşırıp kalmış olan canlılar uğruna Upāli-sūtra’da rica üzerine Dēva-rşi tarafından iyi **vaaz edilmiş**, otuz beş burkan önünde hürmetle eğilmiş olduğum için, tamamiyle kavuşmak amelim ortaya çıkıp, ben de ümitsizlere ümit olan büyük nüfuz etmiş bulunanlardan olayım” (ETŞ 10). *Nom* sözcüğü ve onun yapım eki almış biçimleri ETŞ’de çok sık karşımıza çıkmıştır. *Nom* ve *nomluğ* sözcükleri “töre, kanun, yol, akide, söz” anlamlarında kullanılmıştır: *Köni nomluğ köprüğ* “doğru yol köprüsü” (ETŞ 7); *nom kutı* “töre saâdeti” (ETŞ 2); *teñri nomı* “tanrı sözü” (ETŞ 5); *nom retni, nomluğ retni* “kanun cevheri” (ETŞ 7); *uluğ kölüngü nomta* “büyük taşıt akidesinde”; *nom bitig* “kanun kitabı” (ETŞ 10). *Nomla-* “izah etmek” (ETŞ 7, 13C, 19A), “vaaz etmek” (ETŞ 10, 13G, 15, 20E); “açıklanmak” (ETŞ 13A); “vaaz edilmek” (ETŞ 13C) anlamlarında; *nom nomla-* “telkinde bulunmak” (ETŞ 7), “yol göstermek” (ETŞ 7), “kanun vaaz etmek” (ETŞ 9), “töre vaaz etmek” (ETŞ 10), “töreyi izah etmek” (ETŞ 13C), anlatmak (ETŞ 22) anlamlarında; *nomlat-* “bildirmek, vaaz ettirmek” (ETŞ 7) anlamında; *nomlağıl-* ise “vaaz edilmek” (ETŞ 10) anlamında geçmektedir.

“Din, dua, öğreti, kanun” anlamlarındaki sözcüğün kökeni konusunda Yunanca ve Soğdca olmak üzere iki farklı görüş vardır. Sözcük, Türkçeye Soğdca aracılığıyla geçtiği için bazı araştırmacılar sözcüğün kökenini Soğdca olarak göstermiş olmalıdırlar: Reşit Rahmeti Arat sözcüğü, “muhtelif tasavvurların var olması, yok olması ve bağlanmasından ileri gelen dünyadaki bütün varlık

ve ondaki hayat; Uygurlar tarafından *nom*, *törü* sözcükleri ile ifade edilmiştir” (1942, s. 65) şeklinde açıklamıştır. *Nom* “din ve şeriat. Bundan *Tejri nomi* denir; “Allah’ın şeriatı ve dini” demektir. Bütün dinler de *nom* diye adlandırılır. Bu, Çinlilerin dilidir” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 403). *Nom* “kanun, din, akide, inanç, dua, dini eser” < Soğd. *nom* < Yun. *nomos* (EUTS, 1993, s. 92). *Nom* < Soğd. *nwm* 1. Dinsel öğreti, dinsel yasa. 2. Kitap, yazı, sutra. 3. Element, dharma (DS, 1969, s. 360). Moğ. *nom* “mukaddes kitap, kanun, akide” < Uyg. *nom* < Soğd. *nom* < Yun. *voyoç* (Temir, 1955, s. 13). *Nom* ← Soğd. *nwm* ← Yun. *namos* (Tezcan, 1975, s. 160). *Nom* (br.) < Soğd. *nom* (*nwm*) “akide, kanun, din; dinî eser; dua; telakki” (Gabain, 2007, s. 288). *Nom* “kanun, din” Skr. ve Çin.deki karşılıklarında (dharma-fa) olduğu gibi Uygurcada da *nom*’un birçok ve bazı hâllerde birbirine zıt anlamları vardır (Tekin 1976: 281-282). *Nom* ~ Soğd. *nwm* “Dharma”⁸⁷ (Zieme ve Kara, 1978, s. 230). *Nom* “Loi sacrée, canon, texte canonique, Skr. *dharma*”⁸⁸ (Hamilton, 1986, s. 245). *Nom* < Soğd. *nwm* = Skr. *dharma* “Dharma, Lehre, Sache (etc.)”⁸⁹ (Zieme, 1996, s. 221). *Nom* < Soğd. *nwm* “dharma, Buddha dini” (Barutcu Özönder, 1998, s. 163). Clauson sözcük hakkında şu açıklamaları yapmıştır:

“The Greek word *namos* properly “law” was a loan word in Syriac and was adopted by the Manichaeans as a technical term with a rather wider meaning “law, doctrine”, etc.; from this it passed to Sogdian as *nwm* and was used in Buddhist texts to translate Sanskrit *dharma*, which has an even wider range of meanings. In Turkish it is used in both Manichaean and Buddhist texts with a similarly wide range of meanings. It is not connected with Tokharian A *ñom*; this is a pure Tokharian word meaning (and cognate to the English word) ‘name’. It became an early loan word in Mongolian where it came to mean ‘law; scripture; religion; book’, etc.”⁹⁰ (EDPT, 1972, s. 777)

Mevlüt Erdem sözcüğü Yunanca *nomos* “law”a bağlayıp sözcüğün Süryaniceye kopyalandığını, Soğdcada da anlam genişlemesine uğradığını ifade eder (Erdem, 2014, s. 71).

⁸⁷ = dharma.

⁸⁸ = Kutsal hukuk, kanon, kanonik metin, Skr. *dharma*.

⁸⁹ = öğreti, konu vb.

⁹⁰ = Yunanca *nomos* “kanun” sözcüğü Süryanicede kullanılan ödünç bir sözcüktür ve Manihaistler tarafından “hukuk, doktrin” gibi daha geniş anlamlı teknik bir terim olarak benimsenmiştir. Buradan *nwm* olarak Soğdcaya geçmiştir ve Budist metinlerde daha geniş bir anlam aralığına sahip olan Sanskritçe *dharma*’nın çevirisinde kullanılmıştır. Türkçede hem Manihaist hem Budist metinlerde geniş anlamlı kullanılmıştır. Toharca “ad” anlamındaki *ñom* sözcüğü ile ilgili değildir. Moğolcada “kanun, yazı, din, kitap” gibi anlamlarda kullanılan erken dönem bir ödünçlemedir.

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Nom* HAM, HU, Hüen., KİP, Mayt., Ops., PP, Tot., Üİ; *nomçı* AY, HU, Hüen., KİP, Mayt., Ops.; *nomçısız* AY; *nomdaş* Tot.; *nomla-* AY, HU, HAM, Hüen., IrkB., KİP, Mayt., PP, Tot., Ui IV C; *nomlağuçı* AY; *nomlat-* AY; *nomlatıl-* AY; *nomluğ* AY, Hüen., Mayt., Tot., Ui IV B, D, Üİ; *nomsuz* AY, Mayt. Eski Türkçe dönemi metinlerinde çeşitli sözcüklerle ikileme içinde kullanılmıştır: *Bahşısız nomçısız* “hocasız, üstadsız” (Şen, 2002, s. 53); *nom boşgut* “öğreti” (Ölmez, 2017, s. 278); *nom din* “öğreti, din” (Şen, 2002, s. 197); *nom şaşın* “öğreti, şerial” (Şen, 2002, s. 198); *nom şazın* “öğreti, din” (Ölmez, 2017, s. 278); *nom törö* “Dharma, (Buddhist) öğreti, dini yasa” (Ölmez, 2017, s. 278); *nom törü* “öğreti, din, töre” (Şen, 2002, s. 198); *nom yarlıg* ”öğreti, buyruk” (Şen, 2002, s. 198); *nomça töröçe* “(dinî) yasalara göre, öğretiye göre, dharma” (Ölmez, 2017, s. 278); *nomçı açarı* ”üstad, hoca” (Şen, 2002, s. 198); *nomçı töröçi* “dharma ustası, dharmayı öğreten, din hocası, öğretici” (Ölmez, 2017, s. 278); *nomçı törüçi* “vaiz” (Şen, 2002, s. 198); *nomla-süz-* “öğretiye kazandırmak” (Şen, 2002, s. 198); *nomlug törülüg* “öğretili, kanunlu” (Şen, 2002, s. 198); *nomsuz törösüz* “öğretisiz, Dharmasız” (Ölmez, 2017, s. 278); *nomsuz törüsüz* “kanunsuz, öğretisiz,” (Şen, 2002, s. 198); *okı-nomla-* “tebliğ etmek, bildirmek” (Şen, 2002, s. 201); *ög- nomla-* “vaaz etmek, övmek” (Ölmez, 2017, s. 281); *sözle- nomla-* “söylemek, vaaz etmek”; *sudur nom* “sūtra, öğreti, (Buddhist öğreti) kitabı” (Ölmez, 2017, s. 287); *şaşın nom* “öğreti, din, anlayış” (Şen, 2002, s. 260); *şazın nom* “öğreti, dini inanç” (Ölmez, 2017, s. 287); *teñriçi nomçı* “din adamı” (Şen, 2002, s. 273); *ukıt- nomla-* “anlatmak, va’z etmek” (Ölmez, 2017, s. 297). Karahanlı Türkçesi döneminde de kaydedilmiştir: *Nom* DLT. Çağdaş lehçelerin bazılarında yaşamaktadır: YUyg. *nom*; SUyg. *lom~nom*; Tuv. *nom*; Hak. *nom*; Alt. *nom* (Ayazlı, 2016, s. 183).

Paramitliğ < Skr. *pāramitā* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işleme sokulmuştur: *Öz başımız ögin tuymış öşeliksiz er-niñ öñre amtı kin üç ödki töz-kerinçsiz-ler-niñ öñin öñin paramit-liğ yol-lar-ça yorıyu öğredingü erviş-lerig ödkünüp alalım*. “Kendi hocamızın, düşünce ile nüfuz etmiş en üstün erin geçmiş, bugün, gelecek, her üç zamanda aslına-esasına erişilmezlerin ayrı-ayrı *pāramitā* yollarınca yürüyerek, öğrenilecek tavır ve hareketlerini kendimize örnek alalım” (ETŞ 13A). Sözcük ETŞ 10 ve 15’te “fazilet” olarak aktarılmış, diğer örneklerde aktarılmadan bırakılmıştır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “fazilet, erdem, mükemmellik” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat *paramit* sözcüğünün Burkan ahlakının temelini oluşturan *buşi paramit* “sadaka vermek fazileti”; *çaqşapat paramit* “ahlak fazileti”; *serinmek paramit* “tahammül fazileti”; *katıgılanmak* “sebat etmek fazi-

leti”; *dyan paramit* “istiğrak fazileti” ve *bilge bilig paramit* “hikmet fazileti” olarak sıralanabilecek “altı mükemmeliyet”i ifade etmek için kullanıldığını söylemiştir (Arat, 1942, s. 63). *Paramit* ~ *paramita* “fazilet, mükemmeliyet” (EUTS, 1993, s. 104). *Paramit* < Skr. *pāramitā* “Buda olma yolunda gerçekleştirilen erdemler” (DS, 1969, s. 396). *Paramit* < Skr. *pāramitā* “fazilet” (Gabin, 2007, s. 291). *Paramit* “forme correspondant au skr. *pāramitā*”⁹¹ (Hamilton, 1986, s. 245). *Paramit* ← Toh. A *pāramit* ← Skr. *pāramitā* “erdem, fazilet” (Tezcan, 1975, s. 166). *Paramid* < *pāramitā* “excellence”⁹² (Erdal, 2004, s. 101). *Paramit* “fazilet, erdem” (Şanlı, 1992, s. 408). *Pāramitā* “mastery, supremacy, perfection, in general sense, with preceding attribute indicating the field of mastery; one or more of a technical list of (usually six, sometimes ten, rarely five or seven) supreme virtues, of Buddhas, or (to be cultivated by) Bodhisatvas; usually rendered perfection”⁹³ (Edgerton vd., 1977, s. 341). *Pāramita* “gone to the opposite shore; crossed, traversed; transcendent (as spiritual knowledge), complete attainment, perfection in; transcendental virtue”⁹⁴ (Monier-Williams, 1986, s. 619). *Pāramitā* “derived from parama, highest, acme, is intp. as to cross over from this shore of births and deaths to the other shore, or nirvāṇa”⁹⁵ (Soothil-Hodous, 2010, s. 625). Türkçe *paramit* “erdem, kusursuz olma” = Skr. *pāramita* = Çin. *poluomiduo*. *Pāramita*, Nirvana’ya ulaşmak için canlı varlıkların hazırlıklarının tamamlanması için son aşama olup bütün “klésa”lardan kurtulma, “dharma”yı idrak etme durumudur (Kemal Yunusoğlu, 2016, s. 255-256). Mahāyāna Bodisatvalarının aydınlanmaya girmek için uyguladıkları erdemler olarak da ifade edilebilir (Tokyürek, 2011, s. 237-238).

Sözcük ve türevleri diğer dönem eserlerinde de mevcuttur: *Paramit* Hüen.; *paramit* HAM, İns. Tot., Ops.; *paramitlığ* Hüen., AY. Eski Türkçe dönemi eserlerinde çeşitli sözcük öbeklerinde bulunmaktadır: *Balı paramit tigme küç küsün paramit* “güç kuvvet erdemi” (Şen, 2002, s. 53); *bilge bilig paramit* “hikmetli bilgi” (Şen, 2002, s. 65); *dana paramit tigme buşı paramit* “sadaka erdemi” (Şen, 2002, s. 90); *dyan paramit tigme dyan paramit* “istiğrak erdemi” (Şen, 2002, s. 92); *pranidanı paramit tigme kut kolunmak paramit* “saadet dileme erdemi” (Şen, 2002, s. 233); *pratya paramit tigme bilge bilig paramit*

⁹¹ = Skr. *pāramitā* şekline karşılık gelir.

⁹² = mükemmellik.

⁹³ = ustalık, üstünlük, mükemmellik, ustalık alanını gösteren önceki özellik, bir veya daha fazla teknik liste (genellikle altı, bazen on, nadiren beş ya da yedi), Buddhaların üstün erdemleri...

⁹⁴ = karşı kıyıya geçmiş, çizilmiş, geçirilmiş, deney dışı (manevi bilgi olarak), tam kazanım, üstün erdem.

⁹⁵ = Parama’dan türemiştir, en yüksek, doruk, doğum ve ölüm kıyılarından diğer kıyıya veya Nirvana’ya geçiş.

“hikmetli bilgi erdemi” (Şen, 2002, s. 233); *kirtyaanustanainyana paramit tigme bütmiş bışmış bilge bilig paramut* “kemale ermiş hikmetli bilgi erdemi” (Şen, 2002, s. 153); *kşantı paramit tigme serinmek paramit* “pişman olma erdemi” (Şen, 2002, s. 176); *upaya tigme al altag paramit* “marifet erdemi” (Şen, 2002, s. 320); *şıla paramit tigme çahşapud paramit* “dinî talimat erdemi” (Şen, 2002, s. 261); *vırya paramit tigme katıglanmak paramit* “gayret gösterme erdemi” (Şen, 2002, s. 337). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Şakılığ < Skr. *śakyā* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işletime sokulmuştur: *Saki-lığ-lar arz-t-sışar-dulu arslan şabi-lığ alz-un yanka*. “**Şakya’lular** rşi” sısârdula arslanı yanına talebe olarak alsın” (ETŞ 11).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar sözcüğün Sanskritçe kökenli ve özel bir ad olduğunu göstermektedir: Skr. *śākya* “tarihî burkanın aile adı” (Arat, 2007, s. 394). *Şaki* < Skr. *śakyā* “Budizmin kurucusu Gautama Şakyamuni’nin mensup olduğu kabilenin adı” (DS, 1969, s. 520). *Śākya* “The five surnames of Buddha before he became enlightened. Gautama, a branch of the Śākya clan; Ikṣvāku, one of Buddha’s ancestors; Sūryavaṃśa, of the sun race; Śāka, Śākya, the name of Buddha’s clan. This last is generally used in China.”⁹⁶ (Sothil-Hodous, 2010, s. 510). *Şakiliğ* “aus dem Geschlecht śākya stammend”⁹⁷ (Zieme ve Kara, 1978, s. 248). *Şaki* < Skr. *Şakya* (bir boy adı) (Tekin, 1976, s. 463). Budizm’in kurucusu olan Siddhartha Gotama (Buddha), Hindistan’ın kuzeydoğusunda, şimdiki Nepal’in bulunduğu bölgedeki Sakya kabilesi yöneticisinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir (Tümer, 1992, s. 352).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Şaki* İns.; *şaki* Mayt.; *şakılığ* AY, İns.; *şakiliğ* Tot. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Samadlığ < Skr. *samādhi* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işletime sokulmuştur: *Körkiğülig kiñ küü kelig kölüngü yig yoriğ körüg maytri körkle buyan uz bilge biliglig körşi yoriğ samadı-lığ küç küsün-ler öz-e köni tuyenmak-lığ küçüg köñül-çe yığalım* “Gösterilecek geniş şekil değişikliği, taşıt, üstün tavır ve hareket, görüş, sevgi, güzel fazilet, iyi hikmet sahibi körşi tavır **samādhi** gücü-kuvveti ile doğru nüfuz etme gücünü gönül arzusuna göre toplayalım” (ETŞ 13C).

⁹⁶ = Aydınlanmadan önce Buddha’nın beş soyadı: Śākya klanının bir kolu olan Gautama; Buddha’nın atalarından biri olan Ikṣvāku; Güneş neslinden olan Sūryavaṃśa, Śāka; Buddha’nın kabilesinden olan Śākya. Bu sonuncusu genellikle Çin’de kullanılır.

⁹⁷ = śākya ailesinden.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “yoğunlaşma, konsantrasyon, meditasyon” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: “Uygurların *saķınç*, *dyan saķınç*, *dyan* olarak ifade ettiği istig- rak kavramı *samādhi* sözcüğüne karşılık gelir. İnsan ancak istig- rak yolu ile dünyadan, onun aldatici ve gerçek dışı tezahür, tasavvur, tefekküründen ve kendi ihtiyarından vazgeçebilir” (Arat, 1942, s. 63). *Samar* < Skr. *samādhi* “geçit, nazar” (EUTS, 1993, s. 129). *Samati* < Skr. *samādhi* “bir tür dinsel med- itasyonun adı” (DS, 1969, s. 483). *Samādhi* “concentration, trance”⁹⁸ (Edger- ton vd., 1977, s. 568). *Sam-ādhi* “putting together, joining or combining with; intense application or fixing the mind on, intentness, attention; concentration of the thoughts, profound or abstract meditation, intense contemplation of any particular object”⁹⁹ (Monier-Williams, 1986, s. 1159). *Samādhi* “putting toget- her, composing the mind, intent contemplation, perfect absorption, union of the meditator with the object of meditation”¹⁰⁰ (Soothil-Hodous, 2010, s. 140). Nirvana’ya ulaşabilmek, Buddha’nın sekiz dilimli yolu ile gerçekleşebilir. Maha Parinibbana Sutta’da geçen sila (ahlak), samdhi (meditasyon) ve panna (hikmet) şeklindeki üç ana maddenin sonradan geliştirilmiş şekli olan sekiz dilimli yolun üç maddesi (doğru söz, doğru davranış, doğru geçim) silaya, iki maddesi (doğru muhakeme, doğru murakabe) samdhiye, üç maddesi de (doğ- ru anlayış, doğru düşünce, doğru niyet) pannaya girer (Tümer, 1992, s. 353).

Sözcük, Eski Türkçe döneminde *samadı dyan* “istig- rak, meditasyon” (Şen, 2002, s. 239) ikilemesinde yer almaktadır. Eski Türkçe döneminden sonra tes- pit edilememiştir.

Sansarlığ < Skr. *samsāra* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işleme sokulmuştur: *Uşun sansar-lığ oot-luğ ev içinde utru tetrü bar kel kıldaçı uğusuz sergüsüz unçsuz ködrünçsüz ulın- çığ emgek-ke soķuşmuş-lariğ uşadı turķaru öyü ödikleyü unıtmadaçı umuğ-ı inağ-ı uluğ tıyunmuş sımartı şiri atlığ uğan-lar kan-ıña yükünürmen*. “Uzun *samsāra’nın* ateş evi içinde ileri-geri git-gel yapan, dayanılmaz, tahammül edilemez, çekilmez dolaşık yolların eziyetlerine maruz kalanları her vakit ve her yerde düşünüp seven, onları unutmayan melce ve ümidi, büyük nüfuz edi- ci Smrti-Śri adlı ilahlar hükümdarı önünde hürmetle eğilirim” (ETŞ 10).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “doğum-ölüm devamlılığı, tenasüh” anlamlarına sahip olduğu noktasında

⁹⁸ = konsantrasyon, trans.

⁹⁹ = bir araya getirmek, katılmak ya da birleştirmek, yoğun dikkat ya da zihnin bir şeye sabitlenmesi, dikkat, düşüncelerin yoğunlaşması, derin veya soyut meditasyon, belirli bir nesneye dikkatle bakma.

¹⁰⁰ = bir araya getirmek, zihin oluşturmak, niyet, mükemmel emilim, mütefekkirin düşüncenin amacı ile birleştirilmesi.

örtüşmektedir: *Sansar* “canlı varlıkların doğumlarından başlayarak ölümlerine kadar, bütün safhalarını geçirmek mecburiyetinde buldukları hayat yolu ve bunu, ölümden sonra yeniden doğmak ve tekrar ölmek suretiyle, durmadan devam ettiren hayat çarkı mefhumu” (Arat, 2007, s. 314). *Sangsar* < Skr. *samsāra*; *sansarlıg* “ölüm doğum sırası, mevcudiyetin devranı” (EUTS, 1993, s. 129). *Sansar* < Skr. *saṃsāra* “sansara, varlık döngüsü” (DS, 1969, s. 484). *Sansar* < Skr. *saṃsāra* “mevcudiyetin deveranı” (Gabain, 2007, s. 292). *Sansar* < Skr. *saṃsāra* “kreislauf der existenzen”¹⁰¹ (Zieme, 1996, s. 223). *Sam-sāra* “going or wandering through, undergoing transmigration; course, passage, passing through a succession of states, circuit of mundane existence, transmigration, metempsychosis, the world, secular life, worldly illusion”¹⁰² (Monier-Williams, 1986, s. 1119). *Saṃsāra* “birth and death: rebirth and re-death; life and death”¹⁰³ (Soothil-Hodous, 2010, s. 428). *Samsara* “yeniden doğuş, tekrar tekrar gelme” (Tümer, 1992, s. 356). Türkçe *tugmak ölmeklik tægziñç, tægziñç, sansar, sansarlıg tilgän* ... “bu dünya” = Skr. *saṃsāra* = Çin. *lun-hui, sheng-si, liu-zhuan, lun-zhuan, zhuran-lun, zhuan-hui*... Budizm’e göre tüm canlı varlıkların doğum ve ölüm arasındaki hayatı ızdıraplarla doludur. Bu ızdıraplı yaşam *saṃsāra* olarak adlandırılmıştır (Kemal Yunusoğlu, 2016, s. 220). Mevlüt Erdem, Sanskritçe *samsara* sözcüğünün Türkçeye Soğdca aracılığıyla girdiğini ifade etmiş, bu görüşünü sözcüğün Soğdca, Uygur metinlerindeki gibi *sansar* şeklinde bulunmasına dayandırmıştır (Erdem, 2014, s. 70).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Sansar* İns., Mayt., Tot., Ui IV A, C; *saṃsar* Ops.; *sansarlağ* AY; *sansarlıg* AY. Eski Türkçe döneminde *tugmak ölmek sansar* “doğum ölüm döngüsü, Saṃsāra” (Ölmez, 2017, s. 294) ikilemesinde yer almaktadır. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Satkisiz < Skr. *ṣaṭka~ṣaṭkikā* + T. +siz

Sözcük ETŞ’de +siz eki ile işleme sokulmuştur: *Ṣatvargi toyın teg satki-siz bolmağı ṣaz-in-lıg suv-nuñ müni*. “Satvargı rahip gibi, ṣaṭka’sız olması şāsana suyunun kusurudur” (ETŞ 11). Reşit Rahmeti Arat sözcüğün kökeni bağlamında Skr. *ṣaṭka* < *ṣaṭkikā* (Arat, 2007, s. 391) sözcüğünü işaret etmiştir. *Ṣaṭkikā* (Skr. *ṣaṭka*, Pali *chakka*, + –i-kā), “set of six, hexad”¹⁰⁴ (Edgerton vd., 1977, s. 538).

¹⁰¹ = varoluş çemberi.

¹⁰² = arasından geçmek ya da dolaşmak, tenasüh geçirmek, sıra, geçiş, durumların birbirini izlemesi, sıradan varoluş evresi, tenasüh, ruh göçü, seküler hayat, dünyevi yanılısama.

¹⁰³ = doğum ve ölüm: yeniden doğum ve ölüm.

¹⁰⁴ = altılık, altılık set.

Sözcük başka bir metinde tespit edilememiştir.

Suyurka- < Çin. *tsui* + T. +u-r-ğ+a-

Sözcük ETŞ’de +u, -r, -ğ, +a- ekleri ile işleme sokulmuştur: **Suyurkayu irinçkeyü yarlıkatıngız.** “**Merhametle** ve şefkatle onları affettiniz” (ETŞ 7). Bu ek kimi dil bilgisi çalışmalarında +XrkA- şeklinde gösterilse de biz Necmettin Hacıeminoğlu gibi bu ekin tek bir ekten meydana gelmeyip +ı- isimden fiil, -r- fiilden fiil, -k fiilden isim ve +a- isimden fiil eklerinin birleşmesinden oluştuğunu (Hacıeminoğlu, 1984, s. 139) düşündüğümüzden sözcüğün morfolojik analizini de bu bakış açısıyla yaptık.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve “suç, günah” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Tsuy* “günah, suç, kabahat” = *sui* < Çin. *tsui*; *suyurka*~*tsuyurka*- “acımak, merhamet etmek” (EUTS, 1993, s. 164). *Sujurqa*- 1. Lütfetmek, bağışlamak. 2. Sevindirmek; *tsujurqa*- < kum. *dzi* ‘anne şefkati’ + *urqa* (?) “şefkat göstermek, acımak” (DS, 1969, s. 513, 583). *Tsuy*, *suy* < Çin. *tsui* “günah, tövbe”; *tsuyurka*- < Çin. *ts’u* +*urka*- “merhamet etmek” (Gabain, 2007, s. 302). *Suy* “crime, pêchè”¹⁰⁵ (Hamilton, 1986, s. 249). *Tsoyurka*-/*soyurka*- “to feel pity and compassion for somebody” comes from a Chinese lexeme signifying ‘compassion(ate)’¹⁰⁶ (Erdal, 1991, s. 462). Clauson *tsuy* ve *tsoyurka*- şeklinde kaydettiği sözcükleri şu şekilde açıklamıştır:

“*Tsuy* ‘sin’ and the like; loan word from Chinese *tsui*, same meaning. Common in Uyğur but not noted later, sometimes spelt *suy*...; *tsoyurka*- Denominal verb from a Chinese word, probably... *tz’ü* ‘kind, merciful’. An early loan word in Mongolian as *soyurka*-, which fixes the first vowel. The original meaning in Turkish was ‘to have pity on (someone), to be compassionate’; in Mongolian it came to mean more practically, ‘to show favour to (someone), to reward’. It was reborrowed from Mongolian in this sense in the medieval period but now seems to be obsolete everywhere...”¹⁰⁷ (EDPT, 1972, s. 556)

Osman Nedim Tuna, *soyurğal* sözcüğünün Türk dilinin doğu ve kuzey bölgelerinde kullanıldığını, Eski ve Orta Türkçede bulunmayıp ilk kez *Codex*

¹⁰⁵ = suç, günah.

¹⁰⁶ = birine acımak ve şefkat duymak, Çince “merhamet(li)” anlamına gelen sözcük biriminden gelir.

¹⁰⁷ = *tsuy* ‘günah’ vb. Aynı anlamdaki Çince *tsui*’den alıntıdır. Uyğur’da yaygındır ancak sonrasında kaydedilmemiştir, bazen *suy* şeklinde telaffuz edilmiştir...; *tsoyurka*- sözcüğü muhtemelen Çince *tz’ü* “kibar, merhametli”den türemiştir. Moğolcada da *soyurka*- biçiminde erken dönemde ödünçlenen bir sözcüktür. Türkçedeki orijinal anlamı “birine acımak, şefkatli olmak” iken; Moğolcada “birine iyilik yapmak, ödüllendirmek”tir. Orta Çağ döneminde bu anlamda yeniden ödünçlenmişse de şimdi her yerde kullanılmaz olmuş gibi görünüyor.

Cumanicus'ta kaydedilmiş olabileceğini ifade etmiştir. Moğolcada ise *Moğolların Gizli Tarihi*'nden başlayarak Moğolcanın hemen bütün tarihî ve çağdaş dönemlerinde *soyurka*- eylemini gördüğümüzü ve kökünün yalnız bu dilde bulunduğunu söylemiştir: *Soyu*- “aydınlanmak, ileri götürülmek”. Buna göre, Osm. *soyurğal* < Moğ. *soya-rka-l* (Tuna, 1972, s. 239-240). Pelliot, *soyurğa*- eyleminin Orta Çağ'da, Moğolcadaki gibi Türkçede de bir üstün bir asta lütfettiği hediyeler ve iyilikler için kullanıldığını, Bureau des Interprètes'in Çince-Uygurca sözlüğünde de sözcüğün “ihsan etmek, bahşetmek (bir imparator tarafından)” şeklinde kaydedildiğini ifade etmiştir. *Suyurqa*- eyleminin *tsuyurqa*- biçiminin başındaki ts'nin özellikle Çince kökenli sözcüklere özgü bir ses olması, bu sözcüğün Çince ts'eu “merhamet” ile ilişkilendirilmesine sebep olmuştur. Pelliot'a göre bu ilişkilendirme fonetik açıdan sorunludur. Anlam açısından değerlendirdiğinde ise *yarlıqa*-/*yarlığa* sözcüklerinin “emretmek” ve “acımak” anlamlarını birlikte taşıması gibi *suyurqa*- “acımak” eyleminin benzer bir evrimle *soyurğa*- “lütüfta bulunmak” eylemine dönüşmesi ihtimali olduğunu ancak sözcüğün başındaki ts'nin etimolojik değeri olmayan bir ağız özelliği (Moğolculuk?) olabileceğini söylemiştir (Pelliot, 1995, s. 56-57). Ölmez, *soyurğal* “bağış, ihсан” sözcüğünün Budist Uygur metinlerinde “acımak, merhamet etmek, şefkat göstermek” anlamındaki Çince kökenli (*t*) *soyurka*- eylemine Moğ. -l ekinin getirilmesiyle kurulduğunu ifade etmiş, anlam değişikliğini ise Zieme'nin 1985'teki “acıyarak günahlarını affetmek → acımak, şefkat göstermek” şeklindeki görüşü doğrultusunda açıklamıştır (Ölmez, 2010, s. 167-175).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Suy* HAM, HU; *suyluğ* HAM, PP; *suysuz* HAM, IrkB.; *tsuy* KİP, Mayt.; *tsuyurka*- AY; *tsuyurka*çığ AY. Eski Türkçe dönemi metinlerinde birçok ikilemede yer almıştır: *Èrinçke*- *tsoyurka*- “merhamet etmek, acımak” (Ölmez, 2017, s. 265); *irinçkençig* *tsuyurka*çığ “zavallı, acınacak” (Şen, 2002, s. 126); *tsoy erinçü* “günah ve suç” (Ölmez, 2017, s. 294) ~ *tsuy irinçü* “günah” (Çağatay, 2008, s. 262; Şen, 2002, s. 299); *tsoy yazok* “günah” (Ölmez, 2017, s. 294) ~ *tsuy yazuk* “günah” (Çağatay, 2008, s. 262); “suç, günah” (Şen, 2002, s. 299); *tsoylug yazoklug* “suçlu, günahlı, günahkâr” (Ölmez, 2017, s. 294); *tsoyurka- erinçke*- “merhametli olmak, acımak, şefkat göstermek” (Ölmez, 2017, s. 294) ~ *tsuyurka- irinçke* “acımak, merhamet etmek” (Şen, 2002, s. 299); *tsuy ayıg kılınç* “günah” (Şen, 2002, s. 298); *tsuy irinçü ayıg kılınç* “günah” (Şen, 2002, s. 298); *tsuy irinçü yazuk* “günah” (Şen, 2002, s. 298); *tsuylug emgeklig* “zavallı” (Şen, 2002, s. 299); *tsuylug irinç* “zavallı” (Şen, 2002, s. 299); *tsuylug irinçülüg* “günahlı” (Çağatay, 2008, s. 262). Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Eski Anadolu ve Çağatay Türkçesi metinlerinde de tespit edilmiştir: *Soyurğa*- AL, CC, Ka I, KE, HŞ, MN (1), MN (2), ŞSL, TZ; *soyurğal* AL, CC, K I, ML, MN

(1), ŞSL; *soyurğalan-* ME; *soyurğan-* KE; *soyurğat-* CC; *soyurka-* AO II, HŞ, RKT, TİEM 73; *soyurkal* K II, *soyurkalan* ME; *soyurkamuş* ME; *soyurkan-* TİEM; *suyurğa-* ŞT, YTS; *suyurğal* YTS; *suyurka-* KB. Çağdaş Türkçe döneminde tespit edilememiştir.

Şabilîğ < Çin. *sha-mi* + T. +lîğ

Sözcük ETŞ'de +lîğ eki ile işleme sokulmuştur: *Sakı-lîğ-lar arz-ı-sışar-dulu arslan şabi-lîğ alz-un yanğa*. "Şakya'lular rşi' sışardula arslanı yanına *talebe olarak* alsın" (ETŞ 11).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve "(dinî) öğrenci, şakirt, çırak" anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Şabi* = Skr. *śramaṇera* "Burkan mezhebine dahil olan; fakat zahid veya rahip tarikına sülûk etmeyen kimseler" (Arat, 2007, s. 394). *Şabi* "şakirt, öğrenci, talebe, tilmiz, Budist olup ruhaniler tarikatına girmeyen kimse" (EUTS, 1993, s. 141). *Şabi* < Çin. *sha-mi* < *sa-mjie* ~ *bi* = Skr. *śramaṇera* "Buda dinine mensup, şakirt, öğrenci" (Gabain, 2007, s. 295). *Şabi* "disciple, pupil, student; novice; adherent; clerical or lay subject of a hutukhtu"¹⁰⁸ (Tezcan, 1974, s. 26). Der Chinese aus druck wird von H. Nakamuraals "junger Mönch, der den Weg der Buddha lehre eingeschlagen hat" erklärt, kommt also dem uighur Terminus *şabi* "Novize" aus chin. *sha mi* "Śramaṇera"...¹⁰⁹ (Zieme, 1991, s. 315-316). Mağfîret Kemal Yunusoğlu ise *şabi* sözcüğünün Sanskritçe aracılığıyla Türk diline girdiğini söylemiştir (Kemal Yunusoğlu, 2012, s. 171).

Sözcük diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Şabi* AY, İns.; *şabi* YAM. Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu ve Çağatay dönemi metinlerinde tespit edilememiştir. Çağdaş lehçeler arasında yalnız Tuva Türkçesinde bulunmaktadır: Tuv. *şavi* (Ayazlı, 2016, s. 215).

Şakdîlîğ < Skr. *śakti* + T. +lîğ

Sözcük ETŞ'de +lîğ eki ile işleme sokulmuştur: *Şamat vipaşyan ikidin sınar şadu yanı teg utru tuşlar sasın öd erig edgü nom-lar-lîğ şan-lîğ belgü-lüğ tapdu-ları körşi şandapur yol-ın körkiğü birmeklig şakdı-lîğ küçi ertingü uluğ şakımunı atlığ uğan-lar arşı-sı şanda bakşı-ka yükünürmen*. "Şamatha vipaşyanā, iki yanda, bir merdivenin kolları gibi, karşılıklı eşlerdir; şāsana, öğüt, nasihat ve iyi törelerin, şan ve işaret tapduları körşi, şandapur yolunu göstermek için *şakti* kuvveti, fevkal'âde büyük olan Şakyamuni adlı kudretliler zahidi şānta hoca önünde hürmetle eğilirim" (ETŞ 10).

¹⁰⁸ = *şabi* "öğrenci, talebe, şakirt; acemi; taraftar; Hutukhtu'nun dinî ya da mesleki tebaası"

¹⁰⁹ = Çince ifade Nakamura tarafından "Buda öğretiminin yolunu açan genç keşiş" olarak açıklanmaktadır. Uygurca *şabi* "acemi, çırak" ifadesi, Çince *sha mi* "Śramaṇera" sözüne dayanır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “mızrak, enerji, kadın enerjisi” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Skr. *śakti* “one who made a sacrifice. The Tantra school gave every deity its *śakti* or consort and speculation enlarged the meaning of the term stil further making it designate female energy or the female principle”¹¹⁰ (Eitel, 107 vd.)” (Arat, 2007, s. 361). *Śakti* is the wife or female energy of a deity¹¹¹ (Soothill-Hodous, 2010, s. 654). Şinasi Tekin, sözcüğü *şakti* ve *şikti* (< Skr.) biçimlerinde kaydedip “mızrak” şeklinde anlamlandırılmıştır (Tekin, 1976, s. 463, 464).

Sözcük dönem eserlerinden Maytrisimit’te *şakti/şikti* olarak kaydedilmiştir. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Şanlığ < Ar. *şān* + T. +lîğ

Sözcük ETS’de +lîğ eki ile işleme sokulmuştur: *Şamat vipaşyan ikidin şınar şadu yanı teg utru tuşlar sasın öd erig edgü nom-lar-lîğ şan-lîğ belgü-lîğ tapdu-ları körşi şandapur yol-ın körkiğü birmeklig şakdı-lîğ küçi ertingü uluğ şakımını atlığ uğan-lar arşı-sı şanda bakşı-ka yükünürmen*. “Şamatha vipaşyanā, iki yanda, bir merdivenin kolları gibi, karşılıklı eşlerdir; şāsana, öğüt, nasihat ve iyi törelerin, **şan** ve işaret tapduları körşi, şandapur yolunu göstermek için śakti kuvveti, fevkal’âde büyük olan Śakyamuni adlı kudretliler zahidi śānta hoca önünde hürmetle eğilirim” (ETS 10).

Sözcüğün yaygın kullanımı Karahanlı Türkçesinden sonrasına aittir: *Şān* BV, BD, FK, HBD, HŞ, KE, LD, LM, MG, MK, MÜN, NH, TMA, TEH, YED. Çağdaş lehçelerin çoğunda yaşamaktadır: T. *şan*; Az. *şan*; Başk. *şan*; Özb. *şān*, *şān-şührāt*; Tat. *şan*; Trkm. *şān-şöhrāt*; YUyg. *şan* (KTLS, 1991, s. 813).

Şazınlîğ < Skr. *śāsana* + T. +lîğ

Sözcük ETS’de +lîğ eki ile işleme sokulmuştur: *Şatvargi toyın teg satki-siz bolmağı şaz-in-lîğ suv-nuñ müni*. “Satvargı rahip gibi, **şatka**’sız olması şāsana suyunun kusurudur” (ETS 11).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “din, akide, disiplin” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Şazın* < Skr. *śāsana* “akide, şeriat, emir, nizam”; Toh. *śāsam*; Moğ. *şasın*, *sacın* (Arat, 2007, s. 361). *Şazın* ~ *şazan* ~ *şazana* < Skr. *śāsana* “din, akide, disiplin” (EUTS, 1993, s. 142). *Şazın* < Skr. *śāsana* “öğreti, nasihat, talimat, disiplin” (DS, 1969, s. 521). *Şazın* ← Toh. A *śāsam* ← Skr. *śāsana* “öğreti, doktrin”

¹¹⁰ = Fedakârlık yapan kişi. Tantra okulu her tanrıya *śakti* ya da eş bir ifade verdi, böylece terimin anlamı daha da genişleyerek kadın enerjisi ya da kadın prensipi anlamını kazandı (Eitel, 107 vd.).

¹¹¹ = *śakti* “güç, bir tanrının karısı veya kadın enerjisi”.

(Tezcan, 1975, s. 172). *Şazan*, *śāsana* (br.) krş. Sak. *śśāsana*, *śśāsam* < Skr. *śāsana* “disiplin, akide” (Gabain, 2007, s. 296). *Şazın* < Skr. *śāsana* “disiplin”¹¹² (Zieme, 1996, s. 225). Şinasi Tekin *şazın* sözcüğüne “din, dinî düzen” anlamlarını verip sözcüğün *nom* ile eş anlamlı olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 1976, s. 278).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Şasan* AY; *şa-sın* AY, Tot.; *şazan* Mayt., Ops.; *şazın* Hüen., İns., Mayt., Ui II, YAM; *şazınlıg* Hüen. Eski Türkçe döneminde *nom* sözcüğü ile ikileme şeklinde kullanılmıştır: *Nom şaşın* “öğreti, şeriat” (Şen, 2002, s. 198) ~ *nom şazın* “öğreti, din” (Ölmez, 2017, s. 278); *şaşın nom* “öğreti, din, anlayış” (Şen, 2002, s. 260); *şazın nom* “öğreti, dini inanç” (Ölmez, 2017, s. 287). Çağdaş lehçeler arasında yalnız Tuva Türkçesinde yaşamaktadır: Tuv. *şajın* (Ayazlı, 2016, s. 215).

Şımnuluğ < Soğd. *şmnw* + T. +luğ

Sözcük ETŞ’de +luğ eki ile işleme sokulmuştur: *Yađ öze-e artançsız yannunçsız töz-lüg yavalduru udaçı yanğarınçsız iş-lig yavalmaz tepremez yañı arıg vaşır yavrimaz artamaz yarp kağıg toñ şır yavlağ şımnu-luğ yağı-sın uđup yança iyindeçi tip yadılmış atlıg yalañuğ-nun teñri-niñ yalañuz bakşı-sı yalın-lıg çoğluğ-ka yükünürmen*. “Yabancı tesiri ile bozulmaz, değişmez köklü, yavaşlatmaya muktedir, yenilmez işli, yavaşlamaz, kımıldamaz, saf tabiatli vajra, zayıflamaz, bozulmaz, sağlam, katı toñ şır kötü, **şeytan** düşmanını mağlûp edip, vurup-ezen diye adı yayılmış olan, insanların, tanrıların tek hocası, ateşli ve alevli önünde hürmetle eğilirim” (ETŞ 10).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Soğdca kökenli ve “şeytan, kötü ruh” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Şamnu* ~ *şmnū* ~ *şmnū* “şeytan” (EUTS, 1993, s. 143). *Şımnū* < Soğd. *şmnw* “şeytan, iblis, cin” (DS, 1969, s. 523). *Ş(ə)mnu*, *ş(ı)mnu*, *şəmnū* (br.) < Hristiyan Soğd. *şımanu* (*şmnw*) “şeytan” (Gabain, 2007, s. 296). *Şamnu* “nom correspondant a la forme sogdienne d’Ahrıman”¹¹³ (Hamilton, 1986, s. 250). *Şmnu* < Soğd. *şmnw* “Māra” (Zieme, 1996, s. 201). *Şmnu* < Soğd. *şmnw* “şeytan” = Skr. *mara*. Asıl anlamı ölüm olan sözcük, kötülüğün yeryüzünde bir şahıs şekline girdiğini gösterir. Burkancılıkta, Burkan’ın muarızı, onu ermeye (bodhi) ulaştıktan alıkoymaya çalışan kötülüğün timsali, şeytandır. Şımnū’nun aslında aşk ve ölüm tanrısı olduğunu; onun, Burkan’ı önce aşk ile sonra da korku ve ölüm ile ermeye ulaştıktan alıkoymaya çalışmasından anlıyoruz... Şımnū’nun şeytanlardan kurulu büyük bir ordusu vardır (Tekin, 1976, s. 280-281). Clauson’un sözcük hakkındaki açıklaması şöyledir: “Loan word from Sogdian *şmnw*, which ultimately goes back to Avestan *añrō mainyū* “evil, spi-

¹¹² = öğreti.

¹¹³ = d’Ahrıman’ın Soğdca biçimine karşılık gelen isim.

rit”, Pahlavi/Persian *Ahriman*. In Turkish the Sogdian spelling is preserved but the Christian Sogdian form *šimānu* suggests that the first vowel was –i-. The word is fairly common in Uyğur, meaning “devil, demon, evil spirit”¹¹⁴ (EDPT, 1972, s. 868).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Şamnu* HAM; *şimnu* IrkB., Mayt., Tot.; *šimnu* HU, *şmnu* İns., Ops. Eski Türkçe döneminde *yek* ile ikileme oluşturmuştur: *Şimnu yek* “şeytan, cin, ruh” (Şen, 2002, s. 262). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Şıpkanlığ < Çin. *shih-kan* + T. +lığ

Sözcük ETŞ’de +lığ eki ile işletime sokulmuştur: *Yime kuy şıpkanlığ ud yıl altınç ay bir yanı ağır uluğ busat baçağ kün öz-e men üç erdinilerke pek katığ süziük kirtgünç köñüllüğ upasañ sılığ tigin*. “Yine kuei **shih-kan’a dâhil** sığır yılı, altıncı ayın ilk günü olan mübarek büyük oruç gününde, ben üç cevhere çok kuvvetli ve temiz gönül ile inanan, salihat-ı nisvandandır Sılığ Tigin” (ETŞ 26).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Çince kökenli ve “takvim devresi, bölüğü” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Şıpkan* < Çin. *shih-kan* kuy şıpkanlığ “on bölük” (Arat, 2007, s. 419). Türklerin kullandığı 12 hayvanlı takvim, 12 yıllık bir dönemi kapsamakla birlikte, bu dönem Çinlilerin şıpkanı ile birleştirilerek 60 yıla çıkarılabilmektedir. Bu 60 yıllık dönemin üçü; baş, orta ve son olarak adlandırıp birleştirilerek 180 yıla çıkmaktadır (Arat, 2007, s. 418). *Şıpkan* < Çin. *shı-kan* < *ziƏp-kan* “on kök, takvimde kullanılan on kısımlı bir devre” (Gabain, 2007, s. 296).

Sözcük başka bir eserde tespit edilememiştir.

Şloklug < Skr. *śloka* + T. +luğ

Sözcük ETŞ’de +luğ eki ile işletime sokulmuştur: *Tört şloklug nom öze tutçı öger-men üziüksüz*. “Dört **bendli** töre ile durmadan, her vakit överim” (ETŞ 17).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “şiir, dörtlük, mısra” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat *şlok* sözcüğünün Türkçede hem kalın (*şloklug*) hem de ince (*şloküğü*) sırada eklerle kullanıldığını, -şl- imlasının korunup -o- sesinin ikinci hece telakkisi ile –u- veya –ü- telaffuz edilmiş olmasının da ihtimal dâhilinde olduğunu belirtmektedir (Arat, 2007, s. XVII). *Şloğ* < Skr. *śloka* ‘şiir, nazım,

¹¹⁴ = Sözcük Avesta *añrō mainyū* “kötü ruh”, Pehlevi/Farsça *Ahriman* anlamlarına kadar giden Soğdca *šmnw*’den ödünçlenmiştir. Türkçede Soğdca’daki yazım korunmuştur; ancak Hıristiyan Soğdca biçim *šimānu*, ilk ünlüsünün –i- olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Sözcük, Uyğur metinlerinde “şeytan, iblis, kötü ruh” manalarıyla oldukça yaygındır.

vezin' (EUTS, 1993, s. 143). *Šlok* < Skr. *šloka*, *šlok tayšut* “şiiir” (DS, 1969, s. 524). *Šlok* < Skr. *šloka* “mısra” (Gabain, 2007, s. 296). *Šlok* < Skr. *šloka* “Vers”¹¹⁵ (Zieme, 1996, s. 225). *Šloklug* “manzumeli, bendeli, bağlı” (Şanlı, 1992, s. 432). Semih Tezcan, Sanskritçe kökenli *šlok* sözcüğünün Toharca yoluyla Türkçeye girdiğini ifade etmiştir: “← Toh. A *šlok* ← Skr. *šloka* “mısra” (Tezcan, 1975, s. 173). Mevlüt Erdem, sözcüğün Sanskritçe *šloka*’dan Soğdcaya (*šlok*) kopyalandığını belirtmiştir (Erdem, 2014, s. 73).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Šlok* AY, Hüen., KİP, Mayt., Ops., *šlök* AY; *šlöklüg* AY. Eski Türkçe dönemi metinlerinde *takşut* ile ikileme şeklinde kullanılmıştır: *Šlok takşut* “beyit, dörtlük, şiiir” (Ölmez, 2017, s. 287); *šlök takşut* “şiiir, beyit” (Şen, 2002, s. 262). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Tıyalıg < ? + T. +lıg (bk. *Bakdılg*)

Sözcük ETS’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Sekiz yüüz-inte yüz-er ööngi seviglig erdini munçuk-lar setireksiz tıya-lıg bakdı-lıg seçe tanglancıg idigler*. “Her sekiz yüzünün de yüzer türlü güzel, kıymetli taş ve boncuklar, seyrek olmayan tıya ve *bakdı’dan* ibâret seçkin, nâdir süsler” (ETS 20). Cevdet Şanlı sözcüğü *tıyalıg* “tıyalı, bir çeşit süs” (Şanlı, 1992, s. 450) olarak aktarılmıştır. Sözcüğün alıntı olduğu ve *bhakti* ile benzer bir anlama sahip olduğu tahmin edilmektedir. Sözcükle benzer bulduğumuz tek kayıt Hint dillerindeki üç sayısına karşılık gelen sözcük olmuştur: Magahī *tīyā*, Maithilī *tiyā*, Pali *tika*, Prakrit *tiga*, *tiya* ‘triple’, Panjābī *tīa* “the number three” (Berger, 1992, s. 282). Bununla birlikte sözcük *thāya*, *dhāya* vb. bir fonetik yapıya da sahip olabilir.

Sözcük başka bir eserde tespit edilememiştir.

Uzikle- < Çin. *tsü* → Soğd. *wjk’k*+ T. +le-

Sözcük ETS’de +le- eki ile işleme sokulmuştur: *Kuşik-leyüku-a alu arıl kamağ titsi-ler-niñ ara*. “K’yi *heceleyerek* çiçek alıp temizlen, bütün talebeler arasında” (ETS 11).

“Harf, hece” anlamlarındaki sözcüğün kökeni konusunda Çince ve Soğdca olmak üzere iki farklı görüş vardır. Sözcük Türkçeye Soğdca aracılığıyla geçtiği için bazı araştırmacılar sözcüğün kökenini Soğdca olarak göstermiş olmalıdırlar: *Üjük* “harf”. “Harfleri ve kitabı harflerini söyledi” anlamında *bitig üjükle* denir. Harflerin her birine *üjük* denir. “Bu harf nedir?” anlamında *bu nē üjük ol* denir. İki çıkak arasındaki “ze” ile” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014, s. 34). *Ujak* “hece, harf” = *usik* Moğ. *üdüg*, *üşüg*; *üsüg* (EUTS, 1993, s. 172). *Ujik*, *uzik*, *ujak*, *uzak* < Çin. *tsü* < dz’*iag* “harf, hece” (Gabain, 2007, s. 304).

¹¹⁵ = mısra, dörtlük.

Uşik ~ *üşik* “silbe”¹¹⁶ (Zieme ve Kara, 1978, s. 266, 269). *Uşik* < *użak* < Soğd. *wjk’k* “Buch, stabe”¹¹⁷ (Tezcan, 1974, s. 104). *Ujik/ü-* < Soğd. *wjk’k* “harf, hece, kelime” (Barutcu Özönder, 1998, s. 193). Clauson sözcüğü şu şekilde açıklamıştır: “Written character, letter, syllable”. The word has a Sogdian look and may have reached Turkish through that language, but seems ultimately to go back to Chinese *tzū*, same meaning; the spelling varies greatly, the final sound is always *kâf* or the equivalent, but in Uyğur the initial is more often *u-* than *ü-*”¹¹⁸ (EDPT, 1972, s. 24). *Uzikle-* eyleminin fonetik yapısına bakıldığında Soğdca biçimden türemesi akla daha yatkındır. Bizce de sözcük Çince kökenlidir ancak Türkçeye girişi Soğdca aracılığıyla olmuştur.

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Ujik Üİ*; *uzik* Ops.; *üşik* Tot.; *uziklig* İns.; *ujiklig* AY. Eski Türkçe dönemi metinlerinde çeşitli ikilemelerde bulunur: *Bañ üjük* “hece” (Şen, 2002, s. 54); *bitig ujik* “yazı, yazılı kaynak” (Ölmez, 2017, s. 257); *bitig üjik* “yazı, harf” (Şen, 2002, s. 68); *hiri ujik* “harf, hece” (Ölmez, 2017, s. 266); *ujik akşar* “harf, hece” (Şen, 2002, s. 326; Ölmez, 2017, s. 297); *ujik bitig* “yazı, kitap” (Şen, 2002, s. 326); *ujik vyançañ* “harf, yazı” (Şen, 2002, s. 326). Karahanlı Türkçesi döneminde kaydedilmiştir: *Üjük, üjükle-* DLT. Çağdaş lehçelerin birkaçında yaşamaktadır: Bşk. *ijik*; Tat. *icik* (KTLS, 1991, s. 328-329). Eylem biçimi Karaçay-Malkar Türkçesinde *ecikle-* “heceleme” (Tavkul, 2001, s. 129); Kazan Türkçesindeki *icikle-* (Arat, 2007, s. 372, 373) olarak bulunmaktadır.

Vajırlıg < Skr. *vajra* + T. +lıg

Sözcük ETŞ’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Ögen-ki-e-ler tüpinte öküş telim vaj-ır-lıg öñi öñi öñlüg kum-ları öz-in ök uz-kı-a tültekl[er]*. “Küçük derelerin dibinde pek çok *vajra bulunan* ayrı ayrı renkte kumları kendisi bizzat iyi olan tültekler” (ETŞ 20E). Reşit Rahmeti Arat sözcüğü ETŞ 10’da *vaşır* “elmas”, diğer örneklerde ise aktarmadan *vajra* şeklinde bırakmıştır.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar; sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “elmas, yıldırım, şimşek” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Reşit Rahmeti Arat bu sözcüğün metinlerde *vjir*, *vzir*, *vsır* ve *vçıra* şeklinde farklı yazılışları olduğunu, bunlardan ilk öbektekilerin “elmas” manasına geldiğini, ikinci öbekteki yazılışın ise sözcüğün asıl şekli ile mürekkep isimlerin bir parçasını oluşturduğunu belirtmiştir. Sözcüğün *vjir*, *vzir* biçimleri Soğdca *βajır* (Krş. Toh. *vaşır*) aracılığıyla, *vçıra* şeklindeki Sanskritçe biçim ise

¹¹⁶ = hece.

¹¹⁷ = kitap.

¹¹⁸ = “yazılı karakter, mektup, hece”. Sözcük Soğdca gibi görünmektedir ve bu dil aracılığıyla Türkçeye geçmiş olabilir; ancak nihayetinde aynı anlamdaki Çince *tzū*’ya kadar gider. Yazımı büyük ölçüde değiştendir, son ses her zaman *kâf* ya da muadilidir, Uyğur’da ilk harf *ü-*’den ziyade *u-*’dur.

muhtemelen bu dille yazılan eserler yoluyla dilimize girmiş olmalıdır (Arat, 2007, s. 308). Şinasi Tekin sözcük hakkında şu notları kaydetmiştir: “*Vijir* < Toh. *waşir*, Soğd. *βajir* < Skr. *vajra* (okunuş *vacra*). Uygur yazısında z ile j arasında açık ve kesin bir ayrılık gözetilmemiştir; bu durumda Toh. ve Soğd. ş ve j’li şekillere bakarak Uygurcada bunun z yerine j ile okunması gerektiği sonucuna varabiliriz. Fakat bazı metinlerde ç ile yazılması, bunun ayrı bir gelenekten geldiğini gösteriyor; doğrudan Sanskrit’e bağlanabilmesi ihtimali ayrıca araştırılmaya değer” (Tekin, 1976, s. 304). *Vajir~vaçır~vajra~vçir~vaçir* “şimşek” (EUTS, 1993, s. 180). *Waçir*; *w(a)zır*; *w(a)jir* < Toh. *waşir*, Soğd. *βajir* (Bj’yr) < Skr. *vajra* “(İndra’nın silâhı:) yıldırım; elmas” (Gabain, 2007, s. 307). *Vaçir*; *vçir*; *vaçira* ~ Skr. *vajra* (Zieme ve Kara, 1978, s. 269). *Vaçir* < Skr. *vajra* “donnerkeil, diamant”¹¹⁹ (Zieme, 1996, s. 229). *Vajra* “1. Name of a samādhi. 2. Name of a future Buddha”¹²⁰ (Edgerton vd., 1977, s. 467). *Vajra* “elmastan yapılmış sopa şeklindeki Indra’nın yıldırımını, güneşin sembolü, elmas” (Tokyürek, 2011, s. 131).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Vaçar* HAM; *vaçır* Tot.; *vaçir* Ops.; *vajir* YAM; *vçir* Ui IV B; *vçri* Ui IV B; *vijir* Mayt.; *vi-jirli*g Mayt.; *vjir* Ui IV A. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Vaynıklıg < Skr. *vaineyika* +T. +lıg

Sözcük ETŞ’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Öñi öñi vaynıklıg toy kuvrağ-ta üşdeng yalañuz erser yıme tañ adınçığ öñler körkler at-lar öz-e seçilür tip öz-eliksiz burkan-lar-nıñ yarlık-ı erür*. “Ayrı ayrı **vaineyika topluluğu**, cemaati içinde üstün yalnız olsa bile, nadir, seçkin renkler, şekiller ve adlar ile seçilir diye en üstün burkanların sözü vardır” (ETŞ 15). Farklı fonetik görünümlemlerle *vayniki* “vaineyika” (ETŞ 9, 10); *vinay* “vinaya” (ETŞ 11), *vinayiki* “vināya” (ETŞ 11) şekillerinde kaydedilmiştir.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “dinî eğitim, dinî olarak eğitilecek topluluk” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: Skr. *vinaya*, “Rahiplere mahsus tüzük” (EUTS, 1993, s. 180). *Vinay(a)ki* < Skr. *vināyaka* (Arat ve Eberhard, 1972, s. 408). *Vayniki* < Toh. < Skr. *vaineyika* “Buddhas schüler”¹²¹ (Tezcan, 1974, s. 105). *Vinyiki* “vaineyika” (Zieme, 1991 s. 233). *Vaineyika* “śrāvaka-vai, a prospective convert of śrāvakas”¹²² (Edgerton vd., 1977, s. 510). *Vaineya* “= *vineya* 1. One that is to be (religiously) trained, or converted. 2. Religious training, especially

¹¹⁹ = yıldırım, elmas.

¹²⁰ = 1. samādhi. 2. gelecekteki Buddha.

¹²¹ = Buddha’nın öğrencisi.

¹²² = śrāvaka-vai, śrāvaka’ların muhtemel dönüşümü.

conversion¹²³ (Edgerton vd., 1977, s. 510). *Vineya* 1. One that is to be (religiously) trained, or converted, used in ways parallel with *vaineya*. 2. = *vaineya* Conversion¹²⁴ (Edgerton vd., 1977, s. 490). Erdal, *vaynikılık tnlıklar* ifadesini “converted creatures”¹²⁵ (Erdal, 2004, s. 399) olarak aktarmıştır.

Sözcük diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Vaynıki* İns.; *vinayaki* Ops. şeklinde mevcuttur. Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Vayturlıg < Skr. *vaidūrya* + T. +lıg

Sözcük ETŞ’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Üçünç kolulamak içinte öndünki ol buz tegşilip ödvi vayturi-lıg yağız yir öz-inök bütmiş-in sakınıp*. “Üçüncü kollamak içinde önceki o buz değişerek, sert *vaidūrya’nın* kara toprağının kendiliğinden meydana çıktığını düşünüp” (ETŞ 20B).

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “kaya billuru, değerli taş, yeşil mücevher” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: *Vayturi* < Skr. *vaiduri* “kaya billuru”; *vaiduri* < Skr. *vaidūrya* “tezyinat taşı, süs” (EUTS, 1993, s. 180). *Wayduri* < Skr. *vaidūrya* “kaya billuru” (Gabain, 2007, s. 307). *Vayturi* < Skr. *vaidurya* “değerli bir taş”. Aynı anlamda sprir < toh. spharir < skr. sphatika (Tekin, 1976, s. 323). *Vayduri* < Toh. A. *vaidur*; *vaiduri* Poucha 283 “lapis lazuli, beryluss” < Skr. *vaidūrya* Monier-Williams 1021 “a cat’s eye gem”¹²⁶ (Tezcan, 1974, s. 69). *Vaidūrya* “lapis lazuli, one of the seven precious things. A mountain near Vārāṇasī”¹²⁷ (Soothil-Hodous, 2010, s. 1103).

Sözcük ve türevleri diğer dönem metinlerinde de mevcuttur: *Vaydur* İns.; *vayduri* AY; *vayturi* Mayt.; *vaydurlıg* AY; *vayturlıg* Mayt.; *vayturlıg* Mayt. Eski Türkçe döneminde ikileme içinde de yer almıştır: *Vayduri erdini* “mücevher” (Şen, 2002, s. 336); *vayduri saparır* “zümrüt, değerli taş vb.” (Şen, 2002, s. 336). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Vışaylıg < Skr. *vişaya* + T. +lıg

Sözcük ETŞ’de +lıg eki ile işleme sokulmuştur: *Atkağlıg vışaylıg [men-giler] al altağ uzanmak[ları]g öntürüp aña yr ... asıg tusu kılınız*. “**Dünyaya bağlayan** zevklerini hile, yalan ve ihmalleri söküüp atarak, ona merhametli

¹²³ = 1. Dinî olarak eğitilecek ya da dönüştürülecek olan. 2. Dinî eğitim, özellikle dönüşüm.

¹²⁴ = 1. Dinî olarak eğitilecek ya da dönüştürülecek olan, *vaineya* ile paralel kullanılır. 2. Dönüşüm.

¹²⁵ = dönüştürülmüş canlılar.

¹²⁶ = *Vayduri* < Toh. A. *vaidur*; *vaiduri* “lacivert taşı, beril” < Skr. *vaidūrya* Monier-Williams 1021 “kedi gözü taşı”.

¹²⁷ = *Vaidūrya*, yedi değerli şeyden biri olan yok edilemez yeşil bir mücevher olarak tanımlanır. *Vārāṇasī* yakınlarında bir dağdır.

gönül ile çok büyük istifadeler temin ettiniz” (ETŞ 7). *Vişay* “dış varlık” (ETŞ 12) şeklinde de geçer.

Sözcük üzerinde yapılan açıklamalar, sözcüğün Sanskritçe kökenli ve “dış hasse, altı duyu alanı, etki alanı, düşünme organı” anlamlarına sahip olduğu noktasında örtüşmektedir: “Yaşadığımız hayatı duymamızı sağlayan ve aralarında olan temas ve münasebetleri ile hayatı meydana getiren iki unsur vardır. Bunlar insanı hayata bağlayan unsurlar olup Burkanın gösterdiği yoldaki en büyük düşmanlardır. Birincisi Sanskritçe *vişaya* olarak adlandırılan dış unsurlardır. Bu dış unsurlar şunlardan ibarettir: *öñ körk* ‘renk ve şekil’; *ün* ‘ses’; *yıd* ‘koku’; *tatiğ* ‘tat’; *bürtmek* ‘lems’; *törü* ‘tasavvur’” (Arat, 1942, s. 74). *Vişay* < Skr. *vişaya* “düşünme organı” (EUTS, 1993, s. 180). *Wişay, fişay, vişai* (br.) < Skr. *vişaya* “his ve düşünme organı” (Gabain, 2007, s. 307). *Vişay* “his ve düşünme organı, zevk, haz” (Şanlı, 1992, s. 491). *Vişaya* “altı duyu alanından her biri” (Barutcu Özönder, 2003, s. 20). *Vişaya* (=Skr.) “range, sphere”¹²⁸ (Edgerton vd., 1977, s. 502). **विषय** *Vishaya* “sphere (of influence of activity), dominion, kingdom, territory, region, district, country, abode”¹²⁹ (Monier-Williams, 1986, s. 997). *Vişaya*; artha; gocara “A region, territory, environment, surroundings, area, field, sphere, the sphere of mind, the sphere of form for the eye, of sound for the ear, etc.; any objective mental projection regarded as reality”¹³⁰ (Soothil-Hodous, 2010, s. 1089).

Sözcük dönem metinlerinden AY’de *vişay* şeklinde mevcuttur. ETŞ’de kaydedilen *atkaklıg vişaylıg* “-dünya bağlarıyla- bağlı” ibaresi Eski Türkçe dönemindeki ikilemelerdendir (Şen, 2002, s. 42). Eski Türkçe döneminden sonra tespit edilememiştir.

Sonuç

Eski Türk Şiiri adlı eserde yapım ekleriyle işleme sokulan 46 alıntı sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcükler; Sanskrit, Soğd, Çin, Arap, Fars, Part ve Yunan kökenlidir. En çok alıntı yapılan kaynak dil 26 sözcük ile Sanskritçe olmuştur: *Antarā, bhakti, bodhi, boddhisattva, caritā, kalpa, mani, manṭal, māyika, nālanda, nirvāna, pāramitā, puṇya, ratna, śakyā, samādhi, samsāra, śakti, śāsana, şaṭka~şaṭkikā, śloka, thāya~dhāya?, vaineika, vajra, vaidūrya, vişaya*. Onu 9 sözcük ile Çince takip etmektedir: *Bur, chên, jing li, lien-hua, piet, po-shih, sha-mi, shih-kan, tsui*. Sanskritçe ve Çince den sonra 4 sözcük ile Soğdca gelmektedir: *Avant, nızβanı, pāç, şmnw*. Arapça kökenli 3 sözcük tespit edilmiştir: *Ayb, bahıl, şān*. Yunanca kökenli 2 sözcüğe ulaşılmıştır: *Nwm*,

¹²⁸ = alan, bölge.

¹²⁹ = etki alanı, egemenlik, krallık, bölge, alan, ülke, konut.

¹³⁰ = Bölge, çevre, alan, küre; zihin alanı, görme alanı, kulak için ses alanı vb, gerçeklik olarak kabul edilen herhangi bir nesnel zihinsel izdüşümü.

tsü. Farsça kökenli 1 sözcüğe tesadüf edilmiştir: *Cevān-merd*. Partça kökenli 1 sözcüğe rastlanmıştır: *Amvardiṣn*. Sözcüklerin mensup olduğu kaynak dillerin sıralaması metinlerin içeriği ile ilgilidir. *Eski Türk Şiiri* adlı eser; 20'si Budist, 7'si Manihaist, 6'sı İslami çevrede yazılmış şiirlerden oluşur. En çok işleme sokulan alıntı sözcüklerin Sanskritçe kökenli olması, eserdeki en fazla şiirin Budist inanç sistemine ait oluşundan ve bu inanç sisteminin özgün dilinin Sanskritçe oluşundan kaynaklanmaktadır. Soğdca kökenli sözcüklerin daha çok Manihaizm vasıtasıyla metinlerde yer aldığı söylenebilir. Çince sözcüklerin görülmesinin sebebi, Çin ile aramızdaki komşuluk ilişkilerine dayanan sözcük alışverişleri ve yeni inanç sistemlerini tanımada bir köprü görevi görmesidir. Arap ve Fars kaynaklı sözcükler İslami kültür etkisiyle şiirlerde yer almış olmalıdır. Yunanca kökenli sözcükler ise Soğdca aracılığıyla dilimize girmiştir.

İncelenen sözcüklerin çoğu dinî içeriklidir. Bu durum, Eski Uygur Türkçesi manzum külliyyatının çoğunun inanç sistemleri etrafında yazılan metinler olmasından kaynaklanır. Türk mütercimler tarafından Eski Uygur Türkçesine çevrilen bu metinler, Türk dilinde sözcük türetme faaliyetlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Çevirisi yapılan metinlerdeki yabancı kökenli sözcüklere dilimizde var olan karşılıklar bulunmuş, yoksa bu sözcükleri karşılamak için yeni sözcükler türetilmiştir. Ancak her sözcük için de böyle bir uygulamaya gerek duyulmamıştır. Bu tür kavramların tümüne bir karşılık bulunmaması/ bulunamaması ve yabancı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi oldukça doğal bir durumdur. Nitekim bunlar dilin asli sözcüklerinden olmayıp söz konusu inanç sistemleri terk edildikten bir süre sonra çoğu dilden atılmıştır. Bu durumu, sözcüklerin kullanım alanlarına ve sıklıklarına bakarak görmek mümkündür. Kimi sözcükler Eski Türkçe döneminden -hatta bazen yalnız ETŞ'den- sonra görülmezken kimi sözcükler günümüze dek ulaşmıştır. İncelediğimiz metinlerde yer alan *amvardiṣn*, *antarā*, *anṣant*, *bhakti*, *bodhi*, *bodhisattva*, *bur*, *caritā*, *jing li*, *kalpa*, *lien-hua*, *mani*, *maṅtal*, *māyika*, *nālanda*, *nıṣṣāni*, *nirvāṇa*, *nwm*, *pāç*, *pāramitā*, *po-shih*, *puṇya*, *ratna*, *śakti*, *śakyā*, *samādhi*, *samsāra*, *śāsana*, *ṣaṭka~ṣaṭkikā*, *sha-mi*, *ṣmṇw*, *thāya~dhāya?*, *tsui*, *vaiḍūrya*, *vaineyika*, *vajra*, *viṣaya* sözcükleri Manihaist ve Budist inanç sistemlerine ait terimlerdir. *Bodhisattva*, *bur*, *mani*, *po-shih*, *sha-mi*, *ṣmṇw*, *vaineyika* sözcükleri kişi adları; *amvardiṣn*, *anṣant*, *bhakti*, *bodhi*, *caritā*, *jing-li*, *maṅtal*, *māyika*, *nıṣṣāni*, *nirvāṇa*, *nwm*, *pāç*, *pāramitā*, *puṇya*, *samādhi*, *samsāra*, *śāsana*, *ṣaṭka~ṣaṭkikā*, *tsui*, *viṣaya* sözcükleri uygulama/durum/kurallara dair adlar; *mani*, *ratna*, *śakti*, *vaiḍūrya*, *vajra* sözcükleri nesne adları; *antarā*, *kalpa* zaman adları, *lien-hua* bitki adı; *nālanda* ve *sakya* ise özel adlar olarak tasnif edilebilir. 'Ayb, bahıl, cevān-merd, chēn, piet, shih-kan, śloka, ṣān, tsü ise sivil hayatla ilgili sözcüklerdir. İnanç sistemlerine ait *amvardiṣn*, *bhakti*, *caritā*, *jing li*, *nā-*

landa, şatka~şatki-kā, thāya~dhāya? ile sivil hayatla ilgili *shih-kan* sözcükleri, yalnız ETŞ'de bulunmaktadır. Yine inanç sistemleriyle ilgili *antarā, anṣant, bodhi, bodhisattva, ḷalpa, lien-hua, mani, maṅṭal, nızḷanı, nirvāna, pāramitā, śakyā, samādhi, saṃsāra, śakti, śloka, śmnw, vajra, vaine-yika, vaiḷūrya, viṣaya* sözcükleri Eski Türkçe döneminden sonra, *ratna, māyika* ve *tsui* sözcükleri ise tarihî dönemlerden sonra tespit edilememiştir. Çoğunluğu sivil hayata ilişkin sözcüklerden oluşan ‘*ayb, pāç?, baḷıl, bur, cevān-merd, chēn, nwm, piet, po-shih, punya, sha-mi, şān, śāsana, tsū*’ sözcükleri ise tarihî ve çağdaş dönemlerde tespit edilmiştir. Bunlar arasında da kullanım yaygınlığı ve sıklığı bakımından farklılıklar söz konusudur. En çok yayılma ve kullanım sıklığı bulan sözcük *chēn*'dir. Tarihî dönem metinlerinde de kesintisiz bir şekilde kullanılan sözcük, tüm çağdaş lehçe gruplarında yaşamaktadır.

Anṣant, bodhi, bodhisattva, chēn, ḷalpa, lien-hua, maṅṭal, nızḷanı, nirvāna, nwm, pāç, piet, po-shih, punya, ratna, samādhi, saṃsāra, śāsana, śmnw, tsū, tsui, vaiḷūrya, viṣaya sözcükleri Eski Türkçe döneminde çeşitli ikileme öbeklerinde yer almıştır. Bu durum, söz konusu sözcüklerin diğer sözcüklere kıyasla daha işlek olduğunu göstermektedir. Bu ikilemeler kimi zaman iki alıntı sözcükten kimi zaman da bir alıntı sözcük ile onun Türkçesi olan bir sözcükten kurulmuştur. *Bitig ujik, bodisatav mahasatav, nom şazin, posad baçag, samadi dyan, vaydurı erdini* ikilemeleri ilk gruptakilere; *ataklık vişaylıg, avant tiltağ, bodı tuyunmak, çın kirtü, kalp öd, kut buyan, mantıl- kutul-, şlok takşut, tsuy ayıg kılınç, ölüm nurvan, sözçi bahşı, tugmak ölmek sansar* ikilemeleri ise ikinci gruptakilere örnek verilebilir.

Alıntılarının tümü isim soyludur. Nitekim dilimizde yer alan fiil köklerinin her zaman Türk dili kökenli olması tercih edilmiştir. Ekleşme sırasında da isim soylu alıntılarının çoğu isim kategorisinde kalmış; bazı sözcükler de isimleşmeden önce geçici olarak eylemleşmiş, sonrasında tekrar isim kategorisine geçmiştir. ETŞ'deki alıntı sözcüklerde tespit edilen ekler; +II₂g, +II₂k, +sI₂z, +I₂-, +ık-, +IA-, -g, -k, -l-, -r-, -ş-, -t-'dir. Bunlar içinde en sık kullanılan ek +II₂g olmuştur. ETŞ'de şu alıntı sözcüklerde kaydedilmiştir: *Amvardişnılg, avantlıg, bağıdılg, bağışılıg, bodılıg, bodisatavlıg, burkanlıg, buyanlıg, erdinilig, ḷalplıg, linḷualıg, manılıg, nalatlıg, nurvanlıg, nızvanılıg, nomluğ, paramutlıg, sağılıg, samadılıg, sansarlıg, şabilıg, şağıdılg, şanlıg, şazınlıg, şınnuluğ, şıpkanlıg, şloklıg, tıyalıg, vajırlıg, vaynıkılıg, vayturalıg, vışaylıg. Çınlayulı* sözcüğünde ekin -II₂ biçimi mevcuttur. Batı Türkçesinde de+II₂ biçiminde görülen ek “zikıymet > kıymetli” gibi örneklerde Arapça donatma hâli niteliğinde öntakılar yerine; “azimkâr > azimli” gibi örneklerde Farsça +ger/+kâr yerine; “manidar > manalı” gibi örneklerde Farsça +dar eki yerine; “İrani > İranlı” gibi örneklerde Arapça nispet eki yerine; “merhum > rahmetli” gibi örneklerde Arapça sıfat-fiillerin yerine kullanılmıştır (Banguoğlu, 1990,

s. 192-193). Yoksunluk bildiren +sI₂z yapım eki ETŞ'de şu alıntı sözcüklerde kaydedilmiştir: *Anturnusız*, ‘*ayıbsız*, *ayıbsızlık*, *buyansız*, *çarıtsız*, *manısız*, *satkısız*. Bu ek “lailaç > çaresiz, bilamünakaşa > tartışmasız, gayrımümkün > imkânsız, ademiiktidar > iktidarsızlık, bitaraf > tarafsız, naçar > çaresiz” gibi örneklerde Arapça “la-, bila-, gayr-, adem-” ile Farsça “bi-, na-” gibi ön takılar yerine kullanılmıştır (Banguoğlu, 1990, s. 202). Daha çok yer ve alet adı yapmasıyla bilinen +II₂k yapım eki ETŞ'de şu alıntı sözcüklerde kaydedilmiştir: ‘*Ayıbsızlık*, *bahıllık*, *cuanmartlık*. Bu örneklerde ekin soyut isim yaptığı görülmektedir. Arapçadaki bazı yalın adlar dilimizde +lik eki ile karşılanmıştır: “Meşruyet > meşruluk”. Bunun dışında ek Arapça nispet eki yerine de kullanılmıştır: “Dünyevi > dünyalık” (Banguoğlu, 1990, s. 195-196). En işlek isimden fiil yapım eki olan +IA-, ETŞ'de şu alıntı sözcüklerde kaydedilmiştir: *Çınlayu*, *çınlayulu*, *kilileş-*, *nomla-*, *nomlat-*, *nomlatıl-*, *uzikle-*. Bu ek, dilimizde “kılmak, olmak, etmek, eylemek” gibi yardımcı eylemlerle kullanılan alıntı sözcüklerin daha çok Türkçeleştirilmesini sağlamıştır: “Hesap etmek > hesaplama” (Banguoğlu, 1990, s. 216). Fiilden isim yapım eki olan –g, *baçağ* ve *bitig*; –k ise *suyurka-* sözcüklerinde görülmüştür. İsimleri fiilleştirmede kullanılan işlek eklerden +I₂- yapım eki ETŞ'de şu alıntı sözcüklerde kaydedilmiştir: *Baçağ*, *biti-*, *bitig*, *bitit-*, *çınkar-*, *mantıl-*, *mayaka-*, *suyurka-*. Bir diğer isimden fiil yapım eki olan +ıç- ise yalnız *çınkar-* sözcüğünde mevcuttur. Fiilden fiil yapım eklerinin tespit edildiği alıntı sözcükler ise şunlardır: *Bitit-*, *nomlat-*, *nomlatıl-* sözcüklerinde –t-; *mantıl-*, *nomlatıl-* sözcüklerinde –l-; *suyurka-* sözcüğünde –r-; *kilileş-* sözcüğünde –ş- yapım ekleri bulunmaktadır. *Türkçe Sözlük*'teki alıntılara gelen en işlek isimden fiil yapım eki +IA- ve onun genişletilmiş biçimleridir; onu +II₂k, +cI₂, +II₂, +sI₂z gibi yapım ekleri takip etmektedir (Seçkin-Coşar, 2017, s. 1401). İlk Kur'an tercümesindeki alıntı sözcüklerde en çok kullanılan isimden isim yapım ekleri +II₂g, +II₂k, +sI₂z vd.; alıntı sözcüklerin fiilleştirilmesinde kullanılan tek ek ise +IA-'dır (Türk, 2018, s. 1385). Bu veriler; eklerin fonksiyonlarının tek bir döneme özgü olmadığını, bu eklerin tarihselden moderne alıntı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi için kullanılan başat ekler olduğunu ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

AH	Atebetü'l-Hakâyık (Ünlü, 2012a)
AL	Abuşka Lügatı (Ünlü, 2013)
Alt.	Altay Türkçesi
AO	Altın Ordu sahasına ait yarlık ve bitikler (Ünlü, 2012b)
Ar.	Arapça
AY	Altun Yaruk (Kaya, 1994)
Az.	Azeri Türkçesi

BD	Bâbü'r Divanı (Ünlü, 2013)
BM	Kitābu Bulgatü'l-Müşāk Fī Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (Toparlı, R. vd. 2007)
bk.	bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi
BV	Baytaratu'l-Vāzıh(Toparlı, R. vd. 2007)
BVa	Bedāyi'u'l-Vasat (Ünlü, 2013)
CC	Codex Cumanicus (Toparlı, R. vd. 2007)
CD	Cemīlī Divanı (Ünlü, 2013)
ÇFK	Çağatayca Fıkıh Kitabı (Ünlü, 2013)
ÇGT	Çağatay Türkçesi Gülistan Tercümesi (Ünlü, 2013)
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Çin.	Çince
DLT	Dīvānu Lugāti't-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014)
DM	Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı, R. vd. 2007)
DS	Drevnetyurskiy Slovar (Nadalyaev, 1969)
EDPT	An Eytmological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish (Clauson, 1972)
ETŞ	Eski Türk Şiiri (Arat, 2007)
EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (Caferoğlu, 1993)
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
Far.	Farsça
FK	Fevāyidü'l-Kiber (Ünlü, 2013)
GN	Gül-ü Nevruz (Ünlü, 2013)
GT	Gülistan Tercümesi (Kitāb Gülistān Bi't-Türki) (Toparlı, R. vd. 2007)
Hak.	Hakas Türkçesi
HAM	Uygur El Yazmaları (Hamilton, 1986)
HBD	Hüseyin Baykara Divanı (Ünlü, 2013)
HKT	Harezm Türkçesi satır arası Kur'an tercümesi (Ünlü, 2012b)
HŞ	Hüsrev ü Şir'in (Ünlü, 2012b)
HU	Huastuanift (Özbay, 2014)
Hüen.	Hsüan Tsang Biyografisi (Tezcan, 1975)
IrkB.	Irk Bitig (Yıldırım, 2017)
İM	İrşādü'l-Mülük Ve's-Selātīn (Toparlı, R. vd. 2007)
İML	İbni Mühennā Lügati(Ünlü, 2012b)

İN	Kitāb Fī İlmi'n-Nüşşāb (Toparlı, R. vd. 2007)
İns.	İnsadi Sudur (Tezcan, 1974)
K	Kırım Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler (Ünlü, 2012b)
Ka.	Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitikler (Ünlü, 2012b)
Kar.	Karahanlı Türkçesi
Kar.-Malk	Karaçay Malkar Türkçesi
KB	Kutadgu Bilig (Ünlü, 2012a)
KE	Kıyasü'l-Enbiyā (Ünlü, 2012b)
KF	Kitāb Fi'l-Fıkh(Toparlı, R. vd. 2007)
KFT	Kitāb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisāni't-Türkī (Toparlı, R. vd. 2007)
Kİ	Kitābü'l-İdrāk Li-Lisāni'l-Etrāk (Toparlı, R. vd. 2007)
KİP	Kuanşi İm Pusar (Tekin, 1960)
KK	El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı, R. vd. 2007)
Kıp.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Kök.	Köktürkçe
Krş.	karşılaştırmız
KTLS	Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Ercilasun, 1991)
Kzk.	Kazak Türkçesi
LD	Lütfi Divanı (Ünlü, 2013)
LM	Leylî vü Mecnün (Ünlü, 2013)
Mayt.	Maytırsimit (Tekin, 1976)
ME	Mukaddimetü'l-Edeb (Ünlü, 2012b)
MG	Münyetü'l-Guzāt (Toparlı, R. vd. 2007)
MK	Mahbübü'l-Kulüb (Ünlü, 2013)
ML	Muhākemetü'l-Lugateyn (Ünlü, 2013)
MM	Mu'inü'l-Mürīd (Ünlü, 2012b)
MN (1)	Mi'rāc-Nāme (Ünlü, 2012b)
MN (2)	Muhabbet-Nāme (Ünlü, 2012b)
Moğ.	Moğolca
MÜN	Münşeāt (Ünlü, 2013)
NF	Nehcü'l-Ferādīs (Ünlü, 2012b)
NH	Nevādirü'n-Nihāye (Ünlü, 2013)
Ops.	Opuscula (Arat ve Eberhard, 1972)
Orh.	Orhun Abideleri (Ergin, 2007)
Özb.	Özbek Türkçesi

Part.	Partça
PP	Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi (Hamilton, 2011)
RH	Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl (Toparlı, R. vd. 2007)
RKT	Karahanlı Türkçesi satır altı Kur'an tercümesi Rylands nüshası (Ünlü, 2012a)
Sİ	Sedd-i İskenderî (Ünlü, 2013)
Rus.	Rusça
Sag.	Sagay Türkçesi
SD	Mevlânâ Sekkâkî Divanı (Ünlü, 2013)
Skr.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Sü.	Sümerce
ŞHD	Şibân Han Divanı (Ünlü, 2013)
ŞSL	Şeyh Süleyman Lügati (Ünlü, 2013)
ŞT	Şecere-i Terâkime (Ünlü, 2013)
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (Toparlı, R. vd. 2007)
Tat.	Tatar Türkçesi
TEH	Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ (Ünlü, 2013)
Tel.	Teleüt Türkçesi
TİEM 73	Karahanlı Türkçesi satır altı Kur'an tercümesi Türk ve İslam eserleri müzesi nüshası (Ünlü, 2012a)
TMA	Târîh-i Mülük-ı 'Acem (Ünlü, 2013)
Toh.	Toharca
Tot.	Uigurisches Totenbuch (Zieme ve Kara, 1978)
T.	Türkçe
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TS	Türkçe Sözlük (Türkçe Sözlük, 2005)
TZ	Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye (Toparlı, R. vd. 2007)
Tuv.	Tuva Türkçesi
Uİ I	Uigurica I (Müller, 1908)
Uİ II	Uigurica II (Müller, 1911)
Uİ IV A	Çaştani Bey Hikâyesi (Müller ve Gabain, 1945)
Uİ IV B	Maymunlar Beyi Hikâyesi (Müller, 1946)
Uİ IV C	Dantipali Bey Hikâyesi (Müller, 1946)
Uİ IV D	Mukaddes Tavşan Hikâyesi (Müller, 1946)

UW	Uigurisches Wörterbuch (Röhrborn, 1979, 1981, 1988, 1998)
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi
Üİ	Üç İtigsizler (Barutcu Özönder, 1998)
vb.	ve benzeri
vd.	ve diğerleri
Yak.	Yakut Türkçesi
YAM	Sivil Hayat Belgeleri (Yamada, 1993)
YED	Yusuf Emīrī Divanı (Ünlü, 2013)
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü (Dilçin, 1983)
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi
Yun.	Yunanca

Kaynakça

- Aalto, P. (2013). İslamiyet öncesinde Türklerin İran münasebetleri. Çeviren: Mehmet Turgut Berbercan. *Türkiyat Mecmuası*. 23/Bahar, 189-214.
- Aksan, D. (1977). Köktürkçeden bugüne, Türkçede ödünçlemeler üzerine bir sözcük istatistiği araştırması. *Türk Dili*, XXXV (13), 344-347.
- Aksan, D. (2004). *Türkçenin söz varlığı, Türk dilinin sözcükbilimiyle ilgili gözlemler, saptamalar*. Ankara: Engin.
- Arat, R. R. (1942). Uygurlarda ıstıhlara dair. *Türkiyat Mecmuası*. VII-VIII, 56-81.
- Arat, R. R. ve Eberhard, W. (1972). Türkische Turfan-texte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W[olfram] Eberhard, *Opuscula I-II*. 290-341. Leipzig.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Arslan, H. Ç. (2018). Eski Uygur Türkçesi Budist metinlerdeki Sanskritçe kökenli bazı özel adlar üzerine. *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi*. 4-5 Mayıs 2018, Bildiri Tam Metin Kitabı (içinde s. 98-115). Editör: Prof. Dr. Deniz Abik, Adana: Akademisyen.
- Ayazlı, Ö. (2011). Mahâyâna Budizmine ait sayı ve zamanla ilgili bazı terimler. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/1, Winter 2011, 635-641.
- Bang W. (1980). *Berlindeki Macar enstitüsünden Türkoloji mektupları*. Çeviren: Şinasi Tekin. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Barutcu Özönder, F. S. (1996). Buddha'nın dört asil gerçeği. *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992* (içinde s. 373-423). Ankara.
- Barutcu Özönder, F. S. (1998). *Üç İtigsizler*. Giriş-metin-tercüme-notlar-İndeks-XXX levha, Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Barutcu Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler Ansiklopedisi* (Cilt 3 içinde s. 485-501). Ankara: Yeni Türkiye.
- Barutcu Özönder, F. S. (2003). Erken orta Türkçede Buddhist ve İslâmî terminoloji üzerine bir karşılaştırma. *KÖK Araştırmalar*,5 (1), Bahar 2013, 13-31.
- Berger, H. (1992). Modern Indo-Aryan. *Indo-European numerals* (içinde s. 243-288). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi I-II*. İstanbul: Enderun.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Enderun.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Çağatay, S. (2008). Uygurca'da hendiadyoinler. *100 doğum yıldönümüne armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın yayınlanmış tüm makaleleri* (Cilt 1 içinde s. 234-269). Türkistan İdil-Ural Vakfı.
- Çetin, E. (2004). Eski Türkçedeki insan yapımı nesne adlarında ödünçlemeler üzerine. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,13, 193-210.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen*. Band II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Durmuş, O. (2004). Alıntı kelimeler bakımından Türkçe sözlük. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,26, 1-22.
- Dursunoğlu, H. (2014). Türkiye Türkçesi'ndeki Arapça sözcükler ve bu sözcüklerdeki ses olayları. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*,9/9, Summer, 145-155.
- Edgerton, F. vd. (1977). *Buddhist hybrid Sanskrit grammar and dictionary. Volume II: Dictionary*. Delhi, Varanasi, Patna: Motilal Banarsidass.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I. *International Journal of Central Asian Studies*, 13, 233-284.
- Emre, A. C. (1945). *Türk dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü I*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of old Turkic. Handbook of Oriental studies=Handbuch der Orientalistik*. Abt. 8. Central Asia=Zentralasien; 3 Bd., Leiden: Brill.
- Erdem, M. (2014). Sogdca, Türkçedeki Sogdca kelimeler ve bunların Türkçeye uyumları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*,21 (1), 65-90.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

- Ergin, M. (2007). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi.
- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin grameri*. Çeviren: Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve orta Türkçede Moğolca kelimeler ve Moğolca-Türkçe müşterek kelimeler üzerine notlar. *Türkoloji Dergisi*, VI/1, (Aralık), 235-259.
- Hacıeminoğlu, N. (1984). *Yapı bakımından Türk dilinde fiiller*. İstanbul: Cönk.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts Ouigours du IX-X siècle de Touen-Houang, textes établis, traduits, et commentés par, Tome I*. Paris: Peeters France.
- Hamilton, J. R. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş Buddhacılığa ilişkin uygurca el yazması, iyi ve kötü prens öyküsü*. Çeviren: Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- İnayet, A. (1999). Türkçede Çince kaynaklı gösterilen bazı kelimeler üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7, 193-204.
- İnayet A. (2016). Uygur tarihi koşaklarındaki Çince unsurlar üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*. 2016/8, 68-79.
- İşihara, A. (2005). *Yazı dilindeki alıntı kelimelerin Türkçeleşme süreçleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaağaç, G. (2009). Türkçe ve komşu diller. *Dil, Tarih ve İnsan* (içinde s. 153-234). İstanbul: Kesit.
- Karaağaç, G. (2009). Alıntı kelimeler üzerine düşünceler. *Dil, Tarih ve İnsan* (içinde s. 137-146). İstanbul: Kesit.
- Karaağaç, G. (2015). *Türkçenin alıntılar sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
- Karaali, R. (2008). *Hint kökenli dinlerde kurtuluş anlayışı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaca, V. İ. (2012). Türkiye Türkçesindeki alıntı sözcüklerde görülen ses olayları üzerine bir inceleme. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, Fall 2012, 2059-2090.
- Karadavut A. ve Sorokina O. (2017). Eski Uygurca metinlerde geçen şımnu sözcüğü üzerine. *2nd International Conference On Studies In Turkology ICOS-TURK'2017*. Rome, ITALY/ August 11-13, 2017 Proceedings Book (içinde s. 163-171). Editors: Prof. Dr. Ufuk Deniz Aşçı, Prof. Dr. Necmi Uyanık, Res. Assist Fatih Numan Küçükballı, Ins. Mustafa Zenginbaş, Ins. Menşure Aşçı, Konya: Palet.
- Karaman, A. (2019). Eski Türkçe az sesteş kökü üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 13-34.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerde metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Korkmaz, F. (2007). Alıntı kelimelerin Türkçeleşme sürecinde bazı Arapça kelimelerin görev değişikliğine uğraması üzerine. *İlmi Araştırmalar*, 23, 103-112.
- Korkmaz, Z. (2005). Dil inkılâbının sadeleşme ve Türkçeleşme akımları arasındaki yeri. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar (1. Cilt içinde s. 818-843)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Le Coq, A. von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*. Berlin: Verlag Der Königl Akademie Der Wissenschaften.
- Macdonell, A. A. (1893). *A Sanskrit-English dictionary*. Oxford.
- Monier-Williams, M. (1986). *A Sanskrit-English dictionary*. Etymologically and Philologically arranged with special reference to cognate Indo-European Languages. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica I*. Berlin: Verlag Der Königl Akademie Der Wissenschaften.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II*. Berlin: Verlag Der Königl Akademie Der Wissenschaften.
- Müller, F. W. K. ve Gabain, A. von (1945). *Çaştani Bey hikâyesi*. Çeviren: S. Himran, İstanbul: Bürhaneddin Erenler.
- Müller, F. W. K. (1946). *Uygurca üç hikâye*. Çeviren: S. Himran. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Nadalyaev, V. M. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Oral Seyhan, T. (2004). Orta Türkçede Arapça ve Farsçadan alıntılarda Türkçeleştirme. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II 20-26 Eylül 2004*(içinde s. 2687-2706). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ölmez, M. (1995). Uygurca Xuanzang-biyografisindeki Çince alıntılar (Chinesische lehnwörter İn uigurischer Xuanzang-Biographie). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 4, 109-143.
- Ölmez, M. (1995). Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler (1). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5, 227-229.
- Ölmez, M. (1997). Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler (2). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 175-186.
- Ölmez, M. (1999). Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler (3). *Türk Dilleri Araştırmaları*, 9, 59-65.
- Ölmez, M. (2010). Dil verileri ışığında soyurgal ve kökeni. *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, 167-175.
- Ölmez, M. (2012). Eski Uygurca Xuanzang biyografisinin II. bölümündeki Çince alıntılar. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 22(1), 99-108.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 65/2, 243-311.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift. Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Pelliot, P. (1995). *Uygur yazısıyla yazılmış Uğuz Han destanı üzerine*. Çeviren: Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Poppe, N. (1955). Turkic loan words in middle Mongolian. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 36-42.
- Röhrborn, K. (1979). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien: Lieferung 2 agrıglan – anta*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (1981). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien: Lieferung 3 anta–asanke*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (1988). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien: Lieferung 4 asankelig–ayat*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (1998). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien: Lieferung 6 ämgäksin–ärnäk*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Seçkin, P. ve Coşar, A. M. (2017). Türkçede alıntılardan kelime türetmede kullanılan ekler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/3, 1398-1442.
- Sertkaya, O. F. (2004). Göktürk yazıtlarında Hintçe unsurlar. *Zeynep Korkmaz Armağanı*(içinde s. 366-380). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Sertkaya, O. F. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenli midir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde yabancı dillerden kelimeler. *Dil Araştırmaları*, 5, 9-38.
- Singh, R. R. (2006). *Bhakti and philosophy*. United Kingdom: Lexington Books.
- Steingass, F. (1977). *A comprehensive Persian - English dictionary*. London: Routledge&Kegan Paul.
- Soothil, W. E. ve Hodous, L. (2010). *A dictionary of Chinese Buddhist terms*. Digital version: Digital Archives Section, Library and Information Center of Dharma Drum Buddhist College, Taipei. (<http://glossaries.dila.edu.tw/data/soothill-hodous.dila.pdf>) Erişim Tarihi: 27.07.2019.
- Süleyman, O. (1992). *Az i ya*. Çeviren: Natık Seferoğlu. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Süleyman, O. (2001). *Yazı'nın dili*. Çeviren: Arif Acaloğlu. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Şanlı, C. (1992). *Eski Türk şiiri, inceleme-metin-indeks*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tavkul, U. (2001). Karaçay-Malkar Türkçesi'nin kelime hazinesi ve ses değişimleri bakımından eski Türkçe ile mukayesesi. *Bilig*, 19/Güz, 121-145.

- Tekin, Ş. (1960). *Uygurca metinler I: kuanşi im pısar (ses işiten ilah) vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapuñdarika- sūtra)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, Ş. (1962). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmesinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not (762-1962). *TDAY-Belleten*, 1-11.
- Tekin, Ş. (1976). *Burkancuların mehdîsi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram: Burkancılığın Vaibhāṣika tarikatine âit bir eserin Uygurcası*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, T. (1983). Türkçe en eski ödünç sözler. *Türk Dili*, 45(384), 526-529.
- Tekin, Ş. (2015). *Eski Türklerde yazı, kağıt, kitap ve kağıt damgaları*. Haz. R. Tuba Karatepe. İstanbul: Dergâh.
- Temir, A. (1955). Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XIII(1-2), Mart-Haziran, 1-25.
- Tezcan, S. (1974). *Das Uigurische insadi-sutra*. Berliner Turfan-Texte III. Schriften zur geschichte und kultur des alten orientis 6. Berlin: Akademie Verlag.
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm*. Ankara, 213 s. (teksir yöntemiyle 100 adet basılmıştır).
- Tezcan, S. (1994). En eski Türk dili ve yazını. *Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe* (içinde s. 271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tokyürek, H. (2018). Budist Uygur metinlerinde mandal kılmak töreni üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 28/1, 163-178.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tuna, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca ödünç kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*, XVII, 209-250.
- Turan, O. (2002). Türkler ve İslâmiyet. *Türkler Ansiklopedisi* (içinde s. 510-533). Ankara: Yeni Türkiye.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *TDV İslam Ansiklopedisi* (6. cilt içinde s. 352-360). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türk, V. (2018). İlk Kur'an tercümesinde alıntı sözlerin işleme sokulması. *Köktürk yazısının okunuşunun 125. yılında Orhun'dan Anadolu'ya uluslararası Türkoloji sempozyumu*, Bildiriler Kitabı 2 Cilt, Ed.: Ş. Doğan-M. S. Güneş (içinde s. 1379-1385). İstanbul: Kesit.
- Türkçe sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2012b). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.

- Yamada, N. (1993). *Sammlung Uigurischer kontrakte*. Band I. Gesammelte Arbeiten über die Uigurischen Dokumente von N. Yamada. Osaka: Osaka University Press.
- Yıldırım, F. (2017). *İrk Birig ve Orhon yazılı metinlerin dili*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yıldız, H. (2012). Sanskritçe ratna, Anadolu’da Eratna mı oldu? –Eratna kelimesinin etimolojisi üzerine notlar. *Dil Araştırmaları*, 11, Güz, 37-56.
- Yıldız, H. (2013). Eski Uygurca Dışastvustık’ta ikilemeler üzerine notlar. *Bengü Belâk*, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, 465-482.
- Zenker, J. T. (1994). *Türkisch - Arabisch - Persisches handwörterbuch*. 1. Cilt. New York: Georg Olms.
- Zieme P. ve Kara G. (1978). *Ein Uigurisches totenbuch*. Budapest: Nâropas lehre in uigurischer übersetzung.
- Zieme, P. (1991). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfantexte: XVIII. Brepols.

Extended Summary

Changes and developments which the language go through in consequence of being a living organism are evaluated under two headings as internal structure and external structure. Changes in the internal structure can be expressed as the differentiation of the words in the language in terms of phonetical and morphological features. The external structure is related to the relationship of the language with the foreign languages. The factors such as the political situation of speakers of the language, immigration, relations with new tribes, change of religion, entrance to new civilizations, cultural contact and commerce cause foreign words and forms to enter that language. This effect does not harm the language when necessary and to a limited extent; however, when the foreign language begins to penetrate with its own rules to the native language, it becomes a dangerous situation for the language.

Throughout the history, many words from the languages like Chinese, Tibetan, Sanskrit, Tocharian, Greek, Italian, French, Arabic, Persian and Iranian and etc. have entered the Turkic Language; apart from the unnecessary Arabic-Persian loans in the Classical Literature period, these loanwords enriched the vocabulary of the Turkic Language. Regardless of which period it is, during these loans no words were left as they were in the source language and they were adapted to the phonetical, morphological or semantic structure of the Turkic Language, in other words, they were Turkified. While these words are reshaped phonetically according to the larynx of those who speak the language and to the rules of pronunciation; they are morphologically adapted to affixation order and semantically interpreted according to the perception order of the language.

Although the nature, sources and ratios of the loans in the language vary from period to period, the focus of this study is Old Turkic Language. This period, which contains the first concrete records of the Turkic Language, covers the first texts in which the loanwords are identified. The oldest loanwords in Turkish have come from the languages like Chinese, Tibetan, Sanskrit, Tocharian, Sogdian, Middle Persian, Greek etc. Although the loanwords can be seen starting from the Köktürk phase, the period that should be emphasized in terms of our language history is the Old Uighur Turkish. During this period, the Turks' contact with the Tengriism, Buddhism, Manichaeism, Christianity and getting in touch with Islam towards the end of the period led to some changes in the vocabulary of the Turkic Language. In order to understand these beliefs, together with the transition to various belief systems, the need of translations from the languages of the source texts such as Sogdian, Tocharian, Tibetan, Sanskrit and Chinese has emerged. In Buddhist texts, generally Sanskrit; in Manichaean texts, Sogdian; in Christian texts, Syriac; and in Muslim texts, Arabic and Persian words were encountered. Appropriate acceptations in our language were used for the original foreign words in the translations made by Uighurs from the source texts and when there is no corresponding word for the original ones, new words have been lexicalized. However, such an application was not required for every word. The words which did not have corresponding words in Turkish were Turkified. As a matter of fact, these were not the essential words of the language and most of them were removed after when belief systems were abandoned.

Although in the studies made on loanwords, the period of Modern Turkish is taken into consideration, there are also publications made on historical periods such as Old and Middle Turkish. It is seen that these studies are based on the identification of loanwords in some works, periods or dictionaries, their classification according to the languages they belong to, and their evaluation in phonetical context. The studies, in which the loanwords are examined morphologically, are fewer with respect to others. In this study, it is aimed to identify the loanwords put into operation by derivational affixes in Old Uighur Turkish period, to reveal by which affixes these words are operated, and to indicate the concept areas and source languages they belong to. Since it contains most of the verse works belonging to the Old Turkish period collectively, Reşit Rahmeti Arat's work "Eski Türk Şiiri" is taken as the text to be analyzed.

Our study consists of three parts. In the introductory part, basic judgments related to the subject are discussed and similar studies are included. In the analyze section, the words which we found to have derivational affix in "Eski Türk Şiiri" are given in alphabetical order, the etymological views regarding them put forward by the researchers are compiled and the sentences in which they take place in "Eski Türk Şiiri" are presented. In the conclusion part, the words are evaluated according to the source language characteristics, concept areas to which they belong and the derivational affixes they are added. The fact that the Sanskrit is the language from which the words were loaned the most and it was followed by Chinese, Sogdian, Arabic, Persian, Parthians, Greek has been determined. Most of the words in the texts are the terms that belong to the Manichaeian and Buddhist belief systems. On the other hand, there are only a few words related to civilian life. The derivational affixes detected in the loanwords are $+I_2(g)$, $+I_2(k)$, $+sI_2(z)$, $+I_2(-)$, $+ıķ(-)$, $+IA(-)$, $-g$, $-ķ(-)$, $-l$, $-r$, $-ş(-)$, $-t$. The most commonly used affix among these is $+I_2(g)$, which is recorded in 33 words. It is followed by $+I_2(-)$ with 8 words, $+IA(-)$ and $+sI_2(z)$ with 7 words, $+I_2(k)$ with 3 words, $-t$ with 3 words, $-g$ with 2 words, $-l$ with 2 words, and $-ķ$, $+ıķ(-)$, $-r$, $-ş(-)$ affixes with one word for each. In different periods of Turkic Language, when we look at the studies on the derivational affixes that are added to loanwords, it is seen that the affixes which were used are similar. This reveals that the functions of the affixes are not unique to a single period, and that these affixes are the fundamental affixes used for Turkificating loanwords from the historical ones to the modern.

ARAPÇA-TÜRKÇE DEYİM KOPYALARI ÜZERİNE

Yaşar ŞİMŞEK*

Özet

Deyimler, kelimelerin kendi anlamının dışında kullanılması ve kalıplaşması ile anlatıma zenginlik katan, az sözle çok şeyin ifade edildiği söz öbekleridir. Dilde hazır buldukları, söz sırasında üretilmedikleri ve yıllar içinde kalıplaştıkları için deyimler üzerine yapılan çalışmalarla dilin zenginliği, anlatım biçimi, kelimelerin tarihî süreç içinde geçirdiği anlam değişimleri gözler önüne serilebilmektedir. Tarihî Türk dili alanında görülen bazı deyimlerin Türkçenin ilişkide bulunduğu akraba olmayan dillerden kopyalandığı bilinmektedir. Bu hususta özellikle İslamiyet öncesi Türk dili alanı için Çince-Soğdca-Türkçe; İslamiyet sonrası tarihî Türk dili alanı için Farsça-Türkçe ilişkileri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu makalede daha önce üzerinde durulmayan bir konu olarak Türkçe ilk Kur'an tercümelerinde Arapçadan Türkçeye yapılan deyim kopyaları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: deyim, deyim bilimi, deyim kopyaları, Arapça-Türkçe ilişkileri, kod kopyalama, kopyalama

ON ARABIC-TURKISH IDIOM COPIES

Abstract

Idioms are phrases that add richness to a narrative by using and stereotyping words outside their own meaning, thereby expressing a lot with few words. Given that they are already present in language, they are not produced by randomly selecting words, and they can become stereotyped over the years, thus revealing the richness of the language,

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
ysimsek55@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4532-8467.

the way it expresses itself, and how words have changed in meaning over the course of history. When we look at the history of Turkish, we see that a sizable number of idioms had been adopted word for word from non-Turkic languages. In this regard, various studies in the field of historical linguistics have been conducted on the relationship between the pre-Islamic relationship between Chinese, Sogdian, and Turkish, as well as the post-Islamic relationship between Persian and Turkish. This study will examine idioms copied from Arabic into Turkish during the first Qur'an translations in Turkish as an issue which has not been discussed before.

Keywords: idiom, phraseology, idiom copies, Arabic-Turkish relationship, code copying, copying.

Giriş

Din değiştirme, bir toplumun sosyo-kültürel açıdan yaşayabileceği en büyük hadisedir. Yeni bir dinî muhite giren toplumlar, kabul ettikleri dinin dilinden etkilenirler. Dil etkileşimi sosyo-kültürel etkenlerin yoğunluğuna bağlı olarak çift taraflı olabileceği gibi, etkileşimin ilk zamanlarında genellikle tek taraflıdır. VIII. yüzyılda yeni bir dinî muhite giren Uygurlar için başta Toharca ve Çince olmak üzere Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçe kaynak dil durumundadır. Eski Uygurlardan kalan metinler incelendiğinde Manihaist ve Budist muhite ait terminolojinin Türkçeye bu dillerden tercüme yoluyla uyarlanmış (adaptasyon) olduğu görülecektir.

Alkuka adkanguluk töz [Çince bián ji] “gerçek olarak görünenleri kavrayış”; *on orun* [Çince shi di] “Bodhisattva'nın gelişmesini sağlayan elli iki bölümün on aşaması”; *altı yegirmi törlüg köñül* [Çince shiliu xīn] “sekiz bilginin ve sekiz yanlışın toplamı”; *üç agılık* [Çince yīqié jīng] “üç sepet”; *üç ätözlär* [Çince sān shēn] “üç vücut” (Tokyürek, 2015, s. 538, 550, 563, 573, 587) gibi Eski Uygur sahasına özgü terimler Türkçeye tercüme yoluyla girmiştir. Bu terimlerin Türkçede ifade ettikleri anlamlar, dönemin yalnızca dil özellikleri bilinerek anlaşılamaz. İlgili terimlerin anlaşılması için Budist terminolojinin kökenlerini bilmek gerekmektedir. Bu sebeple Eski Uygurlardan kalan kültürel miras incelenirken metinler Çince, Toharca, Soğdca, Sanskritçe ve Tibetçe ile karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. İncelemeler, Uygurların Budist ve Manihaist terminolojiyi Türkçeye uyarlarlarken kaynak dilden bazı deyim ve atasözlerini de kopyaladıklarını göstermektedir (bk. Kemal, 2004; Çetin, 2017).

Türkçenin tarihî süreçte ilişkide bulunduğu dillerle temasında “din” önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler, İslamiyet'i kabul ederek

yabancı oldukları bir dinî muhite girmişlerdir. Kabul ettikleri dinin kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'i tercüme ederken İslami terimleri -Uygurların Manihaist ve Budist muhitte yaptıkları gibi- Türkçeye uyarlamışlardır. Uyarlama yoluyla Türkçeye geçen pek çok kelimenin kaynak dil olan Arapçadan ve aracı dil olan Farsçadan kopyalandığı görülmüştür. Mesela *mesel tokı-* ve *mesel ur-* deyimlerine ilk Kur'an tercümelerinden önceki metinlerde rastlanmamaktadır. Kelimenin *tokı-* ve *ur-* fiilleri ile deyimleşerek “(ibret alınacak) örnek vermek” anlamını kazanması, Kur'an tercümeleri vesilesi ile olmuştur. Kopyalamaya kaynak teşkil eden Arapça deyim (*zaraba misālun*) düz anlamı ile {hikâye vurmak} [Ar. *misāl* “misal, örnek; hikâye; ibret alınacak hikâye”; *zaraba* “vurmak; bir şeyi başka bir şeye vurmak” (Müfredât, s. 616)] demektir. Deyim, Arapçadan Türkçeye kopyalanmış; Türk dilinin farklı tarihî dönemlerinde kullanımını sürdürmüştür. İslami terimlerin Türkçe karşılıkları incelenirken Türkçe ile Kur'an dili olan Arapça ve aracı dil olan Farsça arasında yapılacak karşılaştırmalar, tarihî sosyo-linguistik çalışmaları için önemi haizdir. Bu çalışmada Türkçe ilk Kur'an tercümelerinden Rylands (Ata, 2013), TİEM 73 (Kök, 2004; Ünlü, 2004, 2018) ve Hekimoğlu nüshalarında [HKT] (Sağol, 1993) Arapça deyimlerin Türkçeye yapılan kopyaları üzerinde durulmuştur. Kur'an-ı Kerim'de yer alan deyimler; Türkçe tercüme ile karşılaştırılmış, Arapça bazı deyimlerin Türkçeye tercüme yoluyla kopyalandığı görülmüştür.

Kopyalama

Bir dilin işlek türetme kurallarının değiştirilmesi için ilişkide bulunan diğer bir dilden malzeme kopyalanabilir (Johanson, 2014, s. 29). Johanson'un tanımına göre kod kopyalama -kısaca kopyalama- “yabancı kodların kopyalarının ekleme için gerekli morfosentantik çerçeveyi sağlamış biçimde yerli dile eklenmesi” (Eker, 2010, s. 198); yani bir dile ait ögenin/ögelere bir başka dile kopyalanmasıdır. Kopyalamanın gerçekleşmesi, iki toplum arasındaki sosyo-kültürel etkenlere bağlıdır. Sosyo-kültürel açıdan “baskın” olan dil, diğer dil üzerinde etkilidir (Johanson, 1998, 2002, 2014). Kopyalamada terminolojiyi kaynak dilden alıcı dile ses, şekil bilgisi ve/veya anlam açısından uyarlamak esastır.

Bu makalede “kopyalama” terimi; “A dilinden B diline yapılan bir tercümede, A dilinde bulunan fakat B dilinde bulunmayan bir ifadenin A dilinden B diline yapılan bire bir çevirisi” anlamında kullanılmıştır.

Deyim kopyaları üzerine yapılan çalışmalar

Tarihî Türk dili alanında Türkçe deyim kopyaları üzerine yapılan çok sayıda çalışmadan söz edilemez. Türkçe ve Türkçenin ilişkide bulunduğu diller arasında deyim karşılaştırmaları üzerine yapılan başlıca çalışmalar şunlardır:

İbrahim Olgun tarafından yayınlanan “Farsça ve Türkçe Atasözleri ve Deyimler Üzerine” (1972) başlıklı yazıda, Farsça-Türkçe arasında ortaklaşan 294 deyim ve 63 atasözüne dikkat çekilmiştir. Dankoff, “Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes” (1983) adlı eserinde Kutadgu Bilig’de Farsçadan kopyalanan deyimler üzerinde de durmuştur. A. Deniz Abik “Nevâî’nin Üç Eserindeki Deyimlerin Farsça ile Karşılaştırılması” (2004) başlıklı çalışmasında Nevâî’nin Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-i ‘Acem ve Münşe’ât adlı eserlerinde geçen ve Farsça deyimlerle ortaklaşan 61 deyimi incelemiştir. Mağfîret Kemal’in “Buddhist Türkçe Eserlerdeki Deyimler Üzerine” (2004) başlıklı çalışması da konumuzla ilgilidir. Kemal, ilgili çalışmasında “Çeviriden Kaynaklanan Deyimler” başlığı altında Budist metinlerde “çevirinin etkisi ile meydana gelen” bazı deyimler üzerinde durmuştur. Osman Fikri Sertkaya, “Eski Uygur Türkçesinde Deyimler” (2014) başlıklı yazısında 14 deyimi Çince ve Moğolca ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Benzer bir çalışma Engin Çetin tarafından “Çinceden Uygurcaya Çevrilen Metinlerde Ağız, Köz ve Yüz Sözleri ile Kurulmuş Deyimler” başlığı ile yayımlanmıştır (2017). Çetin çalışmasında Eski Uygur metinlerinde kayıtlanan yedi deyimi Çince ile karşılaştırmıştır. Süer Eker, “Türkçe-Farsça Dil İlişkilerinde Anlam Kopyaları Üzerine Notlar” (2010) başlıklı çalışmasında Farsça-Türkçe “bağımlı ve bağımsız biçim birimlerinde koşutlukların” yanında deyimler ve atasözlerindeki koşutluklar üzerinde de durmuştur.

Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde Arapça deyimlerin tercümesi

Arapça deyimler, Kur’an tercümelerinde Türkçeye üç yolla çevrilmiştir:

a. Kopyalama

Türkçenin deyim varlığı üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde bazı deyimlerin yalnızca ilk Kur’an tercümelerinde yer aldığı görülmektedir. Deyimin Arapçadan Türkçeye kopyalandığı, Kur’an tercüme dışında Türk dili tarihinde görülmemesi ve Arapça deyimle bire bir uyumlu olması gibi nedenlerle anlaşılabilir. Bu cümleden aşağıda örnek olarak ele alınan deyimler yalnızca Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde görülmektedir.

b. Deyimin açıklanarak tercüme edilmesi

Müstensihler, Arapça deyimleri bazı durumlarda kopyalamak yerine tefsirî bir açıklamayla tercüme etmişlerdir. Mesela, Yûsuf suresinin 87. ayetinde görülen *tey’ esû min ravhi’ llâhi* deyimini, kelime anlamı olarak {Allah’ın rüzgârını kaybetmeyin} demektir (Işık, 2018, s. 66). Deyimdeki *ravh* kelimesi, *rûh* kelimesi ile temelde aynıdır. Aynı kökten (r-v-h) türeyen *rîh*; Kur’an-ı Kerim’in farklı yerlerinde “rüzgâr, kasırga” anlamlarında kullanılmıştır. *Ravh*, “rüzgâr, kasırga”dan istiare yoluyla “genişlik ve ferahlık” anlamını kazanmış; ilgili

ayette “genişlik ve ferahlık” anlamı “Tanrı’nın rahmeti” olarak tefsir edilmiştir (Müfredât, s. 445-448). Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere *tey’esû min ravhi’llâhi* deyimini kopyalanmamış; tefsiri olarak tercüme edilmiştir:

ey oğlanlarım barınglar irtengler Yūsufdın anıng kadaşındın umunçsuz bolmanglar tangrının rahmetindin kim ol umunçsuz bolmas tangrı rahmetindin meger tanığlı boğunlar (Rylands, 7a-7b). *ay mening oğlanum barınglar irtengler yūsufdın kadaşındın umunçsuz bolmanglar tangrının rahmetindin ol umunçsuz bolmas tangrı rahmetindin meger tanığlı boğunlar* (TİEM, 73 180v). *ay oğlanlarım barıng haber isteng Yūsufdın tağı uyasıdın tağı nevmîz bolmang tangrının rāhatındın meger küfr ketürgen erenler* (HKT, 236b).

Türkçe ilk Kur’an tercümelerinde Arapça deyimlerin yukarıda olduğu gibi açıklanarak tercüme edilmesi Farsça tercümelerin bu şekilde yapılmış olması ile doğrudan alakalıdır. Türkçe tercümeler ile Farsça tercümeler arasında doğrudan bir bağlantı vardır.

c. Deyimin Türkçe bir deyimle karşılanması

Arapça bir deyim kopyalanmadan ve açıklanmadan Türkçe bir deyimle karşılanması ilk Kur’an tercümelerinde oldukça az sayıda örnekte karşımıza çıkmaktadır. *ve lā tecesseū ve lā yeğteb* [Kur’an, 49/12] kelime anlamı olarak {casusluk yapmayın/gizli olanı araştırmayın} demektir. Deyim anlamıyla “birini arkasından çekiştirmek; dedikodu yapmak” demek olan ifade, Meşhed nüshasında *söz tüpkermek* {söz tükürmek} “birini arkasından çekiştirmek; dedikodu yapmak” deyimini ile karşılanmıştır:

... *tağı örtüglüg nirseni istemeng (yime sözni tüpkermengler) tağı (yime) gayb kılmasun (yime süngdermesün) ...* (Meşhed, 293, 141a).

Arapça-Türkçe Deyim Kopyaları

bir yanının eggen {bir yanını eğen} “kibirli” [Ar. *sāniye ‘ıfıhi*] [Kur’an, 22/9]

bir yanının eggeni ya ‘nī tekebbür kıılır munung üçün kim azdursa tangrı yolındın anga dünyāda ħorluğ tağı tatturur miz anga kıyāmet kün otnung kıını (HKT, 320a).

Deyim anlamı gözden kaçırılan ilk örnek *bir yanının eggen*’dir. Arapça *seny* kelime anlamı olarak “katlamak, eğmek, bükmek”; *ıtaf* ise “taraf, yan” anlamlarındadır. *Sāniye ‘ıfıhi*, düz anlamı ile {bir yanını eğen} demek olsa da deyim anlamıyla “kibirli” demektir (Müfredât, s. 211-212, 708). Türk dili tarihinde Kur’an tercüme dâiresinde tanıklanamayan bu deyim, Türkçeye bire bir tercüme yoluyla kopyalanmış; kullanım alanı tercüme metinle sınırlı kalmıştır.

elig kıs- / elig tut- / elig tüg¹- {el kısmak; el tutmak; el düğümlemek} “cimri olmak” [Ar. *yeğbizüne eydiyehum*] [Kur’an, 9/67]

iki yüzlügler iki yüzlüg urağutlar amarıları amarıdın fermānlayurlar ésizlikdin yıgarlar edğülükdin hem kısarlar eliglerini unuttılar tangrını koğtı olarnı iki yüzlügler olar fāsıklar (Rylands 47a). ekki yüzlüg erenler ekki yüzlüg tişiler amarıları amarıdın fermānlarlar münker işdin yıgarlar bildükmiş işni tutarlar eliglerini koğtılar tangrını kođa berdi olarnı çın ekki yüzlügler anlar tururlar yarlığdın çıkığlılar (TİEM 73 145v). münāfik erenler taķı münāfik tişiler pāraları pāradın buyrurlar körksüz iş birle taķı yıgarlar edğü işdin taķı tügerler eliglerini unuttılar tangrını koğdı anların haķıķat üze münāfiklar anlar buyruğdın çıkğan (HKT, 190a).

Deyime kaynaklık eden *ķabz* kelimesi “el ile tutmak, kabzetmek”; *eyd* ise “el, avuç” anlamlarındadır. Elin harcama yapmaktan geri kalmasına da *ķabz* denmiştir. {Ellerini sıkı tutarlar} deyimini ile anlatılmak istenen “cimri olmak”tır (Müfredât, s. 818). Türkçeye *elig kıs- / elig tut- / elig tüg-* gibi üç farklı kopyası yapılan kelime; düz anlamı ile {el kısmak; el tutmak; el düğümlemek} demek olsa da deyim anlamıyla “cimri olmak” demektir. *Elig tut-* Divānu Luğâti’t-Türk ve Kutadgu Bilig’de “kefil olmak, elinden tutmak” (Şen, 2017, s. 99) anlamında karşımıza çıkmaktadır. *Elig kıs-* ise taramalarımıza göre Türk dili tarihinde ilk defa Rylands nüshası Kur’an tercümesinde tanıklanmaktadır.

elgini boynungķa bağlığ kıl- {elini boynuna bağlamak} “cimri olmak” [Ar. *ve lâ tec ‘el yedeke mağlūeten ilā ‘unuķike*] [Kur’an, 17/29]

ķılmağıl elgini bağlığ boynungķa yağmağıl anı ķamuğ yağmak ol-turğay sen taşra toķılıp yığılmış (TİEM, 73, 208r). taķı ķılmağıl elging-ni bağlanmış boynung tapa taķı yaymağıl anı yaymağnung ķamuğını kim bolğay sen melāmet ķılınmış kesilmiş (HKT, 273b).

Mecaza kaynak teşkil eden *mağlūeten* “bağlanmış” kelimesinin kökü *ğ-l-l*’dir. Bu kökten türeyen *ğull* kelimesi “kelepçe” anlamındadır. Cimri kişiye *huve mağlūlu’l-yed’* “eli kelepçelidir” denir. Düz anlamı ile {elini boynuna bağlamak/kelepçelemek} olan deyimle anlatılmak istenen “cimri olmak”tır (Müfredât, s. 759-761). *Elgini boynungķa bağlığ kıl-* deyimini Türkçe ilk Kur’an tercümeleri dışında Türk dili tarihinde görülmemektedir.

iş ahtar- / iş ewür- / iş tewür-{iş döndürmek/çevirmek} “(arkadan) iş çevirmek; tuzak kurmak” [Ar. *ķallebe’l-umūre*] [Kur’an, 9/48]

çın oķ tilediler oķ fitneni anda burun aħtardılar sanga işlerni ançaķa tegi keldi haķıķat belğürdi tangrının fermāni olar unamağlılar (Rylands, 36b). tilediler oķ bulğaknı munda öngdün ewürdiler tewürdiler sanga işlerni ançaķ keldi yaraşı belğürdi tangrı yarlığı anlar tapla-

¹ *elig tüg-* deyimini Kutadgu Bilig’de de görülmektedir (Şen, 2017, s. 99).

mağlılar ol (TİEM, 73 144r). *istediler fitneni aşnudın taķı ewürdiler sanga işlerni ançağa tigrü kim keldi haķ taķı açuķ boldı tangrının işi taķı anlar yigrenenler* (Hekimoğlu, 188a).

Umür, Arapça *emr* “iş” kelimesinin çoğuludur. *ķallebe* ise “çevirmek, döndürmek, değiştirmek” anlamındadır (Müfredât, s. 96, 862). Deyim, kelime anlamı ile {iş döndürmek/çevirmek}; deyim anlamı ile “(arkadan) iş çevirmek; tuzak kurmak” demektir.

közi aķar- / **közi ürger-** {gözü beyazlaşmak} “gözüne perde inmek; kör olmak” [Ar. *ebyeżzet ‘aynāhu*] [Kur’an, 12/84]

yüz ewürdi olardin aydı ey ökünç yūsuf üze ürgerdi aning iki közi kağğudın ol öwke singürgen ol (RKT, 5b). *yüz ewürdi anlardın taķı aydı ay kađđu yūsufka aķardı aning ekki közi kağğudın ol öfke singrigli ol* (TİEM, 73 180v). *taķı ewürdi anlardın taķı aydı ay katığ kağğum Yūsuf üze taķı aķardı aning iki közi kağğudın ol öfke birle toluğ turur* (HKT, 236a).

Kelime, düz anlamı ile {gözleri beyazlaşmak} demek olsa da deyim anlamı ile “gözüne perde inmek; kör olmak” demektir (Doğru ve İşler, 2013, s. 91). Deyim, Farsça Kur’an tercümesi kanalıyla Türkçeye kopyalanmış [Fa. *sepīd şoden ... çeşm-hā*], tarihî Türk dili alanında kullanılmıştır:

aymışlar ya ķüb yalavaç yūsuf üçün ança yığladı kim eki közi aķardı körmes boldı (Kıyasü’l-Enbiyâ, 100r/4).

Bu deyim Kıyasü’l-Enbiyâ dışında tanıklanmaz. Deyimin Kıyasü’l-Enbiyâ’da tanıklanmasının sebebi, ilgili bölümün aynı ayetin tercümesi olması ile alakalıdır.

közi kayış- {gözü dönmek} “şaşmak; şaşkınlıktan gözü dönmek” [Ar. *zāğati’l-ebşāru*] [Kur’an, 33/10]

ançada kim keldi silerke silerning üstüngüzdin yime altınındın silerdin ançada kayıştı közler yime tegdi köngüller boğuzlar başınga seznür siler tangrıķa seziklerni (TİEM, 73 304r)².

Deyim anlamı gözden kaçırılan bir diğer kelime *közi kayış-*’tır. *Zāğa* “dönmek” demektir; bu anlamdan istiare yoluyla *zeyğ* “doğruluktan sapan” anlamını kazanmıştır (Müfredât, s. 467). *Ebşār* ise *başar* “görme duyusu” kelimesinin çoğuludur.

sađuķa tutuş- / **ilükke yapuş-** {kulba tutunmak; düğme iliğine tutunmak} “(güvence) kendini sağlama almak” [Ar. *istemseke bi’l-‘urveti’l-vuşķi*] [Kur’an, 2/256]

² Bu deyim Hekimoğlu nüshasında da görölmektedir (bk. 400a).

küçemek yok müslümānlık içre belgürdi ök könilik yolsuzluğdın kim tansa kertgünmese tangrıda adınkı tapunğuka taķı kertgünse tangrıķa tutuşdı ök küçlüğrek berkrek bir şağuka üzölmek yok angar tanrı eşitgen bilgen ol (TİEM, 73, 32v). yok küçemek dīn içinde belgölüg boldı köni yol azğunluğdın kim kim kāfir bolsa şeytānga taķı bitse tangrıķa yapuştı i timādliğ ilükke yok ayrılmağ anga taķı tangrı işitgen bilgen (HKT, 40a).

Bu iki deyim düz anlamı ile “sağlam kulba yapışmak” demek olan *istemseke bi'l-urveti'l-vuşķi*³ nin iki farklı kopyasıdır. Birinci kopyadaki *sağū* “ölçek, ölçü”; ikinci kopyadaki *ilük* “dügme iliği” demektir.

“Hayvanın kaçmaması için bağlandığı ağaç vb. sağlam şey anlamına gelen *urve* kelimesi, zamanla kova, testi vb. kapların kulbu için de kullanılmıştır. Hatta elbisenin düğmesinin bağlandığı “ilik” bile *urve* kelimesiyle ifade edilmiştir. Böylece, *urve* kelimesinin tutunulacak sağlam bir şey anlamına gelmesi, bütün bu kullanımlardaki ortak noktayı teşkil etmektedir. Kelimenin bu temel anlamından yola çıkarak kendisine güvenilen ve dayanılan şeye mecazen *urve* denilmiştir. Buradan hareketle, sağlam bir yere tutunarak kendini güvenceye alan kişiyle, Allah’a iman ederek kendini güvence altına alan kimse arasında ilinti kurulmuştur.” (Doğru - İşler, 2013, s. 99).

til tola- / til büktür- {dil dolamak/dil büktürmek} “söz çarpıtmak; yalan söylemek” [Ar. *yelvūne elsinetehum; leyyen bielsinetihim*] [Kur’an, 3/78; 4/46]

anlardın kim cuhūd boldılar adnaturlar sözlerni orunlarındın hem ayurlar eşittimiz taķı hilāf kıldımız eşitgil eşitmegüni taķı küdeğzil bizni tolap tillerini taķı ta n kılı dīn içinde eger kim anlar aysalar eşittimiz boyun sudumuz eşitgil baķğil bizke bolğay yaħşı olarka könirek ançası bar yıratı olarnı tangrı küfrleri birle bitmez meger azķına (Rylands, 20b). taķı haķķat üze anlardın öğür bar kim büktürür tillerini kitāb birle saķınmaķınız üçün kitābdın taķı ermez ol kitābdın taķı ayurlar ol tangrı katındın taķı ermez ol tangrı katındın taķı ayurlar tangrı üze yalğanni taķı anlar bilürler (TİEM, 73 45v).

Yelvūne < *leyy*, ipi sarmak veya eğirmektir (dolamak). Buradan kinaye yoluyla *levī lisānehu bikezā* deyimini “yalan söylemek ve söz uydurmak” anlamında kullanılır. Kelime mecazen “bükmek, eğip bükmek, çevirmek, dön(dür)mek” anlamlarını daha sonra kazanmıştır. (Müfredāt, s. 977). Arapça deyim düz anlamı ile {dil dolamak, dil büktürmek}; deyim anlamı ile “söz çarpıtmak; yalan söylemek” demektir.

yeli kit- / yeli bar- {rüzgârı gitmek} “gücünü kaybetmek” [Ar. *tezhebe riħukum*] [Kur’an, 8/46]

boyun sunglar tangrıka hem yalavaçınğa tartışmang yüreksiz bolur sizler kitse yelingiz seringler ol tangrı sergenler birle turur (Rylands, 5b). *boyun süngler tangrıka yalavaçınğa tartışmanglar yüreksizlik kılğay siler taķı barğay yelingizler seriningler kim tangrı serinigliler birle* (TİEM, 73 135v). *taķı boyun süng tangrığa taķı resülünğa taķı tartışmang kim yüreksiz bolğay siz taķı barğay yilingiz ya 'nī devletingiz taķı şabr kılınğ haķıķat üze tangrı şabr kılğanlar birle* (Hekimoğlu, 176b).

Deyime kaynaklık eden *rīh*, “rüzgâr”; *zehāb* ise “gitmek” demektir (Müfredât, s. 402). Düz anlamı ile {rüzgârı gitmek} demek olan kelime, deyim anlamı ile “gücünü kaybetmek” demektir³.

Sonuç

Yüzyıllar boyunca aynı medeniyet dairesinin içinde bulunan toplumların deyimlerinde benzerlik ve ortaklıkların görülmesi ortak medeniyet mirasının vârisi olmaları ile doğrudan alakalıdır. Bizim bu makalede üzerinde durduğumuz deyimler ise kültürel ortaklıktan ziyade Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercümesinde uygulanan “çeviri yöntemi” ile ilgilidir. İlk Kur'an tercümeleri, Türkçenin İslami terimlerle birlikte Kur'an-ı Kerim'in sosyal terminoloji bakımından zengin söz varlığını karşılamadaki yeterliliğini ortaya koymaktadır. Bahsi geçen deyim kopyaları ise müstensih/müellifin tasarrufu ile ortaya çıkmaktadır. Çalışmaya esas teşkil eden örnekler, “geleneksel Türkçe deyimler” arasında gösterilemez; zira yukarıdaki deyimler “çeviriden kaynaklanmaktadır”. Çeviriden kaynaklanan kopyalar, diğer kopya örneklerinin aksine -genellikle- çeviri metnin kendisi ve/veya sahası ile sınırlı kalmıştır. Bu kopya örnekleri, A dilinde bulunan fakat B dilinde bulunmayan kalıp söz, deyim ve atasözlerinin A dilinden B diline bire bir çevirisi yoluyla oluşmuştur. *Lā yeħıķu'l-mekru's-seyyiu illā bi-eħlihi* [Kur'an, 35/43] Arapçada bir atasözüdür. Bu atasözü, kelime kelime tercümesiyle “kötü iş sahibinden başkasına gelmez” demek olsa da Türkçedeki tam karşılığı “kazdığı kuyuya düşmek”tir. Atasözü Rylands nüshasında kelime kelime tercüme edilerek kopyalanmıştır:

küwezlenmekleri için yer içinde yawuz al kıtur inmez yawuz oğrağ meger idisinge bakmazlar mu meger evvelkılar yolınğa hiç bulmaz sen tangrınınğ yolını teğşürmek hiç bulmaz sen tangrınınğ yolını ewürmek (Rylands, 83b).

Yawuz oğrağ meger idisinge inmez atasözü, Arapçadan Türkçeye çeviri yoluyla girmiş, kullanım alanı çeviri metni ile sınırlı kalmıştır. Bunun gibi pek çok örnek Kur'an tercümelerinde Arapçadan Türkçeye kopyalanmıştır. Kopya örneklerin bir kısmı tarihî Türk dili alanında kullanımını sürdürmüş; büyük bir kısmının kullanım alanı ise tercüme metinler ile sınırlı kalmıştır.

³ Bu deyimde kullanılan *yel* kelimesindeki mecaz anlam, Ata 2013'te “etki, tesir, güç” olarak anlamlandırılmıştır (2013:771).

Kopyalamada kaynak dilin her durumda Arapça olmadığını; Farsça tercüme-lerin Türkçe tercüme-leri büyük oranda etkilediğini de belirtmek gerekir.

Türkçe ilk Kur'an tercümelerinde karşımıza çıkan deyimlerin bir kısmı metin yayınlarının dizin bölümlerinde veya deyimler üzerine yapılan çalışmalarda belirtilmekte iken kopya deyimlerin büyük bir kısmına ilgili çalışmalarda yer verilmemiştir. Bu cümleden, yukarıda değinilen örnekler metin yayınlarının dizin-sözlük bölümlerinde ve deyimler üzerine hazırlanan çalışmalarda yer almamaktadır. Kur'an tercümelerine özgü kopyalar oldukları için metin yayınlarının dizin-sözlük bölümlerinde ve deyimler üzerine yapılan çalışmalarda "deyim anlamları" gözden kaçırılan bu örneklerin tespiti tarihi leksikoloji çalışmalarının daha sağlıklı yürütülmesine katkı sağlayacaktır. Arapça-Türkçe deyim kopyaları üzerine hazırlanan bu çalışma, ilgili alanda bir ön değerlendirme olarak görülmelidir. Bu hususta ileride yapılacak daha detaylı çalışmalarla Kur'an-ı Kerim'in tercümesi vesilesi ile Türkçeye Arapçadan veya aracı dil olan Farsçadan kopyalanan deyimlerin tamamı tespit edilmeli; ilgili deyimlerin kullanım alanları araştırılmalı ve Anadolu sahasında yapılan satır arası tercüme-lerle mukayese edilmelidir.

Kaynakça

- Abik, A. D. (2004). Nevâyî'nin üç eserindeki deyimlerin farsça ile karşılaştırılması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, 211- 222.
- Ata, A. (1997a). *Nāşirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī Kışaşü'l-Enbiyā (peygamber kıssaları) I giriş-metin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (1997b). *Nāşirü'd-dīn Bin Burhānū'd-dīn Rabgūzī Kışaşü'l-Enbiyā (peygamber kıssaları) II dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- _____ (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands Nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çetin, E. (2017). Çince-uygurca çevrilen metinlerde ağız, köz ve yüz sözleri ile kurulmuş deyimler. *International Journal of Language Academy*, 5/7, 433-440.
- Dankoff, R. (1983). *Wisdom of royal glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic mirror for princes*. Chicago-London: The University of Chicago Press.
- Doğru, E. ve İşler E. (2013). Kur'an deyimlerinin semantik analizi. *Eskişiyeni*, 27, 79-102.
- Eker, S. (2009). Divanü Lugâti't-Türk ve İran dillerinden kopyalar üzerine I. *International Journal of Central Asian Studies*, 13, 233-283.
- _____ (2010). Türkçe-Farsça dil ilişkilerinde anlam kopyaları üzerine. *Prof. Dr. M. Cihat Özönder'in Anısına Sosyoloji Yazıları 1*. Ed.: Nevin Güngör Ergan-Esra Burcu-Birsen Şahin. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

- Hasirizâde Elif Efendi (2015). *En-nûru 'l-furkân fî şerhi lugati 'l-Kur 'ân Kur 'ân lügati*. 2 Cilt. Yay. Haz.: Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Işık, M. (2018). *Kur 'an-ı Kerim 'de insanı ele alan deyimlerin anlambilim açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı.
- Johanson, L. (1993). Code-copying in immigrant Turkish. *Immigrant Languages in Europe*. (içinde s. 197-221) Ed.: G. Extra and L. Verhoeven. Clevedon: Multilingual Matters.
- _____ (1998). Code-copying in Irano-Turkic. *Language Sciences*, 20, 325-337.
- _____ (2002). Do languages die of structuritis? On the role of code-copying in language endangerment. *Italian Journal of Linguistics. Rivista di Linguistica*, 14/2, 249-269.
- _____ (2014). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler*. Çev.: N. Demir. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal, M. (2004). Buddhist Türkçe eserlerdeki Türkçe deyimler üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*. 20-26 Eylül 2004 (içinde s. 1793-1808). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kemal Yunusoğlu, M. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerde metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur 'ân tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2), giriş-inceleme-metin-dizin*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı.
- Kur 'ân-ı Kerim Meali* (2006). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, Ş. (2009). *Kur 'ân-ı Kerim sözlerini bulma kılavuzu -elifbâî dizin-*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Müfredât*: Rağib El-İsfahanî (2012). *Müfredât Kur 'ân kavramları sözlüğü*. Tercüme eden: Prof. Dr. Abdülbaki Güneş - Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Olgun, İ. (1972). Farsça ve Türkçe atasözleri ve deyimler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972, 153-172.
- Sağol, G. (1993-1996). *An inter-linear translation of the Qur 'an into Khwarazm Turkish. introduction, text, glossary and facsimile. Part I: introduction and text*, Harvard, 1993, XL - 369 s.; *Part II: glossary*. Harvard, 1995, XXIII - 310 s., *Part III: facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No. 2; Section One: 1b-300b*. Harvard, 1996, 229 s.; *Section Two: 301a-587b*. Harvard, 1996, s. 303-594.

- Sertkaya, O. F. (2014). Eski Uygur Türkçesinde deyimler. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya Mirsultan Osman'ın Doğumunun 85. Yılına Armağan.* (içinde s. 251-169) Ed.: Aysima Mirsultan - Mihriban Tursun Aydın - Erhan Aydın. Konya: Kömen Yayınları.
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin deyim varlığı.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an tercümesi (Meşhed nüshası [293 No.] giriş-metin-dizin).* 2 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tokay, Y. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde atasözleri ve deyimler.* Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tokyürek, H. (2015). *Altun Yaruk Sudur IV. tegzinç (karşılaştırmalı metin yayını).* Kayseri: Laçın Yayınları.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r/7), giriş-metin-inceleme-analitik dizin.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı.
- _____ (2008). Kur'anda geçen bazı arapça deyimler ve tabirlerin ilk Türkçe Kur'an tercümelelerinden TİEM 73'teki Türkçe karşılıkları üzerine. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 109-153.
- _____ (2012). *Doğu ve batı Türkçesi Kur'an tercümeleleri sözlüğü.* Konya: Eğitim Yayınevi.
- _____ (2018). *Karahanlı Türkçesi ilk Türkçe satır-altı transkribeli Kur'an tercümesi TİEM 73 (8 Cilt).* Konya: Konya Selçuklu Belediyesi Yayınları.

Extended Abstract

Idioms are phrases that add richness to a narrative by using and stereotyping words outside their own meaning, thereby expressing a lot with few words. Citing metaphor, metonymy, and allusion, among other rhetorics, dictionaries define idioms as follows: “Semantic convergence forms a kind of lexical unit, and often have a very divergent meaning from the original.” “A set of words containing a meaning separate from the individual meaning of the words that make it up.” “Phrases or sentences that describe a concept in a special structure or aesthetic expression, and use most of that to create a new meaning outside of its/their real meaning.” “Sets of words and phrases that carry a new, different meaning from the real meaning, and that thus add richness to the narrative while at the same time being aesthetically pleasing.” “Groups of two or more words that are partially or fully used in a context beyond their original meaning, and that can even change in terms of grammatical form.”

Given that they are already present in language, they are not produced by randomly selecting words, and they can become stereotyped over the years, thus revealing the richness of the language, the way it expresses itself, and how words have changed in meaning over the course of history.

When we look at the history of Turkish, we see that a sizable number of idioms had been adopted word for word from non-Turkic languages. In this regard, various studies in the field of historical linguistics have been conducted on the relationship between the pre-Islamic relationship between Chinese, Sogdian, and Turkish, as well as the post-Islamic relationship between Persian and Turkish. This study will examine idioms copied from Arabic into Turkish during the first Qur’an translations in Turkish as an issue which has not been discussed before.

Religion is an important factor with respect to the languages in which Turkish has come into contact. Upon accepting Islam, the Turks had entered a religious neighbourhood of sorts in which they themselves were foreigners. Moreover, upon translating the Holy Qur’an, the holy book of the religion that they adopted, they also adopted Islamic terms into Turkish as well, as the Uyghurs had done from their Manichaeist and Buddhist neighbourhoods. We can see that many words and idioms have entered into Turkish from Arabic through Persian. For example, the idioms *mesel tokı-* and *mesel ur-* are not found in the texts pre-dating the first Qur’an translations. When a word turns into an idiom with the verbs *tokı-* and *ur-*, we get an example of a new meaning, to “draw a lesson from”, something that entered via Qur’an translation. The Arabic idiom (*zaraba misālun*), which is the source of the copy, literally means to “hold something up as an example” [Ar. *misāl* Tr: örnek; hikâye; ibret alınacak hikâye; *zaraba* vurmak; bir şeyi başka bir şeye vurmak]. This idiom, was copied directly from Arabic into Turkish, which in turn has continued to be used throughout different historical periods. When we set out to examine the Turkish equivalents of Islamic terms, comparisons made between Turkish, Arabic (the language of the Qur’an), and Persian (the vehicle language) are important for historical socio-linguistic studies.

In this study, we found that the following idioms do not exist in any texts except the first Turkish translations of the Qur’an: *bir yanının eggen*, *elig kıs-* / *elig tut-* /

elig tüg-, elgini boynungka bağlıg kıl-, iş ahtar- / iş ewür- / iş tewür-, közi akar- / közi ürger-, közi kayış-, saguka tutuş- / ilükke yapuş-, til tola- / til büktür-, and yeli kit- / yeli bar-.

For centuries, similarities and commonalities in the expressions used by societies under the same civilization umbrella are directly tied to their being the heir of a common heritage. The expressions that we have chosen to focus on in this study is the method(s) of translation that had first been used to translate the Holy Qur'an into Turkish, rather than showing a common culture they shared. The first translations of the Qur'an reveal just how competent Turkish was in being able to find equivalents for the rich social terminology of Qur'an. Copies of the aforementioned idioms have come down to us by the first Qur'an translations' translators. The examples that form the basis of this study cannot, however, be shown among traditional Turkish idioms, because of their being created in translation. In contrast to other examples of copied idioms, translated idioms -generally speaking- are limited to the translated text or to the specific subject field. These examples were formed by translating phrases, idioms, and proverbs found in the source language but not the target language verbatim.

While a small number of the idioms that we encounter in the first Turkish Qur'an translations are mentioned in the indexes of either publications or studies focusing on idioms, most are not. The examples mentioned above are not included in any index-glossary of any publication or study on idioms. Putting forth these overlooked examples will contribute to the healthier conduct of historical lexicology studies. This study on Arabic-Turkish idiom copies should be viewed as a preliminary assessment in the relevant field. In the future, all the phrases copied from Arabic or Persian to Turkish via Qur'an translation should be identified and studied in further detail (including their usage context), as well as compared with Anatolian interlinear translations.

ENVÂRÜ'L HİKEM VE Kİ'Lİ BİRLEŞİK CÜMLELER ÜZERİNE

Kader TÜNGÜÇ ÇELİK*

Özet

Bu makalede, Özbekistan İlimler Akademisi, Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, 11876 numarada kayıtlı olan “Envârü'l-Hikem” adlı eserde geçen *ki*'li birleşik cümleler incelenmiştir. Doğu Türkçesiyle 16-17. yüzyıllar arasında kaleme alındığı ve Çağatay Türkçesinin klasik sonrası dönemine ait olduğu tespit edilen bu mensur eser, toplam 165 hikmetten oluşmaktadır. Çalışmada öncelikle eserin kısa bir tanıtımına, dil özelliklerine ve anlatımın somutlaştırılması için başvurulan ifadelere yer verilmiş; daha sonra ayrıntılı bir şekilde *ki*'li birleşik cümleler incelenmiştir. Bu cümleler; yardımcı cümlenin/cümlelerin ana cümle içerisindeki durumuna göre sınıflandırılmış ve yardımcı cümlenin/cümlelerin ana cümlenin doğrudan bir ögesi olduğu örneklerde tercih edilen “kip ekleri”ne dikkat çekilmiştir. Tanım ve açıklama cümlelerinde gereklilik ifadesinin kullanımı neticesinde karşımıza çıkan *kerek ki*'li yapılar ise ele alınan bir diğer konudur.

Anahtar Kelimeler: *ki*'li birleşik cümle, *kerek ki*, söz dizimi, Envârü'l-Hikem, didaktik üslup.

ON THE COMPOUND SENTENCES WITH *ki* IN ENVÂRÜ'L HİKEM

Abstract

The compound sentences with *ki* in the work “Envârü'l Hikem” registered at number 11876 in Uzbekistan Academy of Sciences Abu Reyhan Al-Biruni Orientalism Institute Manuscript Library are

* Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tunguckader@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3386-9015.

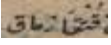
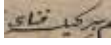
examined in this article. This prosaic work, which was written between 16th and 17th centuries with Eastern Turkish and belongs to the post-Classical period of Chagatai Turkish, consists of a total of 165 wisdoms. In the study, first of all, a brief introduction of the work, language features and expressions applied for the concretization of the narrative were included; then the compound sentences with *ki* were examined in detail. These sentences; classified according to the situation of the auxiliary sentence(s) in the main sentence and attention was drawn to the preferred modal suffixes in the examples where the auxiliary sentence(s) was a direct element of the main sentence. The structure with *kerek ki* as a result of the use of the expression of necessity in the description and explanation sentences is another issue which is examined.

Keywords: compound sentence with *ki*, *kerek ki*, syntax, Envârü'l-Hikem, didactic style.

Giriş

Bu çalışmada, Envârü'l-Hikem¹ adlı eserde bir üslup özelliği olarak görülen *ki'li* birleşik cümlelerin incelenmesi amaçlanmaktadır. Özbekistan İlimler Akademisi, Ebû Reyhan El-Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, 11876 numarada kayıtlı olan Envârü'l-Hikem 165 hikmetten oluşan mensur bir eserdir. Talik yazı ile kaleme alınan eserin her sayfasında 9 satır bulunmaktadır. Toplam 45 varaktan oluşmaktadır. Eserde yazara, yazıldığı yer ve tarihe dair bir bilgi bulunmamaktadır. Dil özellikleri ve söz varlığından yola çıkarak eserin, Doğu Türkçesiyle 16-17. yüzyıllar arasında yazıldığını, Çağatay Türkçesinin klasik sonrası dönemine ait olduğunu söyleyebiliriz.

Eserin ses ve şekil bilgisi özellikleri:

1. Eser esas itibarıyla harekeli bir metin olmamasına rağmen bazı kelimeler harekeli yazılmıştır: *ķutķarmak* (3a/8), *birkilse* (4b/7-8).

2. Klasik dönemde olumsuzluk eki -mA yalnızca mim+elif ile yazılırken metinde yalnızca mim harfiyle yazılmaktadır: *ķarama<a>ğay* (3b/7), *ķalm<a>ğay* (3b/8).

3. Eski Oğuz Türkçesinin etkisiyle yer yer yuvarlaklaşmalar görülür: *bi-lünür* (18b/9), *alınur* (35b/2) *taşlanur* (35b/3). Ayrıca düzleşme ve yuvarlaklaşmada imla ikiliği söz konusudur: *yeteşer* (24b/8), *yeteşür* (25a/1).

¹ Eser, inceleme-metin-Türkiye Türkçesi aktarımı-dizin ve tıpkıbasım olarak tarafımızca yayımlanacaktır.

4. Ek uyumsuzluğu örnekleri mevcuttur: edebliğin (32a/1), edebliği (32a/4) keymak (42a/9) ısığlığı (19a/7) otge (19a/9).

5. Belirtisiz isim tamlamalarında üçüncü tekil şahıs iyelik eki genellikle kullanılmamaktadır: haç yol<ı>ğa (3b/9).

6. İlgi durumu eki ve ayrılma durumu eki nöbetleşmesi söz konusudur: hatunların emîn bolmak (26b/4).

7. Ayrılma durumu eki yönelme durumu eki görevinde kullanılmaktadır: ‘aceb a:ndağ kişidin (29b/2).

8. Eserde Türkçe söz varlığı azımsanmayacak derecededir. Tasavvuf terimleri doğrudan Arapça olarak verilirken açıklama bölümlerinde Türkçe sözcükler kullanılmıştır. İsimden ziyade Türkçe fiil tercihi öne çıkmaktadır: *ayt-*, *bala*, *bar*, *bille*, *bol-*, *bölek*, *ikev*, *karıgan*, *kit-*, *koşul-*, *orun*, *ötter-*, *tart-*, *tégür-*, *til*, *tüzet-*, *uşla-*, *yağşı*, *yavuk*, *yığ-* ...

Tasavvufi-didaktik bir eser olan Envârü'l-Hikem’de *sufi*, *zahit*, *pir-i kâmil*, *derviş*, *arif*, *salik*, *fakir*, *melametî*, *civanmert*, *bedbaht ihlas*, *fütüvvet*, *tecrit* gibi terimlerin tanımına yer verilir. Yazılış amacına uygun olarak öğrenmeyi kolaylaştıran ve anlatımı etkileyici kılan anlam olaylarına yer verilmiştir. Metafor ve benzetmelere başvurulmuş; karşıtlıklardan yararlanılarak karşılaştırmalar yapılmış ve kalıp ifadeler kullanılmıştır:

Şüfî andağ yerdür ki yağşı ve yaman basar ve bir buluttur kim neme-sege sâye salur ve bir yamğurdur ki hemeni suwğarur. (9a/7-9b/1) “Sufî, iyi ve kötünün bastığı yerdir. Her şeye gölge düşüren bir bulut ve her şeyi sulayan yağmurdur.” (METAFOR)

Resm-i ma’rifetler güyâ yaznı yamğurıdır ki ne bîmârga şifâlık yeter ve ne teşne sîrâb kılar. (9b/1-3) “Marifetler alameti güya ne hastaya şifa veren ne de susuzu suya kandıran yaz yağmurdur.” (METAFOR)

‘Âlim câhilni tanıydur ki ‘âlim hem bir vaqtde câhil idi. Câhil ‘âlimni tanumaydur zıra ki hergîz ‘âlim bolmağan érdi. (32/a5-8) “Âlim kendisi de bir zamanlar cahil olduğu için cahili tanıır. Cahil (ise) hiçbir zaman âlim olmadığı için âlimi tanımaz.” (KARŞITLIK - KARŞILAŞTIRMA)

Zâhirinîñ arâyişi bâtınnıñ yamanlığını şalâhğa keltüre’lmes. Mişl-i zehrlük reyhân-ki şunça hüs ü leţâfet birle zararî bar cihetidin heme yaman ve merdüddur. (36B/4-9) “Zahirin süsü bātınnın kötülüğünü düzeltemez; tıpkı zehirli reyhanın onca güzellik ve zarafetine rağmen zararı olduğu için tamamıyla kötü olması ve reddedilmesi gibidir.” (BENZETME)

Köçük âşnâsı itegin tişlemes ve mest téve su, ot bergüçi kişige kaşd kılmas. Ammâ le'îm ve hâsid her kaçça ki anıñ haqqıda yahşılık kılşan vaqtı-ki dost tapsa her yamanlık ki téğüre a:lmasa ayamas. (34b/3-8)
 “Deve yavrusu tanıdığının eteğini dişlemez; sarhoş deve, su ve ot veren kişiye saldırmaz. Ama cimri ve haset kişi dost olduğunda kendisine iyilik yapsan da kötülük yapmaktan hiçbir zaman kendini alıkoyamaz.”
 (BENZETME)

Dür tapğan kişi ‘Dür taptım.’ démes ve a:ltun tofrağda yatsa hem çürümes. (44a/5-7) “İnci bulan kişi ‘İnci buldum.’ demez. Altın toprakta yatsa da çürümez.” (KALIP İFADE)

Eserde tanımlama yapılırken tüm anlam ayırt ediciler göz önünde bulundurulmuştur. Bu anlamsal farklar derecelendirme yoluyla aktarılmıştır. Tanımlama ve açıklama cümlelerinin genelinde *ki'li* yapıların kullanımı öne çıkmaktadır.

Merdüm tört kısmdur: Biri le'îm ki ne özi yer ve ne birevge berür, ikinci bañıl ki özi yer velikîn birevge bermes, üçünçi sañı ki özi hem yer birevge hem berür, törtünçi kerim ki özi yemes birevge berür. (34a/1-7)
 “İnsan dört türdür: Biri pinti; ki, ne kendi yer ne de başkasına verir; ikinci cimri; ki, kendi yer; fakat, başkasına vermez, üçüncü cömert; ki, kendi yer başkasına da verir; dördüncü kerim; ki, kendi yemez başkasına verir.”

Kişide bulunması gereken vasıfların belirtilmesinde ise gereklilikler üzerine kurulu yapılar karşımıza çıkmaktadır. Bu gereklilikler *kerek kim/ki'li* birleşik cümlelerle ifade edilmiştir.

Derviş kerek ki giriftâr bolğan kişilerni serzeniş kılmağay ve olarğa rahm u şefkat birle du 'ā kılğay şāyed ki Hüdāy- te 'ālā olarnı hem dūnyā giriftārlıgıdn kutkarğay. (30a/1-6) “Derviş, (dünya) esir(i) olan kişilere serzeniş etmemeli, onlara Hüdayteala'nın onları dünya esirliğinden kurtarmaları için merhamet ve şefkatle dua etmelidir.”

Hitap edilen kitle ile doğrudan ilgili olan anlatım tarzı cümlelerin kuruluşuna da etki etmiştir. Metnin kurgusunda hem terim tanımlamalarında hem de gerekliliklerin ifade edilmesinde baştan sona *kim/ki'li* birleşik cümlelerin sistematiği hissedilmekte ve bu da metinde üslup özelliği olarak öne çıkmaktadır. Bir bakıma paralel yapıdaki cümlelerle ahenk sağlanmakta ve anlam bilimsel özelliklerle birlikte öğrenmeyi kolaylaştırıcı bir metot uygulanmaktadır. Eserde geçen *kim/ki'li* birleşik cümleleri değerlendirmeden önce Türkçede 8. yüzyıldan bu yana kullanılan bu yapılar hakkında kısa bir bilgi vermek uygun olacaktır.

1. kim/ki'li Birleşik Cümleler

Türkçede *kim/ki'li* birleşik cümlelerin ilk basit örneklerini Hint-Avrupa dillerinden olan Sanskritçenin etkisiyle Eski Uygur Türkçesi döneminde görürüz. Tekin, Türkçede *kim/ki'li* birleşik cümlelerin kullanılmaya başlanması hakkında şu açıklamayı yapar:

Uygurlar, Tarım'da yerleşik medeniyete geçince bu medeniyetin gerektirdiği çok yönlü ve değişik fikir cereyanlarını benimsemişler ve devrin kültür hayatına gerek tercüme yoluyla gerekse telif eserlerle aktif bir şekilde katılmışlardır. Bu suretle, Bozkır Türkçesinin kısır ifade yeteneği zaruri olarak güçleniyor ve bir ana düşüncüyü türlü yönlerden tanımlayan unsurların birer cümle hâline getirilmesiyle Türk dili, tarihinde ilk defa büyük bir oluşma çağına giriyordur (Tekin, 1992, s. 112).

Kim/ki'li birleşik cümlelerin tercümenin etkisiyle ortaya çıkmış olduğu yönünde ortak bir görüş bulunmaktadır. Tercümelere ödünç alınan zamirli birleşik cümle yapıları (relative clause), Türkçe söz varlığından alınan kim, kayu, ne gibi soru zamirleri kullanılarak oluşturulmuştur. Bağlama görevinde kullanılan sözcüklerin tıpkı bugünkü İngilizcede de devam eden ve soru zamirleriyle kurulmuş cümle yapısına benzemesi bu yapının Hint-Avrupa dillerinin birinden (Hintçe, Toharca, Soğdca) ödünçlenmiş olduğunu göstermektedir (Nalbant, 2015, s. 48).

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ise Kutadgu Bilig başta olmak üzere, Atebetü'l Hakâyık ve özellikle Kur'an tercümelerinde *kim'li* birleşik cümlelerde dikkat çekici bir artış söz konusudur (Nalbant, 2015, s. 48). Doğu Türkçesinde de bu yapıların kullanımı devam etmiştir. Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi dönemleri metinlerinde özellikle de çeviri metinlerde kullanılan *ki'li* cümlelerin kullanım sıklığı Cumhuriyet Dönemi'nde azalmıştır (Özmen, 2013, s. 160).

Korkmaz, *ki'li* birleşik cümleyi “ana cümle ile bunu izleyen yardımcı cümlelerin Farsçadan alınan *ki* bağlacı veya bağlama görevindeki *kim* zamiri ile birbirine bağlanması” olarak tanımlar. *Kim* bağlama zamiri genellikle tarihî devir metinlerinde yer alır Daha sonra *kim'in* yanı sıra, Türkçeye Farsçadan geçen *ki* bağlacı kullanılmıştır.² Son olarak da *kim* yerini tamamen *ki'ye* bırakmıştır (Korkmaz, 1994, s.103).

Ki'li birleşik cümle asıl fikri taşıyan bir ana cümle ve yardımcı cümle(ler) den meydana gelir. Yardımcı cümle(ler); ana cümlelerin öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı veya ana cümledeki bu öğelerin tamlayanı olmaktadır.

² Bugün Türkçede kullanılan *ki'lerin* bir kısmı Türkçe asıllıdır ve Eski Türkçedeki “erki”den gelmektedir. “Erki”den gelen *ki'ler* bağlama değil kuvvetlendirme görevinde kullanılır ve söz dizimi karakteri bakımından Farsça asıllı *ki'lerden* farklıdır. Ayrıca *ki'li* birleşik cümle de kurmaz (Korkmaz, 1994).

Ki'li birleşik cümle yapılarında yardımcı cümle ister yükleme bağlı bulunsun isterse bir ögenin *açıklayıcısı/niteleyicisi* olsun her iki hâlde de ya ana cümle- nin yükleminden sonra yer almıştır ya da ana cümle- nin içinde bulunmaktadır (Tulum, 1978, s. 14-16).

Söz dizimi içindeki yerleri değişken olan yardımcı cümlelerin ana cüm- leden sonra bulunması Türkçenin söz dizimi kurallarına uygun değildir. Bi- lindiği gibi Türkçede ana unsur sonda bulunur. Ana cümle- nin başta, yardım- cı cümle- nin sonda olduğu sıralanışta Farsça etkisi görülmektedir (Karahan, 2010, s. 86).

Kim/ki'li birleşik cümlelerde, *kim/ki* kaldırılarak, *kim/ki'* den sonra ge- len yardımcı cümle, ana cümle- nin içine yerleştirildiğinde, diğer bir de- yişle, Türk söz dizimine çevrildiğinde, yardımcı cümle- nin yüklemine oluşturan çekimli fiil, genellikle fiilimsiye cümle- nin tamamı ise fiilimsi grubuna dönüşür. Yardımcı cümle, isim cümlesi ise yüklemdeki ek-fiil, fiilimsiye dönüşerek ol- yardımcı fiilin üzerine gelir (Özmen, 2013, s. 160).

Sonuç olarak, *kim/ki'li* birleşik cümle diğer araştırmacıların da belirttiği üzere, bir ana cümle ile bir veya birkaç yardımcı cümleden meydana gelmekte ve bu yardımcı cümle(ler) karşımıza iki şekilde çıkmaktadır:

- Yardımcı cümle(ler) ana cümle- nin ögelerinden birinin *açıklayıcısı/nitele- yicisi* konumundadır.

- Yardımcı cümle(ler) doğrudan ana cümle- nin bir ögesi konumundadır.

Makalemize konu olan Envârü'l-Hikem adlı eserde geçen cümlelerin ta- mamı incelenmiş olup gerek kullanım sıklığı gerekse sistematığı bakımından öne çıkan *kim/ki'li* birleşik cümleler fonksiyonlarına göre sınıflandırılmıştır. Yardımcı cümle(ler)in ana cümle- nin doğrudan bir ögesi olduğu durumlarda ise söz dizimsel bağlamı oluşturan dil bilgisi ögelerinin kullanımına göre ayrı bir sınıflandırma yapılmıştır.

2. Envârü'l-Hikem'de Geçen Kim/ki'li Birleşik Cümleler

2.1. Kim/ki'li Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümle- nin Bir Öge- sinin Açıklayıcısı Olma Durumu

Ki'li birleşik cümlelerde, yardımcı cümle ile ana cümle arasında, anlam ve işlev olarak değişik ilişkiler vardır. *Ki* bağlacı, ana cümle ile yardım- cı cümleyi yapısal olarak bağlar. Bununla birlikte iki cümle arasında, anlam ve işlev ilişkisi olmasına, yardımcı cümle, ana cümle- nin metinde veya ifadede eksik olan bir yönünü, bir cümle ögesi gibi açıklamasına karşın, yardımcı cümle ana cümle- nin doğrudan doğruya bir ögesi de- ğildir. (Özmen, 2013, s. 161).

Bu yapılarda yardımcı cümle sıfat işlevindedir. Ana cümlenin çeşitli öğelerinin açıklayıcısı/niteleyicisi durumundadır.

2.1.1. Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Yüklem İsmine Açıklayıcısı Olma Durumu

Bu kategorideki cümlelerde ana cümle, isim cümlesidir. Yardımcı cümle ise ana cümledeki yüklemdeki isim unsurunu açıklar. Ana cümledeki yüklem bazı örneklerde -dur, -dür bildirme ekiyle karşımıza çıkarken bazılarında bu ek görülmez. Türkiye Türkçesine aktarılırken yardımcı cümle ana cümledeki yüklem ismine genellikle -an, -en sıfat-fiiliyle bağlanır. Aşağıdaki örneklerde, Türkiye Türkçesine aktarımlarında *ki*'nin korunma sebebi bu yapılarla sağlanan vurguyu göstermektedir.

- *Biri 'ilm ki riyāzetge salur tā anı mülāyim kıtur.* (3b/3-4)
“Birincisi ilimdir ki nefsi kırar (ve) onu mülâyim yapar.”
- *İkinçi zıkrdür ki aña mūnis ve hem-dem bolur tā yalğuzlikde vahşet almas.* (3b/4-5)
“İkincisi zikirdir ki ona dost olur (ve) yalnızlıkta korku duymaz.”
- *Üçünçi perhizkārlıkdur ki anı tohtātguçıdur tā her nā-şāyeste işka karam<a>ğay.* (3b/5-7)
“Üçüncüsü perhizkārlıktır ki gereksiz her işe bakmaması için onu durdurur.”
- *Törtünçi yakındür ki aña merkeb ve süvāredür tā hem-rehlerdin kin kalm<a>ğay.* (3b/7-8)
“Dördüncüsü kesin bilgidir ki yoldaşlarından geride kalmaması için ona binek ve binicidir.”
- *Biri mevt-i ebyağ ki açlıgdur.* (4a/4)
“Birincisi beyaz ölüm ki açlıktır.”
- *İkinçi mevt-i esved ki şabr kıılmaqdur.* (4a/5)
“İkincisi siyah ölüm ki sabretmektir.”
- *Üçünçi mevt-i ahmer ki nefis hilāfın almaqdur.* (4a/5-6)
“Üçüncüsü kırmızı ölüm ki nefsi yalandan alıkoymaktır.”
- *Törtünçi mevt-i ahzar ki yeni libāsdın eskige kanā‘at kıılmaqdur.* (4a/6-7)

“Dördüncüsü yeşil ölüm ki yeni kıyafet yerine eskiye kanaat etmektir.”

Yardımcı cümlelerin yüklem isminin açıklayıcılığına ana cümlede “**andağ**” ile işaret edildiği örnekler de mevcuttur:

- *Sāhib-i başîret a:ndağ kişidür ki hemîşe öziniñ ahvâl ve ef'âlîğa qarap ser-hesâb bolğay.* (11b/5-8)
“Basiret sahibi, daima kendi durumuna ve yaptıklarına bakarak kendisiyle hesaplaşan kişidir.”
- *Hüred-mend andağ kişidür ki eger heme 'âlem anıñ huşümetiğa tursalar anıñ hiç kim-ge huşümeti bolmağay.* (19b/8-20a/1)
“Akıllı, bütün âlem ona husumet duysa da hiç kimseye (karşı) husumeti olmayan kişidir.”

2.1.2. Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Öznesinin Açıklayıcısı Olma Durumu

Bu kategorideki cümlelerde *yardımcı cümle*, ana cümlelerin öznesinin *açıklayıcısı/niteleyicisi* işlevindedir. Ana cümlelerin yüklemi genellikle sonda bulunur. Türkçe söz dizimine en çok uyan örnekler bu kategoride yer alır.

Özne cümleleri, ana cümleye bağlanışları bakımından iki gruba ayrılır: Birinci grupta, bağlayıcı görevini gören *kim* ilgilime (aslında soru) zamiri özne, nesne, tümleç veya niteleyici olabilir. Ancak *kim* tek başına nadiren görülür, genellikle Farsça *ki* bağlama edatıyla birlikte *kim ki* şeklinde kullanılır. Manayı genelleştirmek için bağlayıcının başına *her* zamiri getirilir (Eckmann, 1959, s.31).

Eserde, *kim*'in tek başına kullanıldığı örnekler de bağlama edatıyla birlikte kullanıldığı örnekler de görülmektedir. Her iki yapıda da manayı genelleştirmek için cümlelerin başına “her zamiri” getirilmiştir.

- *Her kim hilmge 'âdet kılsa uluğluğığa yeteşer.* (24b/6-8)
“Yumuşak başlılığı huy edinen kişi ululuğa yetişir.”
- *Her kim yaman hem-nişîndin kaçsa yahşılarnıñ şöhetige ulanur.* (25a/1-3)
“Kötü arkadaştan uzak duran kişi iyilerin sohbetine dâhil olur.”
- *Her kim a:k sakal kişiniñ kolın a:lsa a:k sakalını kolığa a:lur.* (39a/9-39b/1)
“Ak sakallı kişinin elini tutan kişi (kendi) ak sakalını eline alır.”

- Her **kim** öz nefisini muhtâç bolm<a>ğan ya'nî kereksiz neme-seğa kıoya berse kereklik nemeselerni zâyi' kıılır. (40b/6-9)
“Öz nefisini muhtaç olmadığı yani gereksiz şeye düşürüveren kişi gerekli şeylerini zayı eder.”
- Her söz **ki** zikrdin başkadur, lağvdur. (6b/2-3)
“Zikirden başka olan her söz beyhudedir.”
- Her hāmūşluk **ki** fikrdin özge bolsa sehvdür. (6b/3-4)
“Fikirden başka olan her suskunluk yanılıdır.”
- Her nazır **ki** 'ibretin bolm<a>sa lehvdür. (6b/4-5)
“İbret alınmayan her bakış avuntudur.”
- Her neme **kim** 'ibāretge ve tilge kélür; Hüdāy te'ālā'nıñ sırrı imesdür: (10a/5-6)
“Anlatılan ve dile gelen her şey Allah'ın sırrı değildir.”
- Her neme **kim** seniñ şıfatındur hādīsüdür. (10b/1-2)
“Senin sıfatın olan her şey sonradan zuhur etmiştir.”

2.1.3. Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Nesnesinin Açıklayıcısı Olma Durumu

Bu kategorideki cümlelerde yardımcı cümle(ler), ana cümlelerin nesnesinin açıklayıcısı/niteleyicisi işlevindedir. Ana cümlelerin yüklemi başta veya sonda bulunabilir.

- Her yamanlıg ki kolıñdın keledür düşmenge téğürme. (15b/7)
“Düşmana elinden gelen her kötülüğü yapma!”
- Her **kim** nefsin h'ārlasa Allāhu te'ālā ol-kışini 'aziz kıılır. (40b/9-41a/2)
“Nefsini aşağıda tutan kişiyi Allahuteala aziz tutar.”
- Her **kim** öz nefisini 'aziz tutsa ol-kışini Hüdāy tebārek ve te'āla ve takaddes h'ār kıılır. (41a/2-4)
“Öz nefisini aziz tutan kişiyi Hüdayteala aşağıda tutar.”

2.1.4. Yardımcı Cümle(ler)in Ana Cümlelerin Yer Tamlayıcısının Açıklayıcısı Olma Durumu

Bu kategorideki cümlelerde yardımcı cümle(ler), ana cümlelerin yer tamlayıcısının açıklayıcısı/niteleyicisi işlevindedir. Ana cümlelerin yüklemi başta veya sonda bulunabilir. Hem Türkçe hem de Farsça söz dizimine uyan örnekler bulunmaktadır.

- *Her dostluğ-**kim** Hüdâ-y-te 'âlâ için bolsa gârağ-ı dünyevî zarar tégüre'imes. (18b/4-6)*
“Allah rızası için olan hiçbir dostluğa dünyevi arzular zarar veremez.”
- *Aceb a:ndağ kişidin **ki** öy ve eyvânlar binâ kılurlar ve tekellüff birle yaşarlar ve hasret birle taşlap kiterler. (29b/2-5)*
“Ev ve salonlar inşa edenlere ve zorluk içinde yaşayanlara ve hasretle def olup gidenlere şaşılır.”
- *Öz közi birle körge hâldın **ki** igesi kaydağ hasret birle taşlap kitti 'ibret almaydur. (29b/7-9)*
“Kendi gözüyle gördüğü, sahibinin nasıl hasretle bırakıp gitmesinden ibret almaz.”

2.2. Kim/ki'li Birleşik Cümlelerde Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Doğrudan Bir Ögesi Olma Durumu

Bu yapılar da yardımcı cümle ana cümlelerin bir ögesi durumundadır. Yardımcı cümle, doğrudan doğruya ana cümlelerin yüklemine bağlıdır; yani cümlede ana hükmü taşıyan yüklem tamamlayıcı bir ögesi konumundadır. Burada asıl dikkat çeken husus söz dizimsel bağlamın oluşturulmasında kullanılan dil bilgisi öğeleridir. Envârü'l-Hikem'in yazarı, öğretme amacı güderek meydana getirdiği tanımlama ve açıklama cümlelerinde “kip ve şahıs ekleri”ni belirli bir düzende kullanmıştır. *Ki*'li birleşik cümlelerle vurgu ve ahenk yaratırken kullandığı “kip ve şahıs ekleri”yle okuyucuya aktarmak istediği benzer öğretileri benzer cümle kalıplarıyla aktarmıştır. Eserdeki cümlelerin geneli böyle bir düzenle kurulduğu için daha açık etkileyici bir anlatım ortaya çıkmıştır.

2.2.1. Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Yüklem İsmi Olma Durumu

Ki ya iki fiili, iki cümleyi veya bir isimle bir fiili, bir isim unsuru ile onun açıklaması olan bir cümleyi birbirine bağlar. Her iki hâlde de *ki*'den sonra gelen cümle yardımcı cümledir. *Ki* böylece kendinden önce gelen yardımcı cümleyi kendinden sonra gelen unsura bağlar. Kendisinden önce gelen unsur asıl unsur olup *ki*'den sonraki yardımcı cümle onun izahını teşkil eder. *Ki*'den önceki öge fiilse *ki* ana cümle ile yardımcı cümlelerin tam arasında bulunur. Bu birleşik cümlede ana cümle *ki*'den önce, yardımcı cümle *ki*'den sonra gelir. Bu kategorideki söz dizimi Türkçe cümle yapısına aykırıdır (Ergin, 2009, s. 405-406).

Bu kategoride, ana cümle yüklem ismi olarak *ol* işaret zamirinin yer aldığı örnekler yer almaktadır. Olumsuzlukla kullanıldığı örnek dışında (*ol imes ki*); tüm cümlelerde *ol* işaret zamirinden sonra -dur, -dür bildirme ekinin kullanıldığı görülür.

[... oldur ki ... fiil+ -Ar/-Ur (şahıs eki)]

- *Sa'ādet **oldur ki** kütulmağdur özlükdin Hüdā'nı tapmağ birle.* (8a/4-5)
“Saadet, Allah'ı bulmakla benliğinden kurtulmaktır.”
- *Şekāvet **oldur ki** özlükğa tutulmağdur ve hağdın kalmakdur.* (8a/5-7)
“Şekavet, benliğe tutulmak ve Hak'tan uzaklaşmaktır.”

[... oldur ki ... fiil+ -mas/-mes (şahıs eki)]

- *Mürīd-i mağbūl alāmeti **oldur ki** bī-gāne kişiler birle şöhet tuta almas.* (5a/7-8)
“Müridin makbulü yabancı kişilerle sohbet edemez.”

[... oldur ki ... fiil+ -gay /-gey (şahıs eki)]

- *Ekremü'l ekremīn **oldur kim** vaqtī-ki bir kişidin bir günehni keçürgen bolsa hergiz yana birevge ol günehni yüklemegey ve 'azāb kılmağay ki bul ol günehdür ki fulānīdin keçürülüp érdi.* (2b/2-6)
“Ekremü'l-ekremin bir kişinin günahını affettiğinde kesinlikle yine birine o günahı yüklememeli ve azap vermemelidir; çünkü bu başka birinin affedilmiş günahıdır.”
- *Fütüvvet **oldur ki** eger yār ve bürāderlerdin bir hilāf-ı tab' iş vāki' bolsa olarnı ma'zūr tutğay sin ve olar a:ndağ mu'āmele kılğay sin ki 'özr aytmakğa hācet bolmağay.* (7b/3-7)
“Fütüvvet, dost ve akrabalarından kötü bir davranış vuku bulduğunda onları mazur görmen ve onlara özür dilemeye gerek kalmayacak şekilde muamele etmendir.”
- *Dost-ı şādık **oldur ki** eger seniñ 'aybıñğa vākıf bolsa birkitkey ve hüneriñni fehmlerse birini on kılıp halkğa körsetgey ve eger saña ihsān kılsa unuğay ve eger seniñ nef'iñ yétse usıdın çıkarmağay ve eger sendin bir hağā ölse ötkergey ve eger 'özr aytsañ kābūl kılğay.* (18a/3-18b/1)
“Sadık dost, senin aybını bildiğinde kimseye söylemeyen, hünerini anladığında biri on yapıp halka gösteren, sana iyilik ettiğinde unutan, senin bir faydan dokunduğunda aklından çıkarmanın, senden bir hata gördüğünde ve özür dilediğinde özrünü kabul eden kişidir.”

- *İsrâf **oldur ki** Hüday te'âlâ rızâsıdın özgege sarf bolğay.* (39a/2-4)

“İsraf, Hüdayteala'nın rızasından başkasına sarf edilendir.”

[... oldur ki ... fiil+ -gıl/-gil (şahıs eki)]

- *Merdlik **oldur ki** her kim saña yamanlıg kılsa ornığa yahşılık kılğıl ve her kim sendin üzülse aña ihsân kılğıl.* (12b/2-5)

“Mertlik, sana kötülük edene iyilik etmen ve senden dolayı üzülene yardım etmendir.”

[“... oldur ki ... fiil+ -sa/ -se +(şahıs eki)”]

- *Sâlik **oldur ki** Hâk yol<ı>ğa kirip Hâzret-i Hüdâvend kitâbın oñ kolığa alıp peygamber şallalâhu 'aleyhi ve 's-sellem sünnetlerini sol kol<ı>ğa a:lup iki çerâğnı ortasında yörüse.* (3b/8-4a/2)

“Salik, Hak yoluna girip Hazreti Hüdavend'in kitabını sağ eline, Peygamber aleyhi ve sellem'in sünnetlerini sol eline alıp iki ışığın ortasında yürüyen kişidir.”

- *Melâmetî **oldur ki** Hüdây te'âlâ işide halkdın bâk tutmasa ve endîşe kılmasa.* (5b/3-4)

“Melametî, Hüdayteala işinde halktan korkmayan ve endişe etmeyen kişidir.”

- *Zâhid **oldur ki** dünyâdın yüz ögürse(ñ)ve Hüdây-te'âlâ'nıñ bir kânığa kanâ'at kılıp râzî bolsa ve öz 'ameli miqdârıdın ziyâde sözlemese.* (5b/4-6)

“Zahid, dünyaya yüz çeviren ve Hüdayteala'nın bir cevherine kanaat edip razı olan ve kendi yaptıklarından fazlasını söylemeyen kişidir.”

- *Fakîr **oldur ki** hāmüşligi fikr birle bolsa ve sözlemegi zikr birle.* (6a/3-4)

“Fakir, suskunluğu fikir ile; konuşması zikir ile olandır.”

- *Cüvân-merd **oldur ki** âzârğa müstehak bolğan kişiğe âzâr bermese.* (8a/1-2) [8a/1]

“Civanmert, azarı hak eden kişiyi azarlamayandır.”

- *Âzâde **oldur ki** birevniñ âzâr bergenidin a:ğrınmasa.* (8a/2-3)

“Asil (kişi), birinin azarlamasından öfke duymayandır.”

- *Bedbaht **oldur ki** aña 'ilm berse 'amel bermese ve yahşılar şohbetiğe yol berse kabûl bermese.* (8a/7-9)

“Bedbaht ilim öğrenen, amel kılmayan ve iyilerin sohbetine gir-
meye izin verildiğinde kabul etmeyendir.”

- *‘Ārif **oldur ki** Allāhu te‘āla ol nemersedin fāriğ kılsa kim halk-
nın yahşı dégeni ve yaman dégenige karağay.* (9b/4-7)

“Arif, Allahuteala’nın halkın iyi ve kötü demesine bakmaktan
uzak tuttuğudur.”

- *Dervişlik **oldur ki** birevniñ bir nemeresiğa köz salıp tama‘ kıl-
masay ve vaqtı-ki saña kéltürse yok dép men‘ kılmasay ve vaqtı-
ki a:ısañ yemey ve içmey cem‘ kılmasay.* (6b/5-9)

“Dervişlik, birinin bir şeyine bakıp imrenmemen ve sana (bir
şey) getirildiğinde yok, diyerek reddetmemen ve aldığına ye-
meyerek ve içmeyerek biriktirmemendir.”

- *İhlâş **oldur ki** yahşı ‘amel kılsañ Hüdāy-te‘ālā’dın sevāb tilesey
ve h‘āhılasay ki seni ol ‘amel bile yād kılsalar ve anıñ üçün seni
uluğ tutsalar.* (7a/8-7b/2)

“İhlas güzel amel kılman, Hüdayteala’dan sevap dilemen, o
amel ile anmalarını ve onun için yüceltmelerini istemendir.”

- *Taşavvuf **oldur ki** her nemerse kim başıñda bolsa koysay ve her
neme kim qoluñda bolsa bersey ve her neme kim kazā ve kader-
din saña müteveccih bolsa kaçmasay.* (7a/4-7)

“Tasavvuf, başındakini bırakman, elindekini vermen ve kaza ve
kaderden olan her şey sana yöneldiğinde onlardan kaçmamam-
dır.”

- *Tecrīd **oldur ki** köñlüñni gāfletdin mücerred kılsañ ve nefsiñni
hevādın ve tiliñni lağvdın.* (7b/7-9)

“Tecrid, gönlünü gafletten, nefsinin hevesten ve dilini boş laftan
alıkoymandır.”

[... ol imes ki ... fiil+ -sa/-se (şahıs eki)]

- *Melāmetī ol imes ki şerī‘at hilāfığa iş kılsa ki her dem anı melā-
met kılsalar.* (5b/1-2)

“Melamefî, şeriata aykırı iş yapan ve bu sebeple her zaman ken-
dileri ayıplanan (kişi) değildir.”

2.2.2. Yardımcı Cümlelerin/Cümlelerin Ana Cümlelerin Zarfı Olma Du- rumu

Bu kategoride yer alan cümlelerde, yardımcı cümle ana cümlelerin zarfı
durumundadır. Yardımcı cümle, ana cümle yüklemine neden, ne zaman, ne
şekilde, hangi yolla yapıldığını gösterir.

Ana cümle zarfı durumunda bulunan ve fiilin zamanı ve çeşitli şartlarını göstererek onu çeşitli bakımlardan niteleyen yardımcı cümleler, yüklemeleri zarf-fiil şekline konmadan veya sıfat-fiil ve fiil ismi şekline konulup çekim edatlarına ve bazı hâl eklerine bağlanmadan bunların sahip oldukları anlamları hiçbir zaman taşıyamazlar. Çekimli fiil hâlinde birer yüklemeleri bulunduğundan şeklen bağımsızdırlar. Ana cümleye zarf olarak katılan kelime gruplarında ki'nin anlam ve fonksiyonlarını; zarf-fiil ekleriyle çekim edatları “yönelme ve ayrılma” gibi hâl ekleri, son çekim edatları gibi kullanılan bazı isimler ve farklı yardımcılar kullanmışlardır (Tulum, 1978, s. 62).

[...-gıl/-gil/-Ø ki ... fiil+ -Ar/-Ur (şahıs eki)]

- *Şâlih dostğa koşul ve fâcir dostdın üzüil ki fâcir dost seni yaman işka delâlet kıtur ve şâlih dost yahşı yollarını körsetür.* (21a/9-21b/3)

“Günahkâr dost seni kötü işe sevk ettiği, salih dost (ise) doğru yolları gösterdiği için salih dostla beraber ol ve günahkâr dosttan ayrıl.”

[...-gıl/-gil ki ... fiil+ -mas/-mes (şahıs eki)]

- *Yâr-ı muvâfık dost-ı şâdik birle yâr ve dost bolğil ki kiseniñ dostdârı ve piyâleniñ bürâderiniñ beķası bolmas.* (15b/8-16a/2)

“Paranın dostu ve kadeh arkadaşının devamlılığı olmadığı için munasip arkadaş ve sadık dost ile yâr ve dost ol.”

- *Her kim birle olturuş turuş bolmağan bolsa dostlik 'ahd ü peymânın kıлмаğil ki sınaмаған kişiniñ dost tutup bolmas.* (17a/5-8)

“Biriyle vakit geçirmek mümkün değilse dost olma çünkü sınanmayan kişiyi dost tutmak olmaz.”

[...-gıl/-gil ki ... fiil+ -gay/-gey (şahıs eki)]

- *Dostlukğa köp mübâlağa kıлмаğil ki şühlukğa tartğay.* (16a/2-3)

“Dostlukta çok aşırıya gitme çünkü şuhluğa kayar.”

- *Düşmenlikge köp gülüiv kıлмаğil ki fesâd ve fitnege sebep bolğay.* (16a/4-5)

“Fesat ve fitneye sebep olacağı için düşmanlıkta çok taşkınlık etme.”

- *Ton keygil ki fahr ü tekebbürçilikni kitkürgey ne ĩn-ki kibr ü serkeşlikni keltürgey.* (38a/5-7)

“Kıyafet giy ki övünme ve büyüklenmeyi götürsün, kibir ve dik başlılığı (da) getirmesin.”

Ana cümlelerin zarfına “**andağ**” ile işaret edildiği örnekler de bulunur:

- *İki düşmenniñ ortasında a:ndağ sözlegil ki eger ikevleri dost bol-sa ortada şermsār bolmağay sin.* (15b/2-5)

“İki düşmanın arasında öyle konuş ki şayet her ikisi dost olursa (sonra) utanma.”

- *Dostuñı yokluğda andağ yād kılğıl ki {ve} dost tutar sin ki yok-luğında ol-hem seni uşbu tarıqada yād kılğay.* (20a/9-20b/2)

“Dostunu yoklukta öyle yād et ve dost tuttuğun da senin yokluğunda seni böyle yād etsin.”

- *Ṭa‘āmnı a:ndağ yegil ki sin anı yegey sin ne ĩn-ki seni yegey.* (37b/9-38a/1)

“Yemeği öyle ye ki sen onu ye, o seni yemesin.”

[...-gay/-gey ki ... fiil+ -gay/gey (şahıs eki)]

- *Ḥalāyık birle ve Ḥazret-i Ḥālik birle a:ndağ tiriglik ve mu‘āmele kılğay-ki dünyāda melāmet çekmegey ve āḥiretde ‘azāb kör-megey.* (11b/8-12a/2)

“Dünyada sıkıntı çekmeyecek ve ahirette azap görmeyecek şekilde yaratılanlar ve yaratan ile yaşar ve davranır.”

“**Vakit**” kelimesi bazen ana cümlede tek başına zarf fonksiyonunda kullanılmaktadır. Bu durumda yardımcı cümle, bu kelimeyi tarif ve tayin eden bir cümledir ve sıfat hüviyetiyle ana cümleye katılır (Tulum, 1978, s. 79). Envârü’l Hikem’de de bu yapıdaki cümlelere rastlanır. Burada yer alan örneklerde yardımcı cümlelerin yüklemi şart kipinde çekimlenerek zarf daha vurgulu bir hâle getirilmiştir.

- *Vakıt-ki birev birle dostlik endişesi köylüñe tüşse avval anıñ ahlākın ‘azabda turğan vaqtda sınağıl!* (16b/9-17a/2)

“Biriyle dostluk endişesi gönlüne düştüğünde önce onun ahlakını azap çektiği vakitte sına!”

- *Vakıt ki ḥavādiş-i dünyā miñneti ve meşakkati yüzlense tövbe kılğay sin!* (27b/5-7)

“Dünyanın sıkıntılı ve zorlu hadiseleriyle yüz yüze geldiğinde tövbe et!”

- *Vakıt ki eslihalik kişi bende bolsa şermenderağ bolur.* (33a/8-33b/1)

“Silahlı kişi (âlim), köle olduğunda daha mahcup olur.”

- *Düşmen **vakti ki** hiledin kalsa dostlik silsilesin kamarlatur.* (19b/4-6)

“Düşman hileden vazgeçtiğinde dostluk silsilesini aydınlatır.”

- *Her **vakt ki** birevge devlet yüz keltürse anıñ şehvet ve ârzuları ‘aklığa hıżmetkarlık kıtur.* (22a/1-3)

“Birine mutluluk yüzünü gösterdiğinde onun şehvet ve arzuları aklına hizmetkârlık eder.”

3. *Kerek ki*

Eserde geçen *ki*’li birleşik cümlelerde *ki*’den önce gelen bir “kerek” sözcüğüne rastlanır. Bu tür *ki*’li birleşik cümlelerde “**yardımcı cümle, ana cümle**nin **yüklem ismi**” durumundadır. Yardımcı cümlelerin yüklemi ise *-gay/-gey* ve *-sa/-se* kipleriyle çekimlenmektedir. Tanım cümlesi olarak değerlendirebileceğimiz bu yapılar da hâlihazırda olan değil, “ideal olan” betimlendiği için genelgeçer ifadeler yerine gereklilik ifadesi kullanıldığını görürüz. *Kerek ki* ile idealize edilen nitelikler daha vurgulu hâle gelmektedir.

Kutadgu Bilig’de de tanımlamalarda gereklilik ifadesinin kullanımı sıklıkla görülür. Ercilasun, Kutadgu Bilig’de geçen “-gu/-gü kerek” ile ilgili şu açıklamayı yapar:

-gu, -gü yalnız başına gereklilik ifade ettiği gibi sık sık arkasına “kerek” kelimesini alarak da aynı işi görür. Esasen *-gu, -gü*’nün gereklilik eki hâlini alması da herhalde “kerek ile kullanılışı ve sonra “kerek” sözcüğünün düşmesi sonucudur. “Kerek” bir taraftan düşerken, bir taraftan da “kerek”li şekiller devam etmiştir (Ercilasun, 1984, s. 150).

eñ aşnu bu işke kiñeşgü kerek

yarağsıznı özdin kemişgü kerek (KB 5649)

“En önce bu işi danışmalı, yararsız özden ayırmalı.”

Envârü'l Hikem’de bu yapıdaki örnekler şöyledir:

[“...**kerek ki** ... **fiil+ -gay/-gey (şahıs eki)**]

- *Kişi **kerek ki** Hüdāy-te’ālā’nıñ dostları bile şohbet tutğanda öziniñ hālīga **qarağay** ve ilgerke hālīga hem **qarağay**.* (20b/9-21a/3)

“Kişi Hüdayteala dostları ile sohbet ettiğinde kendi hâline ve sonraki hâline bakmalı.”

- *Sultān **kerek ki** nefis-perverni merdümğa uluğ kılm<a>**ğay**.* (24b/3-4)

“Sultan, nefesine hizmet eden kişiyi üstün tutmamalıdır.”

Yardımcı cümle yüklemine *-sa/-se* kipiyle çekimlendiği örnekler de yine Kutadgu Bilig’deki *-sa, -se gerek* yapılarını aklı getirmektedir.

Kutadgu Bilig’de *-sa, -se* ekinin bazen beyitler boyunca arka arkaya gelerek gereklilik ifade ettiği görülür. Bazen art arda gelen bu *-sa, -se*’li şekiller, önceden geçmiş olan bir *kerek* kelimesine bağlıdır (Ercilasun, 1984, s. 150-151).

ıdı artuğ ödrüm talu er gerek

ögi köhli yetse urunsa yürek (KB 2184)

“Önde gelen, seçkin insanlar gerek; akli gönlü yeten, bağlayan yürek.”

Envârü’l Hikem’de bu yapıdaki örnekler ise şöyledir:

[...kerek ki ... fiil+ -sa/-se (şahıs eki)]

- *‘Âlim gerek ki ‘amelge güşiş kılsa.* (31b/5)
“Âlim, ameli için çaba göstermelidir.”
- *‘Âlim gerek ki vücüd delîlin ve şühüd bürhânın ‘ârifdin isteme-se.* (32b/4-5)
“Âlim, vücut delilini ve tanık kanıtını ariften istememelidir.”

Mensur bir eser olan Envârü’l Hikem’i söz dizimsel açıdan Kutadgu Bilig ile doğrudan ilişkilendirmek uygun olmayacaktır. Kutadgu Bilig’de *-gu, -gü gerek* ve *-sa, -se gerek* olarak kullanılan bu yapılar Envârü’l Hikem’de Farsça söz diziminin etkisiyle *kerek ki -gay, -gey* ve *kerek ki -sa, -se* şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak her iki eserin de didaktik bir üslupla yazılmış olduğu ve bu üslubun söz dizimi üzerinde benzer etki yaratmış olduğu açıktır.

Sonuç

Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren kullanılan *ki’li* birleşik cümlelerin 16-17. yüzyıllarda Doğu sahasında çeşitli işlevlerle kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Eserde anlatımı somutlaştırmak için benzetme, metafor, karşıtlık-karşılaş-tırma ve kalıp ifade gibi yollar kullanılmıştır. Böylece hem söz dizimi hem de anlam açısından akılda kalıcılığı sağlayan bir metot uygulanmıştır.

Hitap edilen okuyucu kitlesinin tercih edilen anlatım tarzı üzerindeki etkisi, tercih edilen anlatım tarzının ise söz dizimi üzerindeki etkisi görülmektedir.

Tasavvufi-didaktik bir eser olan Envârü’l-Hikem, bir insanda olması gereken vasıfları ve terim tanımlamalarını *ki’li* birleşik cümle yapılarıyla dikkat çekici bir düzende ortaya koymuştur.

Ki'li birleşik cümlelerde yardımcı cümlenin, ana cümlenin yüklem ismi, özne, nesne ve yer tamlayıcısının açıklayıcısı/niteleyicisi olma durumları; ana cümlenin doğrudan yüklem ve zarfı olma durumları örneklendirilmiştir.

Yardımcı cümlenin ana cümlenin doğrudan bir ögesi durumunda olduğu örneklerde söz dizimsel bağlamın kurulmasında tercih edilen kip eklerinin kullanımına dikkat çekilmiştir. Geniş zaman, gelecek zaman şart ve emir kiplerinin anlamsal alt yapısındaki “hâlihazırda olan, olacak olan, olması gereken veya olmak zorunda olan” ifadelerinin tanım-açıklama-öğüt cümlelerindeki kullanımı görülmüştür.

Âlim, sultan, derviş gibi kişiler genelgeçer ifadelerle tanımlanmak yerine didaktik üslubun etkisiyle idealize edilerek tanımlanmıştır. Bu da tanımlama cümlelerinde gereklilik ifadesinin kullanımında etkili olmuş ve *kerek ki'*li yapıları karşımıza çıkarmıştır. Bu bağlamda didaktik bir eser olan Kutadgu Bilig'deki benzer kullanımlara dikkat çekilmiştir.

Kaynakça

- Arat, R. R. (2007). *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eckmann, J. (1959). Çağataycada yardımcı cümleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, C 7, 27-58.
- Ercilasun, A. B. (1984). *Kutadgu Bilig grameri - fil*. Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Karahan, L. (2010). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1994). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Nalbant, V. (2015). Karahanlı Türkçesinde farklı bir cümle türü: “Kim(se)siz Ol’lu cümleler”, *Türk Bilig*, 2015/29.
- Özmen, M. (2013). *Türkçenin söz dizimi*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk dünyası el kitabı*, C 2 (A-23), Ankara: TKAE.
- Tulum, M. (1978). *Sinanpaşa – Ma’arifetnâme, metin ve kim/ki’li birleşik cümleler üzerine bir inceleme*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul.

Extended Summary

The subject of this study is the compound sentences with *ki*, in the work named *Envârü'l-Hikem* which is registered at number 11876 in the Library of Manuscripts of the Institute Sciences Abu Reyhan Al-Biruni Şarkşinaslık, Academy of Sciences of Uzbekistan. *Envârü'l-Hikem* consists of a total of 45 leaves and has 9 lines per page. *Talik* was written as prose with writing. There is no information about the author, place and date. To consider the language features and vocabulary, it was determined that the work was written in Eastern Turkish between the 16th-17th centuries and that it belongs to the Post-Classical Period of Chagatai Turkish. The existence of Turkish vocabulary in the work is considerable. Turkish verb preference rather than name stands out: *ayt-*, *bala*, *bar*, *bille*, *bol-*, *bölek*, *ikev*, *karıgan*, *kit-*, *koşul-*, *orun*, *ötker-*, *tart-*, *tégür-til*, *tüzet-*, *uşla-*, *yağşı*, *yavuk*, *yığ-*... In the article, firstly, a brief introduction of the work and language features are given. Afterwards, similes, metaphors, comparisons that made using contrasts and phrases, used in the work are exemplified. In Sufi-didactic work *Envârü'l-Hikem*, term definitions are given such as *sufi*, *zahit*, *pir-i kâmil*, *derviş*, *arif*, *salik*, *fakir*, *melametî*, *civanmert*, *bedbaht ihlas*, *fütüvvet*, *tecrit* etc. All distinctiveness of senses are considered when defining. These semantic differences are transmitted through ratings. The use of compound structures with *ki* is prominent throughout the definition and explanation sentences. There is a common opinion that the combined sentences in Turkish have emerged with the influence of the translation. Relative clause structures borrowed in translations have been formed by using question pronouns such as “kim, kayu, ne” taken from Turkish vocabulary. The fact that the words used in the context of binding is similar to the sentence structure formed in question English pronouns which continues in today’s English shows that this structure is borrowed from one of the Indo-European languages (Hindi, Tocharian, Sogdian). We see the first simple examples of the compound sentences with *ki* in the period of Old Uighur Turkish with the influence of Sanskrit, an Indo-European language. In the texts of Karakhanid Turkish, Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakâyik and especially in the Qur’an translations, there is a remarkable increase in the compound sentences with *ki*. The use of these structures continued in Eastern Turkish. The frequency of use of the sentences with *ki* used in the texts (especially in the translation texts) of Old Anatolian Turkish and Ottoman Turkish periods, decreased during the Republic period. The compound sentence with *ki*, consists of a main sentence and auxiliary sentence(s) bearing the original idea. Auxiliary sentence(s); it is the subject, object, indirect object and adverbial complement of the main sentence, or the determining of these elements in the main sentence. In the case of the compound sentence with *ki* structures, the auxiliary sentence is either after the predicate of the main sentence or it is located in the main sentence, whether it is the loading dependent or the descriptor/qualifier of an item. In the compound sentences with *kim/ki* in the *Envârü'l-Hikem*, classification was made according to the situation of the auxiliary sentence(s) in the main sentence. In the first title; examples where the auxiliary sentence(s) is the descriptor/qualifier of one of the elements of the main sentence: 1. The case of the auxiliary sentence(s) being the descriptor of the *predicate name* of the main sentence, 2. The case of the auxiliary sentence(s) being the descriptor of the *subject* of the main sentence, 3. The case of

the auxiliary sentence(s) being the descriptor of the *object* of the main sentence, 4. The case of the auxiliary sentence(s) being the descriptor of the *indirect object* of the main sentence. In the second title; examples where the auxiliary sentence(s) is a direct element of the main sentence: 1. The case of the auxiliary sentence(s) being the direct *predicate name* of the main sentence, 2. The case of the auxiliary sentence(s) being the adverbial complement of the main sentence. In the examples where the auxiliary sentence(s) is a direct element of the main sentence, attention is drawn to the preferred modal suffixes. The use of the expressions in the semantic substructure of the present tense, future tense and imperative modes in the definition-explanation-advice sentences have been seen. In the third title, in the definition and explanation sentences, as a result of the use of the expression of necessity, *kerek ki* structure is the another issue adressed. In the compound sentences with *ki* in the work, a *kerek* word precedes *ki* is encountered. In such the compound sentences with *ki*, “auxiliary sentence is the predicate name of the main sentence”. The predicate of the auxiliary sentence is conjugated with *-gay/-gey* and *-sa/-se* modes. In these structures, which can be considered as definition sentences, we see that necessity is used instead of general expressions because they are described the ideal, not the present one. People who are the “scholar, sultan, dervish” are defined by idealized under the influence of didactic style instead of being defined in general terms. This has been effective in the use of the expression of necessity in the definition sentences, and has revealed the structures of *kerek ki*. Similar uses in *Kutadgu Bilig*, a didactic work, were pointed out. As a result, it has been shown that the style of expression which is directly related to the audience addressed also affects the formation of sentences. In the fiction of the text, both in the definition of terms and in the expression of the requirements, the systematics of *kim/ki* compound sentences are felt from the beginning to the end and this is the stylistic feature of the text. In a sense, harmony is ensured by parallel sentences and a method that facilitates learning with semantic features is applied.

ZARF-FİİL EKLERİNİN CÜMLE SIRALAMA İŞLEVİ VE BUNUN SÖZ DİZİMİNDEKİ YERİ ÜZERİNE

Selma GÜLSEVİN*

Özet

Cümle; bir düşüncüyü, duyguyu, durumu, olayı yargı bildirerek anlatan ve ana unsuru yargıyı taşıyan yüklem olan kelime veya kelime dizisidir. Yüklem çekimli bir fiil veya ek-fiille çekimlenmiş bir isim unsuru olabilir. Yüklem anlamı diğer öğelerle desteklenir. Bir cümledeki kelime ve öge sayısı ihtiyaca göre değişebilir. Bu vasıftaki söz dizilerinin art arda sıralanmasıyla metinler oluşturulur. Metin oluşturulurken ya cümleler bitme bildiren noktalama işaretleriyle sonlandırılıp ardından yeni bir cümle başlar ya da cümlelerin arasındaki ilişkilere uygun olarak cümleler birbirine çeşitli morfemlerle veya noktalama işaretleriyle bağlanır. Söz dizimi üzerine yapılan çalışmalarda genellikle cümle bağlayıcı morfemler olarak bağlaçlar / bağlama edatları gösterilir. Oysa -(y)İp, -(y)ArAK ve -ken zarf-fiil ekleri zarf oluşturmalarının yanı sıra cümleleri sıralayarak bağlama işlevine de sahiptirler. Söz konusu eklerin bu işlevlerine söz dizimi çalışmalarında ya hiç değinilmemiş ya da bu konuda kısmen değerlendirmeler yapılmıştır. “Otel için rezervasyon yaptırırken bazı konulara dikkat etmeliyiz.” cümlesinde “otel için rezervasyon yaptırırken” ifadesi “dikkat etmeliyiz” yüklemine zarfdır. Ancak “Kız çocukları sürekli diyet yaparken erkek çocukları her istediğini yiyor.” cümlesinde “kız çocukları sürekli diyet yaparken” “yiyor” yüklemine zarfı değildir. Bu aslında “Kız çocukları sürekli diyet yapıyor ama erkek çocukları her istediğini yiyor.” şeklindeki iki cümlenin -ken zarf-fiil ekiyle birleştirilmiş şeklidir. -(y)İp, -(y)ArAK zarf-fiil ekleri de benzer şekilde zarf oluşturmadan cümle bağlayıcısı olarak kullanılabilir. Bu makalenin yazılma amacı

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
selmagulsevin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4466-8670.

söz konusu eklerin bu işlevlerini ve bu işlevlerin söz dizimi açısından değerlendirilmesi gerektiğini dikkatlere sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: zarf-fiil, söz dizimi, zarf.

ON THE SENTENCE COORDINATION/SUBORDINATION FUNCTION OF ADVERBIAL SUFFIXES AND ITS PLACE IN SYNTAX

Abstract

A sentence, main element of which is predicate, is a word or a set of words that conveys a statement, question, exclamation, or command. The predicate can be a conjugated verb or a noun used with a copulative verb. The meaning of the predicate is supported by the other elements in the sentence. The number of words or phrases may change in terms of need. Texts are made by putting these syntactic units successively. While making texts, sentences are either stopped by punctuation marks that express ending or they are connected to each other by several morphemes or punctuation marks depending on the relations between them. In syntax studies, conjunctions are the most common units that are given to connect sentences. However, the gerund suffixes -(y)Ip, -(y)ArAK and -ken have the function of connecting sentences as well as making gerunds. This function of these suffixes are not, or partially, mentioned in the syntactic research. In the sentence “Otel için rezervasyon yaptırırken bazı konulara dikkat etmeliyiz.”, the clause “Otel için rezervasyon yaptırırken” is the adverb of the predicate “dikkat etmeliyiz”. On the other hand, in the sentence “Kız çocukları sürekli diyet yaparken erkek çocukları her istediğini yiyor.”, the clause “Kız çocukları sürekli diyet yaparken” is not the adverb of the predicate “iyor”. This is, indeed, the compound form of two sentences with -ken “Kız çocukları sürekli diyet yapıyor ama erkek çocukları her istediğini yiyor.” The adverbial suffixes-(y)Ip, -(y)ArAK can also be used as sentence connectors. The aim of this article is to draw attention to these functions of the suffixes in question and to that their functions should be evaluated in terms of syntax.

Keywords: gerund, syntax, adverb.

Giriş

Genellikle ana cümlelerin veya başka bir fiilimsinin geçici zarfını oluşturan ve öge alabilen zarf-fiiller, cümleleri bağladıkları için ulaç veya bağ-fiil terimleriyle de ifade edilirler. Cümleleri bağlarken genel olarak zaman, durum, sebep, şart, kıyaslama, karşıtlama, bedel vb. anlamlarla ana cümlelerin geçici zarfını oluştururlar (Ediskun, 1992, s. 252; Korkmaz, 2014, s. 841; Banguoğlu, 2011, s. 427). Bunlar basit yapıda ya da çeşitli eklerle eklerin veya eklerle edatların art arda getirilmesiyle oluşmuş birleşik yapıda da olabilirler.

*Haberler **başlayınca** herkes sustu.*

*Misafirlerini her zaman **gülerek** karşılar.*

*Vitrinlere **baka baka** gezdik.*

***Çekinmeden** anlat.*

*Ona **hizmet edeceğime** çalışırım.*

*Yüzüme **anlamamış gibi** bakıyordu.*

Zarf-fiil konusu gramer kitaplarımızda aşağı yukarı aynı şekillerde açıklanmıştır. Korkmaz, konuyu “Çekimsiz Fiiller” başlığı altında “Zarf-Fiiller” alt başlığında:

“Zarf-fiiller, bir yanıyla fiil, bir yanıyla da zarf özelliği taşıyan gramer kategorileri oldukları için, fiil yönleriyle yalnızca hareket ve zaman kavramını karşılarlar; zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahiptirler. Bu nedenle cümlede, şahsa ve zamana bağlı bir yargı bildirmeyen; ancak, yargı bildiren fiiller yanında onlardaki oluş ve kılışın durum ve tarzını belirleyen zarf görevi yüklenirler.”

şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 2014, s. 841).

Zarf-fiillerin asli ve yaygın görevi her ne kadar ana cümlenin zarfını oluşturmak ise de bazı zarf-fiil ekleri bir cümlenin zarfını oluşturmadan sadece cümleleri sıralama, bağlama veya tasvir fiillerin oluşumunda yer alma gibi işlevlerde de kullanılabilirler. Bu makalede ele alınan konu, cümleler arasında zarf ilişkisi kurmadan sadece cümleleri sıralama anlamıyla bağlama işlevleri, bu işlevi sağlayan ekler ve bu durumun cümle incelemelerindeki yeri olduğu için zarf-fiil eklerinin bu konu dışında kalan kullanımları burada değerlendirilmeyecektir.

Türkçede cümlelerin fiilimsilerle birleştirilebilmeleri, yapısına göre cümlelerin sınıflandırılmasında ve bu yapıların adlandırılmasında farklı bakış açılarını ortaya çıkarmıştır. Fiilimsilerin oluşturduğu kelime gruplarını cümle olarak değerlendirip bu yapıların kullanıldığı cümlelerin “birleşik cümle” olduğunu düşününler yanında (Delice, 2007; Özkan vd., 2016); fiilimsi gruplarında yüklem olma vasfına sahip çekimli bir unsurun bulunmayışından hareketle bu grupların bulunduğu cümlelerin birleşik olmadığını düşünenler de vardır (Karahan, 1994; Baskakov, 2017, s. 47).

I. -(y)Ip, -(y)ArAk, -ken zarf-fiil eklerinin fiili zarflaştırarak cümleleri bağlama işlevi

Zarf-fiiller genel olarak çekimli ya da çekimsiz bir başka fiilin zarfını oluştururlar. Bir fiilin anlamını, hangi anlam yönüyle tamamladıkları her morfemin kendi anlam özellikleriyle ve bağlamla belirlenir. Örneğin, -(y)IncA

zarf-fiil eki, genellikle eklendiği fiilin dışındaki bir fiilin “yapılış zamanını” bildirirken (*Dersten çıkınca doğru evine gider.*) -(y)ArAK eki genellikle eklendiği fiilin dışındaki bir fiilin “yapılış tarzını” gösterir (*Hırsız gibi ayaklarının ucuna basarak evden çıktı.*).

-(y)Ip ekiyle zarflaştırarak cümleleri bağlama

-(y)Ip eki genellikle sıralama işleviyle kullanılıyor olmasına rağmen bu ekin fiili zarflaştırdığı örnekler de vardır.

*En son ne zaman **ağlayıp** içini boşalttın?*

*Babana **kızıp** evi terk etme.*

-(y)ArAk ekiyle zarflaştırarak cümleleri bağlama

Gramerlerde işlevleri detaylı olarak anlatılan ve üzerine pek çok makale yazılan -(y)ArAk ekli zarf-fiiller esas olarak cümledeki asıl fiilin bildirdiği hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi diğer bir fiilin yapılış tarzı veya onun şartı olarak gösterir (Korkmaz, 2014, s. 849; Ediskun, 1992, s. 254).

*Beyin **düşünerek** gelişir.*

*Bir şeyin yapılamaz olduğunu **düşünerek** uyursan başkasının o şeyi yaparken(z) çıkardığı gürültüyle uyanırsın.*

*Günde altı öğün **yiyerek** zayıflayamazsın.*

*Yaşadığı bütün olumsuzluklara rağmen hayata **gülümseyerek** bakıyordu.*

*Üniversiteye **giderek** bir meslek sahibi olabileceğini sonunda anladı.*

*Hasta **dinlenerek** iyileşebilir.*

-ken ekiyle zarflaştırarak cümleleri bağlama

Zarf oluşturma fonksiyonunun yanı sıra cümleleri sıralı olarak bağlama işlevi de üstlenebilen bir diğer zarf-fiil eki de -ken’dir.

-ken eki, “i-mek” ek-fiilinin zarf biçimidir. Esas itibarıyla zaman ve tarz bildiren zarf-fiiller oluşturur (Banguoğlu, 2011, s. 431; Tiken, 1999, s. 289; Korkmaz, 2014, s. 864; Ediskun, 1992, s. 257).

*Evden **çıkarken** ocağı kapatmayı unutma.*

***Çocukken** çok yaramazdı.*

***Konuşurken** kekeleyor, şarkı söylerken bülbül gibi.*

*Parayı **alırken** de **verirken** de say.*

*Aldığımız kitapları **gelirken** getirin.*

II. -(y)Ip, -(y)ArAk, -ken zarf-fiil eklerinin fiili zarflaştırmadan cümleleri sıralayarak bağlama işlevi

Yaygın olarak fiilleri zarflaştırarak cümleleri bağlama işlevi taşıyan bu eklerin, fiili zarflaştırmadan sıralayarak cümleleri bağlama işlevi üstlendiği kullanımlar da vardır. -(y)Ip ve -(y)ArAK morfemleri ana cümle zarfını oluşturmanın yanı sıra cümleleri sıralayarak bağlama amacıyla kullanılabilen bağlama/ulama zarf-fiili olarak çeşitli gramer kaynaklarında gösterilegelmektedir (Banguoğlu, 2011, s. 429; Delice, 2007, s. 165; Tiken, 1999). -ken ekinin de bu tür kullanımı vardır. -ken ekinin tercih/zıtlık tarzında cümleleri bağladığına değinenler olduysa da bu kullanımları zarf kategorisi içinde düşünmüşlerdir (Tiken, 1999, s. 300).

-(y)Ip ekinin fiili zarflaştırmadan cümleleri sıralayarak bağlaması

-(y)Ip eki cümleleri sıralayarak bağlarken kendi eklendiği fiildeki hareketin, ardından gelen fiildeki hareketten biraz önce veya onunla aynı zamanda gerçekleşmiş olduğunu gösterir. Zarf oluşturmaz. Bu kullanımdaki -(y)Ip, ikinci cümledeki çekim unsurlarının yerini tutar. Böylece tekrardan kaçınılmış olur (Korkmaz, 2014, s. 853; Tiken, 1999, s. 294).

Bu tür kullanımda genellikle zarf-fiilin öznesi ile asıl fiilin öznesi aynıdır.

CÜMLELERİ SIRALAYARAK BAĞLAMA	
-(y)Ip Eki İle Bağlanıp Sıralanan Şekil	İki Çekimli Fiil Hâlinde Sıralanan Şekil
<i>Bugün Ankara'ya gidip iki gün sonra Samsun'a geçecekler.</i>	<i>Bugün Ankara'ya gidecekler ve iki gün sonra Samsun'a geçecekler.</i>
<i>Ödevlerini bitirip parka gitti.</i>	<i>Ödevlerini bitirdi ve parka gitti.</i>
<i>Erken kalkıp kahvaltı ettik.</i>	<i>Erken kalktık ve kahvaltı ettik..</i>
<i>Yıllar geçtikçe o muhteşem insan da ihtiyarlayıp hastalandı.</i>	<i>Yıllar geçtikçe o muhteşem insan da ihtiyarladı ve hastalandı.</i>
<i>İçeri girip en uçtaki sandalyeye oturdu.</i>	<i>İçeri girdi ve en uçtaki sandalyeye oturdu.</i>
<i>ABD'li şirket Boeing, hatayı açıklayıp can kayıplarından dolayı özür diledi.</i>	<i>ABD'li şirket Boeing, hatayı açıkladı ve can kayıplarından dolayı özür diledi.</i>
<i>Destan konusunu anlatıp dersten çıktı.</i>	<i>Destan konusunu anlattı ve dersten çıktı.</i>
<i>Amcasını ziyaret edip döndü.</i>	<i>Amcasını ziyaret etti ve döndü.</i>
<i>Pencereyi açıp bağırmaya başladı.</i>	<i>Pencereyi açtı ve bağırmaya başladı.</i>
<i>Çocukları başıboş birakmayıp kontrol etmelisin.</i>	<i>Çocukları başıboş bırakmamalısın ve kontrol etmelisin.</i>

Zaten -(y)Ip ekli zarf-fiiller, hâl zarfı oluşturmaktan çok, kendisinden sonraki fiilin eklerini üzerine alarak tekrardan kaçınma sağlar. Bu durum hem çekimli fiiller hem de çekimsiz fiiller söz konusu olduğunda görülebilir. Yukarıdaki cümlelerde çekimli bir fiildeki çekim unsurlarının yerini tutan -(y)Ip örnekleri verilmiştir. Şu örneklerde ise başka fiilimsi eklerinin yerini tutmuştur:

Gelip gitmek (gelmek, gitmek), okuyup yazanlar (okuyanlar, yazanlar), isteyip istemediği (istediği istemediği).

-(y)ArAk ekinin fiili zarflaştırmadan cümleleri sıralayarak bağlaması

-(y)ArAk ekli zarf-fiiller de -(y)Ip eki taşıyan zarf-fiillerin kullanıldığı gibi (zarf oluşturmadan) cümleleri sıralayarak bağlayabilirler. Bu kullanımda -(y)ArAk ekli zarf-fiil de, kendisinden sonraki çekimli fiilin çekim unsurlarını içinde barındırır. Her iki fiilin öznesi aynıdır (Banguoğlu, 2011, s. 429; Tiken, 1999, s. 289; Korkmaz, 2014, s. 849; Ediskun, 1992, s. 252).

-(y)ArAk eki bu cümlelerde yüklemdeki çekim unsurlarının yerini tutarak tekrardan kaçınmayı sağlamış ve zarf değil cümleleri sıralayarak bağlama işlevini yerine getirmiştir.

CÜMLELERİ SIRALAYARAK BAĞLAMA	
-(y)ArAk Eki İle Bağlanıp Sıralanan Şekil	İki Çekimli Fiil Hâlinde Sıralanan Şekil
<i>Birden yerinden kalkarak dışarı çıktı.</i>	<i>Birden yerinden kalktı ve dışarı çıktı.</i>
<i>Çocuğu kaldırarak yerine oturdum.</i>	<i>Çocuğu kaldırdım ve yerine oturdum.</i>
<i>Elindeki mikrofonu masaya bırakarak dans etmeye başladı.</i>	<i>Elindeki mikrofonu masaya bıraktı ve dans etmeye başladı.</i>
<i>Hakkında soruşturma açılarak meslekten ihraç edilmiş.</i>	<i>Hakkında soruşturma açılmış ve meslekten ihraç edilmiş.</i>
<i>Yapılanlara tepki göstererek Ankara'ya gitmeyi reddetti.</i>	<i>Yapılanlara tepki gösterdi ve Ankara'ya gitmeyi reddetti.</i>
<i>Akşam kardeşime uğrayarak hediyelerini verdim.</i>	<i>Akşam kardeşime uğradım ve hediyelerini verdim.</i>

-ken ekinin fiili zarflaştırmadan cümleleri sıralayarak bağlaması

-ken zarf-fiili ekinin, cümleleri zıtlık/tercih anlamlarıyla sıralayıp bağlama işlevi de vardır. Böyle bir kullanımda -ken ekli zarf-fiil kendisinden sonraki çekimli fiilin zarfını oluşturmaz, ondaki çekim unsurlarını içinde barındırır. O yüklem ile kendi bulunduğu yapı arasında zıtlık/tercih ilgisi kurar. Özneleri aynı ya da farklı olabilir. -ken ekinin zarflaştırmadan cümleleri sıralayarak bağlama işlevi dikkatlerden kaçmıştır.

CÜMLELERİ SIRALAYARAK BAĞLAMA	
-ken Eki İle Bağlanıp Sıralanan Şekil	İki Çekimli Fiil Hâlinde Sıralanan Şekil
<i>Ali balık severken Ayşe kırmızı et seviyor.</i>	<i>Ali balık seviyor ama Ayşe kırmızı et seviyor.</i>
<i>Şüphelilerden ikisi tutuklanırken biri serbest kaldı.</i>	<i>Şüphelilerden ikisi tutuklandı fakat biri serbest kaldı.</i>
<i>Geceleri uyuyamıyorken sabahları erken kalkıyorum.</i>	<i>Geceleri uyuyamıyorum ama sabahları erken kalkıyorum.</i>
<i>Her gün yürürken bugün yürüyemedim.</i>	<i>Her gün yürürdüm ama bugün yürüyemedim.</i>

Önceleri iki yabancıyken sonraları aralarından su sızmayan iki dost olduk.	Önceleri iki yabancıydık ama sonraları aralarından su sızmayan iki dost olduk
---	---

Değerlendirme ve Sonuç

Çeşitli anlam özellikleriyle bir çekimli fiilin veya fiilimsinin zarfını oluşturma işlevi dışında cümleleri sıralayarak bağlama fonksiyonuna da sahip olan -(y)Ip, -(y)ArAK ve -ken ekleriyle bağlanan cümlelerin söz dizimi çalışmalarındaki yeri nedir? Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle söz dizimi çalışmalarında yapılan sınıflandırmalara bakmak gerekir.

Söz dizimi çalışmalarında cümleler genellikle şu dört bakımdan değerlendirilmiştir (Çelik vd., 2006, s. 22; Özkan vd., 2008, s. 127; Özkan vd., 2016, s. 125):

1. Yüklemin türüne göre cümleler,
2. Yüklemin yerine göre cümleler,
3. Anlamına göre cümleler,
4. Yapısına göre cümleler.

Bu makalede konumuz cümlelerin sıralanışı veya bağlanışıyla ilgili olduğundan “Yapısına (yapılışına/bağlanma şekillerine) göre cümleler” üzerinde durulmuştur.

Yapısına göre cümleler incelenirken yapılan sınıflandırmalarda bir ittifak görülmemekle birlikte birbirine virgül veya noktalı virgülle bağlanmış cümleleri “sıralı/sıra cümle”; birbirine bir bağlaçla bağlanmış cümleleri “bağlı cümle” olarak adlandırmak yaygındır (Ediskun, 1992, s. 252; Çelik vd., 2006, s. 29). Bazı kaynaklar ise sıralama bağlaçlarıyla birbirine bağlanmış cümleleri de “sıralı cümle”, yalnız cümle başı bağlaçlarıyla bağlananları “bağlı cümle” olarak sınıflandırmıştır (Özkan vd., 2008, s. 169; Delice, 2007, s. 167).

Delice, cümle türlerini “ yüklemine yerine göre, yüklemine türüne göre, anlamlarına göre, yapılarılarına göre ve kullanımına göre” tasnif etmiştir. Bu sınıflandırmada cümlelerin kullanımına göre de değerlendirilip sıralanmış olması ve bağlanmış cümlelerin bu başlıkta yer alması özgün bir yaklaşımdır (Delice, 2007, s. 166).

Cümlelerin yapısal açıdan değerlendirilmesi konusunda en yenilikçi yaklaşım Karahan’a aittir. Karahan; bir düşüncüyü, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisi olarak tanımlanan “cümle” kavramı ile yapısına göre incelendiğinde birleşik, sıralı, bağlı gibi terimlerle ifade edilen “cümle” kavramının farklı oluşundan hareket etmiş, anlamsal ya da şekilsel çeşitli morfeplerle birbirine bağlanmış olmayı “Cümlelerin Bağlanma Şekilleri” olarak değerlendirmiştir (Karahan, 2015, s. 85).

-(y)Ip, -(y)ArAK ve -ken ekleriyle birbirine bağlanarak sıralanmış cümleler, cümle bilgisi ve gramer kaynaklarında yeterli ve detaylı şekilde yer almamaktadır. Bu konuya sadece -(y)Ip ekiyle ilgili olarak Delice değinmiştir. Delice (2007, s. 47), bağ-fiil öbeğini anlatırken -(y)Ip “bağ-fiil” ekinin iki görevinden birinin bağlaç işlevi olduğunu belirtir. Bu açıdan bakıldığında ekin fiilimsi ya da kip işlevinde kullanıldığını, fiile kip anlamı yüklemek için kullanıldığında bağ-fiil öbeği oluşturmadığını ifade eder. Bir cümlenin varlığından söz edebilmek için çekimli bir fiil ya da ek-fiille çekimlenmiş bir isim olmak zorundadır. Ancak tekrardan kaçınmak için bazen morfem eksiltme yoluna gidebildiğimiz durumlar da vardır. Örneğin, “*Her gün erken kalkıyor, avluyu temizliyordum.*” cümlelerindeki her iki yüklemde de öznesi aynıdır. “*Kalkıyor*” yüklemine 1. teklik şahıs ekini göremediğimiz için onun öznesi 3. şahıstır diyemeyiz.

Elbette ki -(y)Ip, -(y)ArAK ve -ken zarf-fiil ekleri çekimli fiil oluşturmazlar. Ancak her ne kadar çekimli bir fiil oluşturmamış olarak görünürlerse de kendilerinden sonraki bir fiilin çekim unsurlarını anlamsal olarak taşıyabilirler.

Öyleyse aşağıdaki cümleleri incelerken cümlelerde yer alan -(y)Ip, -(y)ArAK ve -ken ekleriyle oluşturulmuş bölümleri cümlelerin zarfı olarak mı değerlendireceğiz, yoksa onları ayrı bir cümle olarak mı ele alacağız?

Yıllar geçtikçe o muhteşem insan da ihtiyarlayıp hastalandı.

Bugün Ankara 'ya gidip iki gün sonra Samsun 'a geçecekler.

Ödevlerini bitirip parka gitti.

Amcasını ziyaret edip döndü.

Destanlar konusunu anlatarak dersten çıktı.

Çocuğu kaldırarak yerine oturdum.

Elindeki mikrofonu masaya bırakarak dans etmeye başladı.

Yapılanlara tepki göstererek Ankara 'ya gitmeyi reddetti.

Şüphelilerden ikisi tutuklanırken biri serbest kaldı.

Ali balık severken Ayşe kırmızı et seviyor.

Her gün yürürken bugün yürüyemedim.

Önceleri iki yabancıyken sonraları aralarından su sızmayan iki dost olduk.

Eğer bu cümlelerde kullanılan zarf-fiil eklerinden yola çıkarak çözümler yaparsak yani zarf-fiil ekli sözleri başka bir fiilin zarfıymış gibi değerlendirecek yanlış sonuçlar ortaya çıkar. Görüldüğü üzere söz konusu bölümler

arkalarından gelen çekimli fiillerin anlamını zarf olarak tamamlamamaktadır. Aslında yargı bildirerek cümle oluşturmuş olan fiiller, tekrardan kaçınmak için ikinci fiilin çekim unsurlarını anlamsal olarak taşımalarına izin veren -(y) Ip, -(y)ArAK ve -ken eklerinden uygun olanını alarak arkadan gelen cümlelere bağlanmışlardır.

-(y)Ip, -(y)ArAk veya -ken ekleriyle bağlanarak oluşturulan cümleler iki ayrı cümle olarak görülmeli ve “bağlanış şekilleri” ya da “yapısına göre cümleler” başlıkları altında değerlendirilip sınıflandırılmalıdır. Aksi hâlde bu eklerle oluşturulan yapıların her durumda zarf oluşturduğu yanlışlığı oluşacak ve cümle tahlilleri hatalı olacaktır.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakov, A. N. (2017). *Predlojeniye v Sovremennom Turetskom yazıke*. Çev. Oktay Selim Karaca (2017). *Çağdaş Türkçede cümle*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çelik, A., Kaya, N., Demirbilek, S., Çifçi, S. (2006). *Cümle ve metin bilgisi*. İstanbul: Lisans Yayınevi.
- Delice, H. İ. (2007). *Türkçe sözdizimi*. İstanbul: Kitabevi Yayınevi.
- Ediskun, H. (1992). *Türk dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede şart gerundiumu üzerine. *Türk Dili*, 467 (2), 266-279.
- Karahan, L. (1994). Türkçede birleşik cümle problemi. *Türk Dili*, 505, 19-23.
- Karahan, L. (2015). *Türkçede söz dizimi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özkan, M. ve Sevinçli, V. (2008). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. İstanbul: 3F Yayınevi.
- Özkan, A., Toker, M. ve Aşçı, U. D. (2016). *Türkiye Türkçesi söz dizimi*. Konya: Palet Yayınevi.

Extended Summary

Gerunds are usually the temporary adverbs of main clauses or other verbals. They could be formed in simple forms or formed in compound forms with a combination suffixes, or a combination of suffixes and postpositions.

Although the main and common function of gerunds is to form the adverb of the main clause, some gerund suffixes can be used to order, connect the sentences or they play a part in the making of descriptive verbs. Since the aim of this paper is to study connecting sentences with gerunds, all other functions of gerunds are excluded in this paper.

Gerunds are usually the adverbs of verbs conjugated or not. In what way they add to the meaning of a verb is determined by the meaning of the each morpheme and the context.

Normally, gerunds are morphemes that connect sentences. For example, the sentence “*Hızla koşan çocuk, kapıya çarptı. (The boy running fast hit the door.)*” consists of the sentences “*Çocuk hızla koştu/koşuyordu ve kapıya çarptı (the boy ran/was running fast and he hit the door.)*” Connecting sentences with gerunds in Turkish, has led to several perspectives in the classification of sentences in terms of their structures and naming them. While there are some who take the phrases made with gerunds as sentences and name them “compound sentences”, there are some others who think they are not compound sentences because they do not contain a conjugated unit.

What we examine in this article is not the function that they have for connecting sentences. We study the sentence connecting function of gerund suffixes substituting the conjugation units without making them adverbs.

Çok seçenekli düşünerek stresi yönetebiliriz. (By thinking multilaterally, we can manage stress.)

Babana kızıp evi terk etme. (Do not leave home for being angry with your father.)

Evden çıkarken ocağı kapatmayı unutma. (Do not forget to turn off the stove while leaving the house).

The suffixes that make adverbs above, do not make the adverbs of verbs below:

Amcasını ziyaret edip döndü.

Çocuğu kaldırarak yerine oturdum.

Ali balık severken Ayşe kırmızı et seviyor.

It is obvious that these suffixes connect two sentences and should be evaluated as follow:

Amcasını ziyaret etti ve döndü.

Çocuğu kaldırdım ve yerine oturdum.

Ali balık seviyor ama Ayşe kırmızı et seviyor.

The sentences connected with -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken , which have the function of connecting sentences except for their function of making the adverbs of conjugated verbs, have not been significantly studied in syntax.

Although there is no consensus on how to classify sentences in terms of their structures, it is common to name the sentences connected with a comma or a semicolon as “coordinate clause”, and those connected with a connector as “dependent clause”.

H. İ. Delice classified the sentence types in terms of the place of the verb, the type of the predicate, their usage and the way they are performed. That he classified the sentences in terms of their usage and that the connected sentences were given under this title is a distinct approach. The most innovative approach to classify sentences structurally belongs to L. Karahan, who speaks of only one sentence and uses the term “The Forms to Connect Sentences” for connecting sentences with several morphemes semantically or formally.

The sentences coordinated by being connected with the suffixes -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken have not been studied in the grammar sufficiently and comprehensively. It was only Delice, who mentioned the topic within the framework of the suffix -(y)Ip.

In order to speak of a sentence, we ne need a conjugated verb or a noun conjugated with the copulative verb. However, sometimes in order to avoid from repetition, ellipsis are used. For instance, in the sentences “*Her gün erken kalkıyor, avluyu temizliyordum.*” the doers of both clauses are the same. It is not possible to say that the doer of the first clause is third person singular just because we do not see the first person singular suffix.

The gerund suffixes -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken do not make finite verbs. However, they can carry the conjugation elements of verbs following them semantically.

As a result of what is mentioned above, while analyzing the sentences below, should we evaluate the parts of the clause made with the morphemes -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken as adverbs of sentences or take them separate sentences?

Çocuğa tokat atıp ablasını kovmaya çalıştı.

Ancasını ziyaret edip döndü.

Çocuğu kaldırarak yerine oturdum.

Ali balık severken Ayşe kırmızı et seviyor.

If we analyze the sentences through the gerunds suffixes, that is, if we take them as the adverbs of other verbs, it will be a mistake. As seen in the sentences, the parts in question do not complete the meaning of the verbs following them as adverbs. The verbs which, indeed, express judgment make sentences and in order to avoid repetition, they are connected to the following clauses by taking one of the suffixes -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken, which allow them to carry the conjugation elements of the second verb semantically.

The sentences connected with the suffixes -(y)Ip, -(y)ArAK and –ken should be taken as two different clauses and should be evaluated and classified under the title of the forms of connecting sentences and sentences in terms of their structures.

Otherwise, the clauses with these suffixes will be taken as adverbs, which will lead to wrong sentence analysis.

TEK DİLLİ ÖZEL ALAN SÖZLÜKLERİNDE YAPI VE İÇERİK¹

Engin YILMAZ*

Özet

Genel sözlükler, kullanıcıların dil öğrenme ihtiyaçları ile ilgili metinlere odaklanmaktadır. Özel alan sözlükleri ise kullanıcıların belirli bir konu alanındaki öğrenme ve bilimsel metin üretme ihtiyaçları ile ilgili metinlere odaklanmaktadır. Özel alan sözlükleri, daha deneyimli sözlük kullanıcıları için bir referans kaynağı olarak kabul edilmektedir. Belirli bir konu alanının öğrencisi, genel sözlükteki sınırlamalarla yetinmeyip özel alan sözlüğünün sunduğu veriler aracılığıyla ilgili alandaki üst dili daha iyi kavrar. Özel alan sözlüğü hazırlanmasında, “dış metin” ve “sözcük listesi” oluşturulması öncü adımlar olarak değerlendirilebilir. Bu aşamada sözlük hazırlayıcısı, hedef kullanıcının bilgi düzeyi, dil yeterliliği ve ihtiyaçlarına uygun hareket etmek zorundadır. Bergenholtz ve Gouws, özel alan sözlükleri ile ilgili üç kullanıcı tipinden söz eder: i) Uzmanlar, ii) Yarı uzmanlar, iii) Uzman adayları. Kaldı ki bu üç grubun dil yeterlilikleri de farklı düzeylerde olabilir. Sözlük hazırlayıcısı, farklı kullanıcı gruplarına göre sözlüksel metnini tasarlamalıdır. Araştırmada; özel alan sözlüklerinin hazırlanmasındaki aşamalar, izlenmesi gereken yaklaşım ve yöntem, hedef kullanıcı profili vb. kuramsal konular ele alınmış ve seçilen terimler (*arı*, *doğru* ve *ek*) farklı özel alan sözlüklerindeki tanımlarıyla karşılaştırmalı olarak

¹ Tarafımızdan hazırlanan “The Structure in Monolingual Specialised Dictionaries for Learners” başlıklı bildiri özeti, İstanbul Üniversitesi tarafından 19-21 Haziran 2019 tarihleri arasında düzenlenen Asialex 2019 Konferansı Bilim Kurulunca kabul edilmiş ancak sağlık nedenlerinden dolayı sözlü bildiri olarak sunulamamıştır. Bu yazı, adı geçen konferanstan sonra makale formunda hazırlanmıştır.

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, eyilmaz@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0157-1759

incelenmiştir. İnceleme, TDK'nin genel ağ sayfasındaki (http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat) özel alan sözlüklerinden elde edilen veriler üzerinden yürütülmüştür. Araştırma ile Türkiye'deki özel alan sözlükçülüğüne kuramsal ve uygulamalı açıdan katkı sağlanması amaçlanmıştır. Araştırma; Fuertas-Olivera'nın editörlüğünü yaptığı *Specialised dictionaries for learners* adlı kitapta yer verilen çerçeveye uygun bir şekilde yapılandırılmıştır. İnceleme, betimsel bir araştırma niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Özel alan sözlüğü, parçalı yapı, bütüncül yapı, hedef kullanıcı.

THE STRUCTURE AND CONTEXT IN MONOLINGUAL SPECIALISED DICTIONARIES FOR LEARNERS

Abstract

General dictionaries focus on texts related to language learning needs of users. The specialised dictionaries focus on texts related to the learning needs of users in a specific subject field. Specialised dictionaries are considered as a reference source for more experienced dictionary users. The learner of a particular subject field does not content with the limitations in the general glossary, but better understand the specialised field's language by means of the data provided by the specialised dictionary. In the preparation of the specialised dictionary; the creation of external text and specialised field's word list can be considered as pioneering steps. At this stage, the dictionary maker has to act according to the knowledge, language proficiency and needs of the target user. Indeed, Bergenholtz and Gouws, speak of three types of users related to specialised dictionaries: i) Experts, ii) Semi experts, iii) Expert candidates. Moreover, the language proficiency of these three groups may be at different levels. The dictionary maker should design the lexical text according to different user groups. In the study; stages of preparation of specialised dictionaries, approach and method to be followed, theoretical issues such as target user profile are discussed. In addition, selected terms (*bee*, *pure*, *correct* and *addition/affixe*) are examined in comparison with their definitions in different specialised dictionaries. Research has been conducted with the data obtained from the TDK web page ([http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat](http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat)). With this research, it is intended to contribute the particular area of the field in Turkish lexicography both theoretically and practically. Research is structured according to the frame given in the book titled as *Specialised Dictionaries for Learners* edited by Fuertas-Olivera. The study is a descriptive research.

Keywords: Specialised dictionary, microstructure, macrostructure, target user.

1. Giriş

Literatürde terim “Sözlüksel birimler, terimbütün içine girdiklerinde, yeni özgül bir içerikle, betiklerde ya da bilimsel, uygulamalı bağlamlarda kullanılır, tanımlanır olduğunda terim adını alır.” şeklinde tanımlanmıştır (Durak, 2005, s. 19-20). Anlamın özelleştirilmesi süreciyle birlikte “yeni sözcükleme” sayılan öğeler karşımıza çıkmaktadır. “Kimyada arı, geometride doğru, dilbilgisinde ek, bitkibilimde iğne, fizikte sıvı vb. anlam birimleri Türkçe terimsel yenilemeyi göstermede uygun örneklerdir.” (Durak, 2005, s. 19-20). Tek alanlı, çok alanlı ve alt alanlı özel sözlükler arasında farklar vardır. Sözlük kültürü ve kullanıcı grubu seçimi, alt türün belirlenmesini zorunlu kılmaktadır (Fuertas-Olivera, 2010, s. 65). Özel alan sözlükleri, geleneksel olarak daha deneyimli sözlük kullanıcıları için bir referans kaynağı kabul edilmektedir. Genç öğrencilerin yalnızca genel sözlüklere değil, aynı zamanda özel alan sözlüklerine de erişim sağlamları, sözlük kültürünün oluşumunu ve gelişimini doğrudan etkilemektedir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 65). Özel alan sözlüğü hazırlayıcıları, henüz öğrenim kariyerlerinin başında olan öğrenciler için hazırlamış oldukları eserlerinde, çeşitli materyalleri entegre etme seçeneğini göz önünde bulundurmalıdır. Böylelikle konu alanı öğrencisi, genel sözlükteki sınırlamalarla yetinmeyip özel alan sözlüğünün sunduğu veriler yardımıyla kariyer gelişimini başarılı bir şekilde yürütebilir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 65). Özel alan sözlüğü hazırlanmasında, “dış metin” oluşturulması ilk adım olarak değerlendirilebilir. Dış metin, ilgili konu alanındaki nitelikli kitap, ansiklopedi, muhtasar ansiklopedi, dergi vb. kaynakların taranması sonucu elde edilen veri tabanından yararlanılarak oluşturulur. Gerekirse ders kitapları, yardımcı kaynaklar ve diğer materyaller de veri tabanı oluşturulması sürecine dâhil edilebilir. Böylelikle bütünlük bir yapı ortaya konulabilir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 65). Özel alan sözlüğü hazırlayıcısı, terimleri içeren sözcük listesini oluşturduktan sonra, çapraz kontrollerle her bir metindeki durumu betimleme yoluna gitmelidir. Bu şekilde, hem sözlüksel birimler netleştirilir hem de -varsa- farklı anlamlar belirlenir. Tanıklama yoluyla, referans metne erişim imkânının da öğrenciye sunulması yararlı olur (Fuertas-Olivera, 2010, s. 66). Çok alanlı bir sözlükte yer alan terimleri sunmak, birleştirilen bütüncül yapı aracılığıyla mümkün olabilir. Böyle bir bütüncül yapı, alfabetik düzende sunulan farklı alt alanların tüm terimlerini içerecek tarzda olmalıdır. Her terim, daha sonra ilgili alt alanı belirtmek için ayrıca etiketlenmelidir. Bu etiketleme, öğrencinin aradığı terimin hangi konu alanına ait olduğunu bilmesini sağlayacak ve gereksiz yere zaman kaybetmek zorunda bırakmayacaktır. Çok alanlı terim sözlüklerinde; sözcük listesinde yer alan terimler, her alt konu alanı için ayrı ayrı alfabetik sıraya göre de verilebilir. Örneğin, matematik alanından verilen bir terime erişim, ya bütüncül yapının erişim yolunu takip ederek

doğrudan olabilir ya da tematik olarak sınıflandırılmış arka plan metnine gidip matematik alt metnini bularak dolaylı bir şekilde olabilir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 66-67).

1.1. Problem durumu

Türkiye’de sözlük bilimi alanında; kuram ve uygulama konularında yetersizlikler olduğu bilinmektedir. Kullanıcıya uygun sözlüksel araç gereçlerin yeterli düzeyde geliştirilememesi önemli bir sorun alanı olma özelliğini korumaktadır. Sözlük hazırlayıcılarının hedef kullanıcı olan uzmanlara yönelik soyut ve standart uzmanlık algısı, birden çok alt alana yer verilmesi zorunluluğu vb. sorunlar, özel alan sözlüklerinden gerektiği gibi yararlanılmasını engellemektedir. Ayrıca, sözlüğün dış yapısının oluşturulması sürecinde karşılaşılan kapsam sorunu, derlem dil biliminin verilerinden yeterince yararlanılamaması da alandaki nitelik sorununu iyice belirginleştirmektedir.

1.2. Araştırmanın amacı

Araştırma ile Türkiye’de yeterince geliştirilememiş olan özel alan sözlükçülüğü alanına kuram ve uygulama bakımından katkı sağlanması amaçlanmıştır.

1.3. Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırma; Fuertas-Olivera’nın editörlüğünü yaptığı *Specialised dictionaries for learners* adlı kitapta yer alan ve aşağıda sunulan çerçeveye uygun bir şekilde yapılandırılmıştır. İnceleme kısmında, seçilen terimler farklı alan sözlüklerindeki tanımlarıyla karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir (*arı, doğru ve ek*):

- i. Veri dağılımının yapısı,
- ii. Giriş yapıları,
- iii. Parçalı yapısal görünüş,
  - a. *Sözcüklerin anlamına bakış.*
- iv. Dil bilimsel veriler (Fuertes-Olivera, 2010, s. 60-65).

1.4. Araştırmanın yöntemi

Çalışma, betimsel bir araştırma niteliğindedir.

2. Kavramsal Çerçeve

Sözlük kullanımı ve kullanıcısı konusunda dünyada ve Türkiye’de birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların temel amacı, sözlük kullanıcı profiline belirlemek ve kullanıcı ihtiyaçlarını tespit etmektir. Bu şekilde hareket edilerek sözlüklerin niteliğini artırarak faydayı en yüksek noktaya çıkarmak

amaçlanmaktadır (Boz, 2015, s. 43). Bir sözlüğün işlevi belirlendikten sonra, sözlük hazırlayıcısı sözlükteki verilere ve bu verileri içerecek yapılara karar vermelidir. Sözlükteki yapılar, söz konusu sözlüğün işlevlerinin gerçekleşmesini sağlaması bakımından önem taşır. Yapının belirlenmesinde, hedef kullanıcının ihtiyaçları ve sözlüğün işlevleri önemli rol oynar. Nitekim kullanıcı ihtiyaçları ve sözlüğün işlevleri, sözlük türlerinin farklılaşmasını sağlayan temel etkenlerdendir. Sözlük bilimsel yapıların doğru kullanımı, öğrenciye yenilikçi olma ve ihtiyaçlarını karşılama fırsatı verir. Sözlük bilimsel yapılar, istenilen verilere erişimi kolaylaştırmalı ve hedef kullanıcının bilgiyi en iyi şekilde almasını sağlamalıdır (Fuertas-Olivera, 2010, s. 60). Boz'un derlediği bilgiye göre, sözlük kullanımı üzerine yapılan araştırmalarda kullanılan başlıca altı yöntem vardır: anket çalışmaları, röportajlar, gözlemler, tutanaklar, testler ve ödevler, günlük dosyalar (Boz, 2015, s. 43-46).

Tek dilli özel alan sözlüklerinde yapı, dört (4) alt kategoride incelenmektedir:

2.1. Veri dağılımının yapısı

Veri dağılımının planlanması, sadece sözcük listesinde yer alan verilerle sınırlı olmamalıdır. Sözlük hazırlayıcısı, oluşturduğu veri tabanındaki kaynaklarda yer almayan ancak hedef kullanıcının öğrenme ihtiyaçlarını giderecek nitelikteki sözlüksel birimleri de dikkate almalıdır. Dolayısıyla, dış metnin kapsamı geniş tutulmalı, dış metinde yer almayan ancak gerekli görülen maddeler sözlük hazırlayıcısının tasarrufu ile iç metne aktarılmalıdır. İç ve dış yapının oluşturulmasında izlenecek metinler arası yaklaşım, sözlük bilimsel işlevlere erişime katkı sağlayabilir. Dış metinlerin seçimi ve sunumunda, özel sözlüklerin “melez doğası” ön plana çıkmaktadır (Fuertas-Olivera, 2010, s. 60).

2.2. Giriş yapıları

Hedef kullanıcı, bilgiye engelsiz bir şekilde erişebiliyorsa sözlük etkili bir şekilde tasarlanmış demektir. Sözlüğe hızlı ve dolaysız erişim, büyük önem taşır. Geleneksel sözlük bilimi kuramı, neredeyse sözlüğün yalnızca giriş yapısına odaklanmıştır. Sözlükte tasarlanan giriş yapısının, daha kapsamlı bir erişim sürecinin parçası olarak görülmesi gerekir (Bergenholtz-Gouws, 2007, s. 237-260). Öğrencilere yönelik hazırlanan tek dilli özel alan sözlüklerindeki giriş yapısı, diğer uzmanlık veya öğrenci sözlüklerdekinden çok farklı değildir. Sözlük hazırlayıcıların karşı karşıya kaldığı soru, yalnızca sözlük içinde yer alan “iç metne” değil sözlüğü çevreleyen “dış metne” de daha iyi erişimin sağlanması için nelerin yapılması gerektiğidir.

Bergenholtz ve Gouws, erişim sürecinde “kullanım bilgisi aşaması”nın önemine değinmektedir. Bu, sözlük kullanıcılarının bir sözlüğe başvurmaları gerektiğini anladıkları ve sözlük danışma yönergesine uygun hareket ettikleri aşamadır. Sözlük hazırlayıcısı, erişim sürecindeki yer alan bu kullanım bilgisi aşamasını dikkate almalı, erişim sürecinde yaşanması muhtemel sorunlara çözümler sunmalıdır (Bergenholtz-Gouws, 2007, s. 237-260).

Sözlük hazırlayıcısı, öğrenciler için tek dilli özel sözlüğün giriş yapısını tasarlarlarken hedef kullanıcıyı sözlüğe yönlendiren ilgi ve ihtiyaçları belirleyip buna uygun danışma prosedürü geliştirmelidir. Erişilebilirlik, birden fazla erişim yolu imkânı sunulduğunda daha değerli ve işlevsel hâle gelir. Bu noktada, sözcük listesindeki terimlerin hem alfabetik hem de tematik olarak düzenlendiği bir dizin kullanıcının işini daha kolaylaştırabilir. Nitekim, bazı öğrenciler sözlüğü bir metin üretme işlevi amacıyla kullanabilirler ve belirli bir terimi arıyor olabilirler. Örneğin, kimya terimlerini içeren bir sözlükte belirli bir asit türünü, mesela “nitrik asit” terimini arayan öğrenci, tematik olarak düzenlenmiş bir dizindeki “asitler” temasına yönelir ve aradığını bu temanın içinde daha hızlı ve kolay bulabilir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 61). Daha fazla yardıma ihtiyaç duyulduğunda, ilgili terim sözcük listesinde sunulan makalede bulunabilir ve bu makaleye erişim, oluşturulan “dış metin” aracılığıyla gerçekleştirilmiş olur. Dış metin yoluyla erişim, sözlüğün çok işlevli nitelik kazanmasını sağlar. Bu noktada, sözlük hazırlayıcısı hedef kullanıcıların referans becerilerinin yanı sıra alan uzmanlığındaki bilgi seviyesinin ne düzeyde olduğunu önceden bilmesi ve dikkate alması gerekmektedir. Hedef kullanıcı, tematik olarak sıralanan terimi, ihtiyaç duyduğu sözcükle ilişkilendiremezse bu tür bir dış metin, erişim yapısının bir parçası olarak beklenen işlevini yitirebilir. Örneğin; kimya terimi sözlüğünde, sözlük birimi olarak etiketlenen “asit”in tanımında, içerdiği genel asit özellikleri dikkate alınmalı ve bu tanım, bütün farklı asit tiplerini kapsayan özellikler içermelidir. İlgili madde, hem anlamsal içerik bakımından bir “özet” hükmünü almalı hem de farklı asit tiplerine yönlendirici nitelikte olmalıdır. Bu durum, hedef kullanıcıya bu terimlere ulaşmada ek bir erişim yolu imkânı sağlayarak, kullanıcının bilgi alma çeşitliliğini artırarak, sözlüğün erişilebilirliğini geliştirebilir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 62).

2.3. Parçalı yapısal görünüş

Öğrenciler için tek dilli özel sözlüklerin parçalı yapısı, hedeflenen kullanıcının belirli bir uzmanlık düzeyi için gerekli bilgileri edinmesini sağlayacak veri türlerini içermelidir. Sözlüğün parçalı yapısı tasarlanırken hedef kullanıcının niteliğinin ve düzeyinin dikkate alınması gerekir. Her ne kadar bu sözlük türü çoğu zaman yarı uzmanlık seviyesindeki kullanıcılara odaklanmakta ise de hedef grup bu seviyenin sınırlarını aşabilir. Özellikle yarı uzman seviyesin-

de olup uzmanlık seviyesine doğru ilerleyen bireyler de tek dilli özel sözlüğün hedef kullanıcıya kapsamına girmektedir. Tanımlanan sözlük birimi, geliştirilen bir “derlem arama programı” aracılığıyla, bağlam içindeki kullanımıyla birlikte hedef kullanıcıya sunulabilir. Derlem arama programının, kullanım sıklığını ölçmesi gerektiği gibi terimin daha spesifik kullanımlarını da hedef kullanıcıya sunması gerekir. Bu özel kullanımlar, bağımsız sözlük birimi olarak kabul edilmeseler bile parçacıl yapısal bir statü kazanırlar. Öğrencilerin bilişsel ve iletişimsel ihtiyaçlarını gidermeyi amaçlayan bu girişlerde sık kullanılan kombinasyonlar, gerektiğinde kısa tanık cümleleri içerebilir. Bütüncül yapıyla entegre edilmiş parçacıl yapı, hedef kullanıcı için daha yararlı olacaktır (Fuertas-Olivera, 2010, s. 62-63).

2.3.1. Sözcüklerin anlamına bakış

Öğrenciler için hazırlanmış tek dilli özel alan sözlüğünde anlamın açıklanma şekli; hedef kullanıcıların dil yeterlilikleri, ihtiyaçları ve referans kullanma becerilerine göre belirlenmelidir. Özel alan sözlüğü hazırlayan sözlükçü, hem sözlük bilimi alanındaki araştırma bulgularına dayanmalı hem de konunun uzmanlarıyla iş birliği içinde olmalı ve sözlüğünün kapsamını, sunumunu sözlük bilimi ölçütlerine göre belirlemelidir (Bergenholtz-Gouws, 2007, s. 237-260). Tek dilli bir uzmanlık sözlüğünde, sözlük bilimsel tanımların doğru ve eksiksiz olması gerekir. Sözlük hazırlayıcısı, kullanıcının ihtiyaç duyduğu verinin hangi ölçüde verilmesi gerektiğine karar vermelidir. Özel alan sözlüğünde, anlamın ifadesi büyük ihtimalle, genel bir sözlükteki anlamın ifadelerine kıyasla daha güçlü bir ansiklopedik yaklaşım sergiler. Sözlüğün bilişsel işlevine ulaşmak için böyle bir odaklanma gereklidir (Fuertas-Olivera, 2010, s. 63). Terminoloji ve terminografinin başlıca ilkelerinden birisi, terim ve tanım arasındaki bağlantıdır. Nitekim bilim dili, terimlerden oluşur (Girişen, 2019, s. 86). Bergenholtz ve Gouws, sözlük hazırlayıcılarına, hem kullanıcıların dilsel yeterliliklerinin hem de ilgili uzmanlık alanındaki yeterliliklerinin farkındalığını dikkate alan bir yaklaşım önermektedir. Uzmanlık alanı, genel dil yeterliliği ve ilgili uzmanlık dilindeki yeterliliği açısından yüksek ile düşük arasında değişen bir ölçek hazırlanmalıdır. Bergenholtz ve Gouws, özel alan sözlüklerinden sözlük kullanıcıları için üç kullanıcı tipinden söz ederler: **i)** Uzmanlar (belirli bir konu alanında yüksek derecede bilgi ve yetkinlik sahibi olanlar), **ii)** Yarı uzmanlar (belirli bir konu alanında orta derecede bilgi ve yetkinlik sahibi olanlar), **iii)** Uzman adayları (belirli bir konu alanında düşük derecede bilgi ve yetkinlik sahibi olanlar, henüz ilgili mesleğe dâhil olmayanlar). Bu kullanıcı grupları için geçerli olan anlamsal önermelere bakıldığında, ilk ikisi için (uzmanlar ve yarı uzmanlar) ilgili uzmanlık alanı terimlerinden oluşan ve kısa cümleler içeren bir sözlüksel tanım yeterlidir (Bergenholtz-Gouws, 2007, s. 580-581). Bir meslek grubuna dâhil olmayan kişiler, konu alanı ile ilgili

spesifik terimler kullanılmaksızın kısa bir sözlüksel tanıma ihtiyaç duyarlar. Sözlük hazırlayıcısı, tanıklanan cümlenin ihtiyaç duyulan anlamı en iyi temsil eden örnek olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca, özel alan sözlüğünde, uzmanlık alanı ile ilgili anlaşılması zor kavramların, hedef kullanıcının anlama düzeyine uyarlanmış bir dille açıklanması gerekir. Bu, sözlük hazırlayıcısını âdeta gerçek bir meydan okumayla karşı karşıya bırakır (Fuertas-Olivera, 2010, s. 64-65). Girişen, gerek sözlük bilimsel tanımda gerekse terminolojik tanımda “kullanıcı profiline ve ihtiyaca uygunluk” ilkesine dikkat çekmiş ve terminolojideki tanımın kavramsal analize (conceptual analysis) dayandığını belirtmiştir (Girişen, 2019, s. 87).

2.4. Dil bilgisel veriler

Bilindiği üzere, dil bilgisi verisi, özel alan sözlük kullanıcılarının tipik ihtiyaçlarına yönelik değildir. Ancak, sözlüğün işlevlerinden birisi olarak “metin üretimi” söz konusu ise parçacıl yapı sunumunun bir parçası olarak bazı dil bilgisi verilerinin eklenmesi düşünülebilir. Sözlük tasarlanırken gerekli verilere kolay erişim öncelenmeli, sunulan bazı veri türleriyle ilgilenmeyen hedef kullanıcının asıl ihtiyaç duyduğu öğelere erişimini engellemeyecek tarzda olmalıdır. Dil bilgisel veriler, konuyla ilgili yalnızca özel verilere ihtiyaç duyan bir kullanıcının erişim yolunu veya hızını olumsuz olarak etkileyebilir. Dilin gramer kalıplarına ilişkin veriler, ortografik veriler vb. dilin kısa dil bilgisinin sunulduğu bir dış metne kolayca yerleştirilebilir. Makalelerden bu dış metne yapılan çapraz referanslar, kullanıcının sistematik metin üretim çabalarına yardımcı olabilir. Gramer verileri, ortografik veriler vb. madde başına entegre edilebilir ya da ayrı bir sütunda gösterilebilir (Sinclair, 1987, s. 22-23).

3. İnceleme

Terimlerin tanımları, beş temel ögeden oluşmaktadır: Cins (genus), tür (species), ayırım (differentia), nitelik (property) ve rastlantısal (accident) (Girişen, 2019, s. 91). Terminoloji çalışmaları dikkate alındığında, başlıca üç tanım türünden söz edilebilir: içlemsel tanım (intensional definition), kapsamsal tanım (extensional definition) ve parça-bütün (part-whole). Terimin söz konusu disiplindeki bütün anlamlarının ayırt edici karakteristikleriyle tanımlanması, sözlük hazırlayıcısının, dolayısıyla ilgili terim sözlüğünün nihai hedefidir (Girişen, 2019, s. 97-98).

3.1. Arı

Arı terimi, eş seslilik özelliği göstermekte ve farklı bilimsel disiplinlerde farklı anlamlara gelebilmektedir. Nitekim, ilgili terim *Asalak Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde “arı familyasına üye” bir tür olarak şöyle tanımlanmıştır:

arı Zarkanatlılar dizisinden birçok böceğin, özellikle arılar familyasına bağlı türlerin genel adı. T.: nahle Lat.: apis İng.: bee Fr.: abeille Alm.: Biene (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

Arı terimi; sırasıyla *Fiziksel Kimya Terimleri Sözlüğü*'nde, *Kimya Terimleri Sözlüğü*'nde, *Metalbilim Terimleri Sözlüğü*'nde, *İlaç ve Eczacılık Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*'nda ise “yabancı maddelerden arınmışlık, saflık” niteliği dikkate alınarak şöyle tanımlanmıştır:

arı Bir kimyasal özdeğin yabancı özdeciklerden arınmış niteliği. T.: saf İng.: pure Fr.: pur Alm.: rein Dgr.: Jap. zyunsui-na (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

arı İçinde yabancı özdek bulundurmeyen, temiz, katışksız (özdek). T.: saf İng.: pure Fr.: pur Alm.: rein (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

arı Kalıntısız ve katışksız olan. T.: saf İng.: pure Fr.: pur Alm.: rein (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

arı İng.: pure (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

3.2. Doğru

Doğru terimi, eş seslilik özelliği göstermekte ve farklı bilimsel disiplinlerde farklı anlamlara gelebilmektedir. Nitekim ilgili terim, *Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu*'nda; “yanlış olmayan, eksiksiz, tam” anlamında kullanılmıştır:

doğru İng.: correct (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

doğru İng.: true (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

Doğru terimi, sırasıyla *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, *Mantık Terimleri Sözlüğü* ve *Toplumbilim Terimleri Sözlüğü*'nde “gerçeğe uygunluk, hakikat, yanlış karşıtlığı” bakımından tanımlanmıştır:

doğru 1. Gerçeğe uygun olan. 2. (Mantıkta) Düşünme yasalarına uygun olan. Lat.: verus İng.: true Fr.: vrai Alm.: wahr, richtig (bk. <http://tdk.gov.tr/in>

dex.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

doğru Sözedden dildeki ‘doğrudur’ birli yüklemine işlemi olan doğru olma özelliği. || Doğruluk çizelgelerinde geçen D ya da 1 simgesi, bu özelliğin sözedden dildeki adıdır. Krş. doğruluk değeri, yanlış. T.: hakikat İng.: true, truth Fr.: vrai, le vrai Alm.: wahr, das Wahre (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

doğru Gerçekliğin, düşüncede gerçeğe uygun biçimde yansımaları. T.: hakikat İng.: truth Fr.: vérité (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

Doğru terimi, *Geometri Terimleri Sözlüğü* ve *Matematik Terimleri Sözlüğü*’nde ise “çizgi, düzlemsel eğri” olarak tanımlanmıştır. Son tanım (Matematik Terimleri Sözlüğü’nde), “Oklid geometrisinin ilk (tanımsız) kavramlarından biri.” şeklinde belirsiz bir tanım yapılması olumsuz bir durum olarak değerlendirilebilir.

doğru bk. Doğru çizgi (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

1. Düzlemde dikdörtgenel konaçlara göre denklemi, () olmak üzere () olan düzlemsel eğri. Anlamdaş. çizgi. 2. () durgan bir nokta ve () olmak üzere, denklemi () olan eğri. Anlamdaş. çizgi. T.: müstakim Lat.: lined İng.: line, straight line, straight Fr.: ligne droite, droite Alm.: Gerade, gerade Linie (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

doğru Oklid geometrisinin ilk (tanımsız) kavramlarından biri. İng.: straight line Fr.: ligne droite Alm.: gerade Linie Dgr.: AZ. düz xatt (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

3.3. Ek

Ek terimi, *Bilgisayar Terimleri Karşılıklar Kılavuzu* ve *Kriminal Terimleri Sözlüğü*’nde “asıl veriye, e-postaya eklenen öge” anlamında kullanılmıştır:

ek İng.: appendix (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

ek İng.: attachment (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524,ET.10.03.2019)

ek Elektronik postanın sonuna eklenerek yollanan dosya/dosyalar. Adli Bilişim İncelemeleri (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524,ET.10.03.2019)

Ek terimi, sırasıyla *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü* ve *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde "kelimeye eklenen dilbilgisel öge" şeklinde tanımlanmıştır:

ek Sözcük türetmek veya sözcüğün görevini belirtmek için kullanılan biçim verici ses ya da sesler: Evcil (ev-ci), evcil (ev-cil), evli (ev-li), ev-lenmek (ev-le-n-mek), eve (ev-e), evden (ev-den), evde (ev-de), evim (ev-im) vb. T.: lahika İng.: affix Fr.: affixe Alm.: Affix (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524,ET.10.03.2019)

ek Bir kelimeye eklenerek ona yeni bir değer veya yeni bir görev veren öge. bk. ön ek, iç ek, son ek. T.: lahika Fr.: affixe (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524,ET.10.03.2019)

ek Cümle içinde kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kurmak veya yeni bir kelime türetmek üzere kök ve gövdelerin sonuna eklenen ses veya seslerden oluşan öge. Dünya dillerinde, ekler, kelimedeki eklenme yerlerine göre ön ek, iç ek ve son ek olmak üzere üç türdür. Türkçedeki eklerin hepsi de son ek türündedir. Ekler görevleri bakımından çekim ekleri ve yapım ekleri olmak üzere ikiye ayrılır. bk. çekim eki, yapım eki. T.: lahika İng.: affix Fr.: affixe Alm.: Affix (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524,ET.10.03.2019)

Topaloğlu'nun verdiği bilgiye göre; *ek* terimi için (ilk kullanımı 1940); *lahika*, *eklenti*, *takı* gibi karşılıklar da kullanılmıştır: "Ek (Osm. lahika; Fr. affixe): *eklenti: Gram. İst., 1934 // ek: Gram. Ter., 1940; Banguoğlu, 1940, s. 25; Fel. ve Gram. Ter. 1942; Emre, 1945, s. 79; TS, 1945; Dilb. Ter., 1949; Mansuroğlu, 1958; Ergin, 1958, s. 142; Hatiboğlu, 1969; ML, 1971, s. IV, 122; Saraç, 1976, s. 34; Gencan, 1979, s. 59 (takı da denir); Vardar, 1980; Eraslan, 1980; Bilgegil, 1982, s. 167; Özön, 1986 (Topaloğlu, 1989, s. 64).

Ek terimi, *Döşem Terimleri Sözlüğü*'nde "iki borunun birleştirildiği nokta" olarak tanımlanmıştır:

ek İki borunun birbirine birleştirildiği yer. T.: ek İng.: joint (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

Ek terimi, *Kitaplıkbilim Terimleri Sözlüğü*'nde “ilave kitap; kitabın arkasındaki tablo, çizim vb. ilave bilgi” anlamında kullanılmıştır:

ek 1. Bir yapıdaki bilgiyi tamamlamak, daha eksiksiz olmasını sağlamak amacıyla sonradan çıkarılan kitap. 2. Metin içinde verilmesi yersiz görülen tablo, çizim, sayılama vb. bilgiyi metnin ya da yapıtın arkasında ayrıca gösteren bölüm. T.: eski terim ilave, zeyl, lahika İng.: supplement, appendix (bk. http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5c8411a3ed5895.17569524, ET. 10.03.2019)

4. Sonuç ve Öneriler

Araştırma sonucunda, şu hususlara dikkat çekilebilir:

4.1. Sözlük hazırlayıcısı, özel alan sözlüklerinden yararlanan başlıca üç kullanıcı tipinin düzeyine göre (uzman, yarı uzman, uzman adayı) sözlüksel metnini tasarlamalıdır. Hedef kullanıcının uzmanlık düzeyine ve dil yeterliklerine göre yapılandırılması gereken sözlük metni, daha sonra kullanıcılara uygulanacak anlaşılabilirlik testleri ile edinilen geri bildirimler sonucunda gerekli düzeltmeler yapılmalıdır.

4.2. Sözlük kullanıcıları, özel alan sözlüklerinden yalnızca sözlükteki tanımlar ve örneklerle yetinmeyebilir. Bilimsel metin üretme amacını taşıyan sözlük kullanıcıları için sözlüğü çevreleyen bir dış metnin olması yararlı olacaktır. Bu dış metinde, taranan bilimsel kaynak metinlere mümkün olan sınırlılıkta yer verilmesi uygun olacaktır.

4.3. Özel alan sözlüklerinde, sözcük listesinin oluşturulmasından sonraki en önemli aşama, tanımlama ve tanımlama aşamasıdır. Tanımlamalarda, belirsiz ifadelerden kaçınılmalıdır. Eş seslilik durumunda, herhangi bir karmaşaya yer vermemek için ilgili disiplindeki şekil esas alınmalıdır.

4.4. Hedef kullanıcının özel alan sözlüğüne erişimini kolaylaştırmak için dil bilgisel verilerin, yabancı dillerdeki karşılıkların giriş metninde değil, görsel algılaması kolay olan ayrı bir sütunda ve renklendirmeye verilmesi yararlı olacaktır.

4.5. Tek dilli özel alan sözlükleri, yabancı araştırmacılar dikkate alınarak iki dilli olarak da tasarlanabilir.

Kaynakça

- Bergenholtz, H. ve Tarp, S. (1995). Manual of specialised lexicography. *The preparation of specialised dictionaries*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Bergenholtz, H. ve Gouws, R. H. (2007). The access process in dictionaries for fixed expressions. *Lexicographica. International Annual for Lexicography*, 23, 237–260.
- Boz, E. (2015). Kullanıcı ve sözlük ilişkisi. *Erdem*, 69, 41-52.
- Boz, E., Bozkurt, F. ve Doğru, F. (2017). Türk sözlükbilimi terminolojisi üzerine derlem tabanlı bir araştırma. *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Basımevi.
- Cook, G. (2003). *Applied linguistics*. New York: Oxford University Press.
- Durak, M. (2005). *Dilbilim/terimden anlama*. Ankara: Multilingual Yayınları.
- Fuertes-Olivera, A. P. (ed.) (2010). *Specialised dictionaries for learners*. Berlin: De Gruyter.
- Girişen, N. (2019). *Terminolojide tanım tipolojisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hartmann, R. R. K. ve James, G. (1998). *Dictionary of lexicography*. London/ New York: Routledge.
- Sinclair, J. M. (ed.) (1987). *Looking up: an account of the cobuild project in lexical computing*. London: Collins.
- Tarp, S. (2011). Pedagogical lexicography: towards a new and strict typology corresponding to the present state of the art. *Lexikos*, 21, 217-231.
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&view=bilimsanat (ET. 10.03.2019)
- Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yılmaz, E. (2019). *Sözlük bilimi üzerine araştırmalar*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Extended Summary

In the literature, the term is defined as: “lexical units are called as terms if they are used and defined with a new specific content in scripts or in scientific, applicable contexts while entering into the term,” (Durak, 2005, p. 19-20). Bergenholtz and Tarp; refers to the distinction between single-field, multi-field and sub-field specific dictionaries. Dictionary culture and user group selection requires the determination of sub-type. The specialised dictionaries are traditionally considered to be a reference source for more experienced dictionary users. The fact that young learners have access not only to general dictionaries but also to the specialised dictionaries directly affects the formation and development of dictionary culture (Fuertas-Olivera, 2010, p. 65).

General dictionaries focus on texts related to language learning needs of users. The specialised dictionaries focus on texts related to the learning needs of users in a specific subject field. Specialised dictionaries are considered as reference sources for more experienced dictionary users. The learner of a particular subject field does not content with the limitations in the general glossary, but better understand the specialised field’s language by means of the data provided by the specialised dictionary. The specialised dictionary makers should consider the option of integrating various materials in the works that they have prepared for learners who are at the beginning of their study career. Thus, the subject field learner is not satisfied with the limitations in the general glossary and can carry out career development successfully with the help of the data provided by the specialised dictionary. In the preparation of the specialised dictionary; the creation of external text and specialised field’s word list can be considered as pioneering steps. At this stage, the dictionary maker has to act according to the knowledge, language proficiency and needs of the target user. Indeed, Bergenholtz and Gouws, speak of three types of users related to specialised dictionaries: i) Experts, ii) Semi experts, iii) Expert candidates. Moreover, the language proficiency of these three groups may be at different levels. The dictionary maker should design the lexical text according to different user groups. The dictionary maker has to be careful about choosing the best representative exemplified sentence for the explanation of the required meaning. In the study; stages of preparation of specialised dictionaries, approach and method to be followed, theoretical issues such as target user profile are discussed. In addition selected terms (*bee*, *pure*, *correct* and *addition/affixe*) are examined in comparison with their definitions in different specialised dictionaries (Bergenholz and Gouws, 2007, p. 581). The definitions of the terms consist of five basic elements, which are genus, species, differentia, property and accidental (Girişen, 2019, p.91). Taking the terminology studies into consideration, mainly three definition types can be mentioned: intensional definition, extensional definition and part-whole. The ultimate aim of the dictionary maker and accordingly the specialised field’s dictionary is defining the term’s all meanings in the subject specialised field (Girişen, 2019, p. 97-98).

Research has been conducted with the data obtained from the TDK web page (http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_billion&view=bilimsanat). In the field of lexicography in Turkey; there are certain deficiencies both in theory and practice. Inadequate development of lexical tools suitable for the user remains as an important

problem. The problems as abstract and standard perception of expertise of the dictionary makers towards experts who are target users and the the necessity of including subfields more than one prevent the use of specialised field dictionaries. In addition, the scope problem encountered in the process of creating the external structure of the dictionary and the fact that the data of the linguistics of the dictionary cannot be used sufficiently makes the problem of quality in the field more and more clear. In specialised dictionaries, the most important stage after the creation of the central list is the definition and exemplification phase. In the definitions, vague expressions should be avoided. In the case of spouses, the figure in the relevant discipline should be taken as a basis for avoiding any confusion. Monolingual dictionaries can be designed bilingual by considering foreign researchers. With this research it is intended to contribute the particular area of the field in Turkish lexicography both theoretically and practically. Research is structured according to the frame given in the book titled as *Specialised Dictionaries for Learners* edited by Fuertas-Olivera. The study is a descriptive research.

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

- Uluslararası hakemli dergi olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* yılda (haziran ve aralık olmak üzere) iki sayı olarak yayımlanır.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de Türk dilinin tarihi, günümüzdeki durumu, Türkçenin dil bilgisi ve güncel sorunlarını ele alan bilimsel yazılara yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri bildiri kitaplarında yayımlanmamış olmak kaydıyla gönderilebilir.
- Derginin genel yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleri ve İngilizce, Almanca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, makale başvurularını <https://yaysis.ayk.gov.tr/BasimYayin/> adresinde yer alan **YAYSİS (Yayım Takip Sistemi)** üzerinden kabul etmektedir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülmeyen makaleler sürece dâhil edilmez.) iki hakeme gönderilir. Hakemlerin değerlendirmeleri sonucunda iki hakem tarafından yayımlanabilir raporu alan makale, bir sonraki sayıda yayımlanır. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YYSİS üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.
- Yazarlar, şahsi ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidirler.
- Makale gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını TDK genel ağ sayfasından indirebilirsiniz.
- Dergiye gönderilen makalalarda Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergiye gönderilecek makalelerin Türkçe ve İngilizce ile en az 100, en fazla 200 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında yer almalıdır. Makalelerin kaynakça bölümünden sonra en az 700, en fazla 1.000 kelimelik ayrıntılı İngilizce özeti verilmelidir.
- Dergiye gönderilen makaleler, gerekli hakem incelemeleri yapıldıktan sonra yayımlanır. Yazı Kurulu gönderilen makaleleri yayımlamama hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Editör, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak düzeltmeler yapabilir.
- Dergide yayımlanan makalelere ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerde ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- Makalede Times New Roman yazı fontu kullanılmalıdır. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise bu fontlar, makalenin kabul edilmesi hâlinde e-posta yoluyla Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten Yayın Ekibi'ne gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin boyutu: 11 punto

Dipnot boyutu: 9 punto

Paragraf aralığı: 6 nk

Paragraf girintisi: 1,25 cm

Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm

Satır aralığı: tek satır

- Makalede dipnotlar yer alacaksa tek satır aralığı ve 0 nk paragraf aralığında, 9 punto ile yazılmalıdır.
- Makalede 40 kelimeyi geçen doğrudan alıntılar sağ ve sol taraflardan 1,5 cm içeride ve 10 punto ile yazılmalıdır.

Makalede Kaynak Gösterme

- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynak gösterme konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak gösterme sistemine uygun olması gerekmektedir.
- Kullanılan bütün kaynaklar makalenin sonunda “Kaynaklar” adı altında verilmelidir.

Kitaplarda:

Metin içinde: (Korkmaz, 1992, s. 37)

Eserin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk dili - belgeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Makalelerde:

Metin içinde: (Gözaydın, 2001, s. 585)

Makalenin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Gözaydın, N. (2001). Atatürk dönemi ile ilgili Almanya Dış İşleri arşivindeki belgeler - VII. *Türk Dili*, 599, 575-586.

Tezlerde:

Metin içinde: (Durukan, 2011, s. 119)

Tezin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Durukan, E. (2011). *İlköğretim 6. sınıfta bilgisayar destekli dil bilgisi öğretiminin başarı ve tutuma etkisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

TABLO VE ŞEKİLLER

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: .....

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: .....

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

Bu ilkelere uymayan makaleler kesinlikle değerlendirilmeye alınmayacaktır.

